

ДОНЕЦЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ім. ШЕВЧЕНКА
DONETSK COMPARTMENT of SHEVCHENKO SCIENTIFIC SOCIETY

ДОНЕЦЬКИЙ
ВІСНИК
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА
ім. ШЕВЧЕНКА

ІСТОРІЯ

Т. 18

Донецьк - 2007
Український культурологічний центр
Східний видавничий дім

Засновано в 2001 р.
Д-67 Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка. Т.18 –
Донецьк: Східний видавничий дім, Донецьке відділення НТШ – 2007.
– 288 с.

Вісник містить матеріали березневої 2007 року наукової конференції
НТШ-Донбас. Доповіді і повідомлення торкаються проблем історії.
Секції конференції працювали у Донецьку і Краснодарі.

Редакційна колегія:

д.т.н., проф. В.Білецький (відповідальний редактор);
д.і.н., проф. В. Пірко (головний редактор т. 18);
д.і.н., проф. Н. Темірова, д.і.н., проф. П. Тригуб;
д.і.н., проф. С.Лях; д.і.н., проф. В.Липинський;
д.і.н., проф. В.Кравченко, к.ф.н., проф. В.Чумаченко

© Донецьке відділення НТШ, 2007
© Український культурологічний центр, 2007

Наукове видання
ДОНЕЦЬКИЙ ВІСНИК НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА
ІМ. ШЕВЧЕНКА (Т.18)

Набір та комп'ютерна верстка
Коректор і редактор

А. Лисенко
К. Саливон

Підп. до друку 25.09.2007. Формат 60x84 1/16. Папір офсетний.
Гарнітура Times New Roman Cug. Друк різнографний. Ум. друк. арк. 12,2.
Обл.-вид. арк. 8,1. Наклад 150 прим. Зам. 17-09.
Східний видавничий дім
83086, м. Донецьк, вул. Артема, 45
тел/факс (062) 338-06-97, 337-04-80
e-mail: ukcdb@stels.net

ЗМІСТ

1. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Василь Пірко. УКРАЇНСЬКА ЛІНІЯ	6
Володимир Давиденко, Василь Пірко. ОБОРОННІ СПОРУДИ XVII СТОЛІТТЯ У МЕЖИРІЧЧІ СІВЕРСЬКОГО ДІНЦЯ І ТОРУ	19
Лариса Мазітова. ОРГАНІЗАЦІЙНЕ СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК АКАДЕМІЧНОЇ НАУКИ ДОНБАСУ В 60-70-і рр. XX СТОРІЧЧЯ	44
Костянтин Нікітенко. ПРИВАТНА ОRENDA ПРОМИСЛОВИХ ПІДПРИЄМСТВ ХАРКІВЩИНИ В ДОБУ НЕПУ	50
Оксана Титаренко. ВИТОКИ ЛЬВІВСЬКОЇ ШКОЛИ АГРАРНОЇ ІСТОРІЇ	61
Ярослав Загнітко. ТЕОРЕТИКО-ПРАКТИЧНІ ОСНОВИ ГОСПОДАРЧОГО ПРАВА В РУСЬКІЙ ПРАВДІ	72
Микола Алфьоров. ПРОПАГАНДИСТСЬКЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОРГАНІЗАЦІЇ ЗОВНІШНІХ МІГРАЦІЙ НАСЕЛЕННЯ В ДОНБАС У 1930-1940-і рр.	77
Дмитро Білий. СПІВПРАЦЯ МІЖ КЕРІВНИМИ ОРГАНАМИ УРСР ТА РРФСР ВІДНОСНО ПРОВЕДЕННЯ УКРАЇНІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ НА КУБАНІ В 20-Х РОКАХ XX ст.	83
В'ячеслав Мусієнко. ДО ПИТАННЯ ВИКОРІНЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА ЧЕРЕЗ ОБМЕЖЕННЯ ЙОГО ПРАВ ПРОТЯГОМ 30-Х рр. XX СТ.	90
Тамара Пішванова. ЖИТТЯ І ДІЯЛЬНІСТЬ ВАСИЛЯ СТУСА: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ (За матеріалами українського періодичного друку західної діаспори 70-80-х рр. XX ст.)	100

Тетяна Болбат РОБІТНИЧИЙ РУХ ТА НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ НА ДОНЕЧЧИНІ (1989 – початок 1990-х років)	115
Володимир Білецький, Геннадій Гайко. ІСТОРІЯ ГІРНИЦТВА В УКРАЇНІ	122

2. ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА КУБАНІ

Виктор Чумаченко. КУБАНСКИЙ КРАЕВЕД- УКРАИНОФИЛ В. Н. ОРЕЛ: ВЕХИ ЖИЗНИ И ТВОРЧЕСТВА	139
Анатолій Авраменко. КОРОТКИЙ ОГЛЯД ІСТОРІЇ КУБАНСЬКОГО КОЗАЦЬКОГО ВІЙСЬКА	155
Юрій Зеленский. ЕЩЕ РАЗ К ВОПРОСУ О «ТМУТОРОКАНСКОМ БЛВАНЕ»	185
Сергій Ктиторов. УКРАЇНСЬКІ СТОРІНКИ В ІСТОРІЇ ПЕРШОГО ЗИМОВОГО ТЕАТРУ НА КУБАНІ (Штрихи біографії антрепренера П. В.Прохоровича)	189
Тетяна Федіна. УКРАЇНСЬКИЙ ХУДОЖНИК І. С. ЇЖАКЕВИЧ І КАТЕРИНОДАР	196
Натилья Корсакова. ОТНОШЕНИЕ ГЕНЕРАЛА П.Н. ВРАНГЕЛЯ К КУБАНСКОМУ КАЗАЧЕСТВУ (По материалам дневников В.Г. Науменко)	199
Ольга Хвостенко. УКРАЇНА І КУБАНЬ В ІСТОРИЧНІЙ СПАДЩИНІ ПРОКОПА ПЕТРОВИЧА КОРОЛЕНКА (1834-1913)	208
Юрій Лучинский. ЗАПРЕТ НА ЯЗЫК: «ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ» КУБАНСКОЙ ПРЕССЫ НАЧАЛА XX ВЕКА	216

Наталья Гангур. ТРАДИЦИОННОЕ ЖИЛИЩЕ ЧЕРНОМОРСКИХ КАЗАКОВ (конец XVIII – середина XIX в.)	223
Аркадий Слуцкий. КУБАНСКИЕ СЮЖЕТЫ В ЛИЧНОЙ БИБЛИОТЕКЕ Б.Д. ГРИНЧЕНКО (БИБЛИОГРАФИЧЕСКИЙ ЭТЮД)	235
Борис Фролов. ПЕРЕСЕЛЕНИЕ КАЗАКОВ ЧЕРНОМОРСКОГО ВОЙСКА НА КУБАНЬ	244
Анастасия Цыбульникова. НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ БРАЧНОЙ ПОЛИТИКИ ЧЕРНОМОРСКОЙ КАЗАЧЬЕЙ АДМИНИСТРАЦИИ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XIX В.	255
Максим Кирчанов. КУБАНСКАЯ РУССКОЯЗЫЧНАЯ ПРОЗА КАК ТИП РЕГИОНАЛЬНОЙ ЛИТЕРАТУРЫ (На материале творчества Ивана Бойко)	261
Людмила Решетняк. ПРАЖСКИЙ ЖУРНАЛ О КУБАНИ И ДЛЯ КУБАНЦЕВ	266
Валентина Чурсина. КУБАНСКИЙ ФОЛЬКЛОР И СОВРЕМЕННЫЕ ПРОЦЕССЫ ТРАНСФОРМАЦИИ	272

3. АРХІВНІ ПУБЛІКАЦІЇ

Василь Орел. СВЯЗИ Т.Г. ШЕВЧЕНКО С СЕВЕРНЫМ КАВКАЗОМ (Публикация Л. Г. Орел)	279
---	-----

Василь ПІРКО,

*доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри
історіографії, джерелознавства, археології
та методики викладання історії
Донецького національного університету*

УКРАЇНСЬКА ЛІНІЯ

Межиріччя Дніпра й Сіверського Дінця з кінця XV – початку XVI ст. стало тим регіоном Східної Європи, на який з півдня намагалися поширити свій вплив кримські татари й Турецька держава, північного сходу – Московська держава, з північного заходу – українське козацтво та Польсько-Литовська держава. У кожній з претендуючих на ці землі сторін була своя зацікавленість у володінні ними. Якщо на перших порах Туреччина та Кримське ханство намагалися не допустити проникнення сусідніх держав до Північного Причорномор'я та Приазов'я і встановити свою безмежну владу в регіоні, то московські та польсько-литовські правителі все більше стали за допомогою козацьких загонів проникати на його територію, щоб не тільки попередити загрозу можливих турецько-татарських нападів, але й з метою використання місцевих природних багатств, зокрема риби та солі.

З середини XVII ст., особливо після Визвольної війни українського народу та підписання Переяславської угоди, згідно з якою українське козацтво визнало над собою зверхність московського царя, Росія, щоб закріпити свій вплив на так званому “кримському” (правому) боці Сіверського Дінця, де знаходилися Торські соляні озера, приступає до зведення біля них оборонних споруд, щоб таким чином налагодити їх безперебійну роботу. Це не тільки забезпечувало населення Лівобережної та Слобідської України й південно-західних повітів Росії сіллю, але й давало казні, яка з 1646 р. ввела монополію на продаж солі, певний прибуток. Тому в другій половині XVII – на початку XVIII ст. за вказівкою царського уряду на правому боці Сіверського Дінця українськими козаками й московськими служилими

людьми будуються Маяцький, Торський остроги, Торська оборонна лінія, Бахмутська фортеця, які повинні були не лише гарантувати безперервну роботу місцевих соляних промислів, але й попереджати напади татар на південні рубежі Росії та Слобідську Україну по Ізюмській і Кальміуській сакмах (дорогах). При острогах переважно поселяли українських переселенців, які після підписання Б. Хмельницьким Білоцерківського договору (1652 р.) з Річчю Посполитою стали масово переселятися з Правобережної на Лівобережну Україну, в межі, контрольовані на той час Російською державою.

З кінця XVI ст. зводять на лівобережжі Дніпра свої оборонні споруди й запорозькі козаки з метою закріплення на цій території. За задумами царського уряду багатofункціональне значення відводилося Українській лінії, яка поспішно зводилася напередодні російсько-турецької війни в 1731-1733 рр. від Дніпра по Орелі, Берестовій, Березі до Сіверського Дінця. Оскільки в історичній літературі існують різні оцінки Української лінії, то вона, на наш погляд, серед інших оборонних споруд регіону заслуговує на особливу увагу.

Зведення Української лінії, її роль у захисті території України та півдня Росії від набігів татар, у подальшому заселенні й освоєнні краю до 2001 р. не було предметом спеціального дослідження, незважаючи на те, що багато дослідників у тій чи іншій мірі торкалися цієї теми. При цьому вони по-різному визначали автора проекту, час зведення лінії, її протяжність, кількість збудованих на ній фортець і редутив, час і кількість поселених при ній ландміліцьких полків (територіальних військ) та оцінювали її значення.

У дорадянській історіографії чи не найбільше приділили уваги Українській лінії у своїх працях А.О.Скальковський [26], Ф. Ф.Ласковський [14] та Д.І.Багалій [2, 3]. Якщо в працях А.О.Скальковського наявна загальна оцінка лінії як системи оборонних споруд, призначених для захисту південних рубежів Росії від нападів кримських татар, указується на її роль у подальшому заселенні й освоєнні краю, то в багатотомній праці Ф.Ласковського наводиться найдокладніша характеристика етапів її зведення й оцінка всіх споруд з погляду військово-інженерного мистецтва та оборонних можливостей. Варто від-

мітити, що Ф.Ласковським використано великий фактичний матеріал, запозичений не тільки з публікацій джерел, але й архівних документів, у тому числі малодоступних іншим дослідникам картографічних матеріалів. Це і визначило значення його праці, що не втратила своєї наукової цінності й на сьогодні. Однак через суто військове призначення, незначний тираж працею Ласковського скористалися лише окремі дослідники. Більше за всіх у дорадянській історіографії на неї спирався Д.І.Багалій, що запозичив не тільки фактичний матеріал, але й оцінку Української лінії як не цілком завершеної військово-інженерної споруди, що, в кінцевому підсумку, не могло не позначитися на негативній оцінці військово-стратегічного значення лінії, хоча її роль у заселенні краю він вважав позитивною.

Крім зазначених монографічних досліджень, короткі відомості про Українську лінію наявні і в узагальнюючих працях з історії Росії, краєзнавчих нарисах [5, 17, 28] і різноманітних довідкових виданнях. Однак у всій цій різноманітній літературі не тільки відсутня єдність поглядів на військово-оборонне значення лінії, її роль у заселенні краю, але й навіть по-різному визначається час її зведення і поселення під її прикриттям ландміліцьких полків, її довжина, кількість на ній фортець і редутив.

На думку А.О.Скальковського, лінія була збудована в 1731-1732 рр. довжиною в 385 верст і мала 18 фортець [28, ч.1, с. 4]. Ф.Ласковський, а слідом за ним і Д. Багалій вважали, що лінія в основній своїй частині була збудована в 1731-1733 рр., мала 16 фортець, 142 редути і простягалася на 268 верст [2, с. 27, 69; 3, с. 303], хоча за початковим планом повинна була простягнутися на 400 верст [3, с. 308, 310]. У 400 верст довжину лінії визначали також Г. Гербель [5], Л. Падалко [17] і ряд інших авторів краєзнавчих досліджень. При цьому перший з них указував, що на лінії було збудовано спочатку земляний вал і рів, 4 укріплені слободи, 142 редути, а в 1737-1740 рр. уздовж лінії побудували ще 16 фортець [5, с. 63]. На 1737-1740 рр., як час будівництва фортець на лінії, слідом за Г. Гербелем указував і І. І. Срезневський [26, с. 12]. Однак, на відміну від Г. Гербеля, він вважав, що на лінії були зведені 20 фортець, але при їх перебіку, у тому числі й зі Співаківською (знаходилася на лівому боці Дінця і до лінії не належала), виходить лише 18.

Неодностайними були дослідники й при визначенні автора проекту лінії. Більшість вважала, що лінія була збудована за планом київського генерал-губернатора, богемського генерала, що перейшов на російську службу, графа Іоанна Бергарда фон Вейсбаха [28, с.174, 175; 3, с. 298]. С. Н. Шубинський вважав автором проекту фельдмаршала Мініха, а М.І.Костомаров приписував ідею зведення лінії російському генералові другої половини XVII ст. Г. Косагову, оскільки той у 1682 р. виміряв відстань від зведеної під його керівництвом західної ділянки Ізюмської лінії по берегах Берестової та Орелі до містечка Нехвороща і запропонував українському гетьманові І. Самойловичу збудувати оборонну лінію, яка перекрила б Муравську дорогу і прикрила б Лівобережну та Слобідську Україну від нападів кримської орди. Однак гетьман, посилаючись на зайнятість козаків, обіцяв у наступному році розібратися у цій справі і приступити до зведення лінії, але цього не було зроблено.

Таким чином, дорадянська історіографія, зібравши чималий фактичний матеріал з історії спорудження Української лінії, не тільки не змогла узгодити авторство плану, час зведення лінії, її протяжність, але й дійти єдиного висновку про кількість фортець і редутів на ній.

Не змогли цього зробити й дослідники радянської доби, хоча цієї проблеми вони торкалися не лише в монографіях [1, 29], статтях [4, 16] і в узагальнюючих працях [12], не кажучи про науково-довідкові видання [9-11, 21]. Більше того, некритичне використання робіт дорадянських дослідників деякими краєзнавцями спричинилося до поширення висновку, що згідно з планом Вейсбаха Українська лінія починалася від Старосамарського ретраншаменту (Богородицької фортеці) і доходила до Сіверського Дінця [22, с.102].

Повторення помилок попередніх дослідників у працях радянських і навіть сучасних авторів, зокрема в краєзнавчих та науково-довідкових виданнях, – результат не тільки некритичного ставлення до висновків своїх попередників, але й наслідок недостатнього вивчення джерел, що стосуються проблеми.

Серед праць радянських і сучасних дослідників найбільшої уваги заслуговують монографії О.Апанович [1], Г.Заїки [7], та стаття Б.Галковича [4]. Окрім зазначених праць, заслуговують на увагу стаття І.М.Мельникової [16], колективна багатотомна праця з історії Української УРСР [12] та монографія В.М.Тимофієнка [29], а також статті в науково-довідковій літературі [21, 30].

Незважаючи на те, що стаття І.М.Мельникової присвячена російсько-турецькій війні 1735-1739 рр., у ній багато місця відводиться зміцненню південних кордонів Росії напередодні та в період війни. У зв'язку з цим в ній розглядається питання будівництва Української лінії. Спираючись переважно на протоколи Кабінету Міністрів, імператриці Анни Іоаннівни І.Н.Мельникова вказує, що проект лінії був представлений де Бренні і Таракановим, а її будівництво почалося навесні 1731 р. і закінчилося в 1738 р. [16, с. 79]. Визначається кількість зайнятих на будівництві людей, підкреслюється тягар покладених на українське козацтво і росіян-однодворців повинностей у зв'язку зі зведенням і заселенням лінії. Відзначаються зловживання відповідальних за будівництво лінії вищих державних сановників. На жаль, назви фортець автор подає в початковому їх варіанті, тобто до перейменування в ході поселення при них ландміліцьких полків [41, с.104].

Більш детально на всіх питаннях будівництва лінії та її значенні зупинилася у своїй монографії "Збройні сили України в першій половині XVIII ст." О.М.Апанович [1]. Однак і її праця не позбавлена ряду неточностей. Серед них висновок, що план побудови лінії запропонував генерал Вейсбах, що поселення ландміліцьких полків на лінії відбулося в 1733 р. та що лінія не виправдала сподівань, бо татари, особливо під час російсько-турецької війни, неодноразово переходили її.

Б.Г.Галкович, у результаті детального вивчення карт і планів півдня Росії XVIII ст., установив, що на більшості з них Українська лінія включала 17 фортець, між якими знаходилося 49 редутів. На різних картах подається різна відстань між фортецями, але вона не менша 6 і не більша 32 верст, а довжина лі-

нії коливається на різних картах від 236,5 до 268,5 версти. Порівнявши різні картографічні матеріали, він дійшов висновку про найбільшу достовірність карти 1736 р., за якою довжина лінії визначається в 268,5 версти [4, с.144].

Короткі відомості про Українську лінію наявні в багатотомній "Історії УРСР" [12, с. 250, 361] і деяких монографічних та краєзнавчих дослідженнях [29, 9-11], а також науково-довідкових виданнях [30]. На жаль, вони також не позбавлені розбіжностей у визначенні часу зведення лінії, її довжини і кількості фортець. Не вдалося дійти єдиного висновку авторам другого тому "Історії УРСР". О. І. Путро, характеризуючи адміністративний і військовий устрій Лівобережжя, Слобожанщини та Запорожжя в першій половині XVIII ст. (розд. VI), пише, що будівництво Української лінії довжиною 285 км від р. Сіверського Дінця до гирла Орелі почалося в 1731 р. На лінії було споруджено 16 фортець, 200 редутів та інші об'єкти, що охоронялися 20 полками ландміліції (близько 22 тис. солдат) [12, с. 250]. В.В.Панашенко, висвітлюючи становище на півдні України в переддень російсько-турецької війни (розд. VIII), вказує, що для забезпечення південних кордонів Росії від можливої турецької агресії і припинення постійних набігів татар на Лівобережжя і Слобожанщину протягом 1731-1733 рр. споруджувалася Українська лінія, що проходила від Дніпра по Орелі, Берестовій і Березі до Сіверського Дінця протяжністю 285 верст. Вона складалася із суцільного високого валу і глибокого рову. На лінії було споруджено 16 фортець, розташованих одна від одної на відстані 20-30 верст, і 49 редутів. Захищали лінію 20 полків ландміліції (близько 22 тис. чоловік), на озброєнні яких знаходилося 180 гармат, 30 мортир і гаубиць [12, с. 360-381]. Вона відзначає, що основні роботи на лінії були виконані українськими козаками і селянами. У 1731 р. на будівництві лінії працювали 20 тис. чоловік, у 1732 р. – 30 тис., у 1733 р. – до 10 тис. Однак роботи на лінії продовжувалися і в наступні роки, у тому числі в період російсько-турецької війни, що негативно відбилося на стані населення Слобідської і Лівобережної України, а також Воронежської губернії.

Питання переростання фортець Української лінії в міста частково торкнувся в монографії В.І.Тимофієнко. Автор стверджує, що лінія була споруджена в 1731-1732 р. [30, с. 35].

Окремі відомості про роль лінії в заселенні півдня України наявні в монографії В.М.Кабузана [13, с. 51].

В пострадянській літературі ця проблема стала предметом спеціального вивчення в монографії Г.П.Заїки “Українська лінія”(Київ – Полтава, 2001). Особливо хочеться відмітити, що автор скористався не лише попередніми дослідженнями, але й архівними матеріалами. Це дозволило йому установити не тільки кількість збудованих фортець, але й довести, що прихильники 16 фортець не врахували м. Царичанку, збудовану наприкінці XVII ст. на правому березі Орелі переселенцями з Поділля і фортифіковану в ході зведення Української лінії. Під час російсько-турецької війни 1735-1739 рр. вона стала головною базою (“головним депо”) командування російської армії. Автор подає в роботі ряд тогочасних карт, на яких зображені фортеці Української лінії, і пов’язує їх із сучасними населеними пунктами, а також фотознімки залишків валів і ровів, котрі збереглися й до нині в Пооріллі.

Короткі відомості про лінію подаються і в сучасних науково-довідкових виданнях, серед яких найбільшої уваги заслуговують “Українське козацтво: мала енциклопедія” [30] та “Довідник з історії України”(К., 2001). Однак вони, як і попередні аналогічні видання, також не позбавлені певних помилок щодо кількості фортець та поселених при лінії ландміліцьких полків.

Короткий огляд літератури свідчить: 1) проблема до недавнього часу не тільки не була об’єктом спеціального дослідження, але й наявні в різних виданнях короткі відомості про Українську лінію як в дорадянській, так і радянській історіографії найчастіше не співпадають в наступних питаннях: кому належить ідея зведення лінії, хто автор плану будівництва, час зведення лінії, кількість збудованих на ній фортець і редутів, її протяжність, кількість поселених при ній ландміліцьких полків та її значення; 2) часто в узагальнюючих працях, науково-довідкових виданнях не тільки не використовуються досягнення попередніх

поколінь дослідників, але й у різних розділах одного й того ж видання зустрічаються різні оцінки лінії; 3) здебільшого дослідники приділяли більше уваги лінії як військово-оборонному об'єктові, ігноруючи її роль у заселенні краю. Усе це переконливо підкреслює необхідність всебічного вивчення проблеми, вивчення її в комплексі всіх тих заходів, що вживалися наприкінці XVII – початку XVIII ст. по зміцненню оборони південних кордонів Російської імперії, заселенню і господарському освоєнню Південної України.

Всебічне вивчення проблеми можливе лише за умови використання досягнень дорядянської, радянської та сучасної історіографії, уважного вивчення усіх видів джерел [24, 25]. Щоб дати справді наукову оцінку досягнень історіографії в дослідженні проблеми, її висновки необхідно порівняти з даними джерел, використавши для цього якомога ширше коло найбільш інформативних і достовірних їх видів, зокрема картографічні матеріали.

Для вирішення спірних питань проблеми нами було використано як опубліковані, так і архівні джерела, щоб перевірити висновки попередніх дослідників і уточнити дискусійні питання. Серед них велику групу складають матеріали законодавства Росії, опубліковані в "Повному зібранні законів Російської імперії" [19]. Законодавчі акти цього періоду дозволяють не тільки простежити роль російського уряду в організації оборони південних рубежів у XVIII ст., методи і засоби, якими втілювалися в життя найважливіші законодавчі акти з досліджуваного питання, але й до певної міри ставлення до цих заходів різних соціальних верств, на плечі яких (у прямому розумінні цього слова) було звалено цю термінову справу. Варто підкреслити, що велику групу серед цих документів складають зовнішньополітичні акти – трактати, договори, інструкції з розмежування кордонів між Росією і Туреччиною, що допомагають не тільки визначити зміни в кордонах, але і їх вплив на політику російського уряду в питаннях заселення і зміцнення південних рубежів імперії у XVIII ст.

Для глибшого розуміння суті окремих законодавчих актів важливе значення має не менш представницька діловодна документація вищих державних органів – сенату та кабінету міністрів. На особливу увагу заслуговують документи Кабінету імператриці Анни Іоаннівни, опубліковані в "Сборниках Русского исторического общества". Серед них наявні не тільки розпорядження, інструкції державним і військовим діячам, що відповідали за будівництво лінії, але і їхні звіти, що містять повідомлення про хід будівництва лінії, про перешкоди і шляхи їх подолання. На жаль, цим видом документів із радянських і пострадянських дослідників скористалася лише частково І.Мельникова.

Значну групу джерел складають матеріали діловодства місцевих державних установ, військових підрозділів, що виконували функції охорони південних рубежів Російської імперії. Незважаючи на наявні публікації частини цього виду джерел, усе ж таки більшість з них виявлено автором у різних архівах і вводиться до наукового обігу. Серед них важливу групу складають матеріали картографії, що дозволяють визначити південні кордони Росії, наявні населені пункти в межах лінії і поза нею як до, так і після її зведення. Особливий інтерес складають карти і плани самої лінії. Деякі з них мають чималі пояснення, що розкривають як зміст планів, так і оцінку лінії сучасниками. Найбільш цінною серед них можна вважати картосхему "Українська лінія, побудована з населенням дев'яти полків", на якій визначені межі поселених на північ від лінії дев'яти полків і населені пункти, що до них належали. На ній також наявна оцінка військово-оборонного значення лінії, якою в найбільшій мірі скористалися Ф.Ласковський, а також Б.Галкович.

Певну цінність складають мемуари сучасників. Найбільш багаті інформацією про будівництво лінії, її військово-оборонне значення записки фельдмаршала Мініха [8] та його ад'ютанта Манштейна [15]. Щоденник академіка А. Гюльденштедта дає уявлення про стан лінії та наявні при ній поселення на першу половину 70-х рр. XVIII ст.[20].

Використання різних видів джерел дозволило не тільки доповнити інформацію окремих видів джерел, але і більш критично поставитися до кожного з них, повніше використати найбільш об'єктивну для всебічного дослідження проблему та виправити допущені неточності у висновках попередніх дослідників.

Варто зазначити, що в цілому різнопланова джерельна база характеризується певною однобічністю, тому що вона відбиває в основному погляди представників російської політичної та військової еліти. Тому при оцінці значення лінії важливо врахувати і відгуки про її будівництво представників народних мас, що дійшли до нас в усній народній творчості та в “Історії русів”[19].

Зазначені види джерел, дорадянська, радянська і пострадянська історична наукова, краєзнавча і науково-довідкова література, присвячена заселенню і господарському освоєнню півдня України і Росії, боротьбі українського та російського народів проти кримсько-турецької агресії, дозволяють зробити наступні висновки.

1. Ідея побудови оборонних споруд вздовж Берестової, Орелі, тобто від м. Валок на Слобожанщині до Дніпра, своєрідного продовження Ізюмської лінії, що зводилася в 1680-1681 рр., належить російському генералові Г.Косагову, під керівництвом якого зводилася її західна ділянка. В 1682 р. він обстежив територію від Валок до містечка Нехворощі на Орелі і запропонував українському гетьманові І.Самойловичу збудувати оборонні споруди на правому березі названих рік, щоб перекрити Муравську дорогу, якою татарські орди часто здійснювали напади на Слобідську та Лівобережну Україну. Більшість дослідників вважають, що гетьман, посилаючись на виснаження козаків у війні з Туреччиною за Чигирин та розуміючи, що будівництво лінії відділить Запорозжя від Гетьманщини, робив усе можливе, щоб ці задуми не були реалізовані. Однак вони знову були поставлені царським урядом перед І.Мазепою в Коломацьких статтях. Прискорило вирішення цього питання перенесення російсько-турецького кордону згідно з умовами Прутського, Конс-

тантинопольського та Адріанопольського договорів з узбережжя Азовського моря в межиріччя Самари та Орелі (1714 р.).

З кінця 20-х рр. XVIII ст. Росія стала активно готуватися до війни з Туреччиною за повернення Азова і Північного Приазов'я. З метою посилення обороноздатності південних кордонів, а також наближення військових баз до Кримського півострова і було вирішено спорудити Українську лінію, під прикриттям якої передбачалось поселити 20 ландміліцьких полків.

2. Генерал Вейсбах у 1730 р. запропонував імператриці проект «укреплення южных границ для защиты империи от татарских набегов», в основу якого було покладено систему оборонних споруд французького інженера Себастьяна Вобана. Хід будівництва лінії дає підстави стверджувати, що плани побудови фортець, редутив та інших частин лінії склалися в процесі самого її зведення під керівництвом офіцерів, які відповідали за її будівництво (де Бренї і Тараканова), з врахуванням особливостей місцевості. Важко погодитися з висновком Г.Заїки, що фельдмаршал Мініх приймав участь у цій роботі, інакше він би в 1735 р. не звинувачував відповідальних за зведення лінії генералів де Бренї і Тараканова, що вони не приділили належної уваги її лівому флангові, зокрема Бахмуту та Тору, які знаходилися в безпосередній близькості до кордону.

3. Основними елементами лінії були:

1) земляний вал, висота якого здебільшого складала 2 сажні (сажень – 2,13 м), ширина в основі – 3 сажні, а на вершині – 1 сажень;

2) перед валом викопувався рів завглибшки 2 сажні і завширшки при вершині в 3 сажні; в основі рову встановлювалися загострені вверху колоди, а при наявності води рів ще заповнювався водою;

3) в найбільш небезпечних місцях на лінії споруджувалися фортеці на відстані одна від одної від 6 до 32 верст; за винятком Борисоглібської та Лівенської (п'ятикутних) фортеці мали чотирикутну форму (нових фортець було споруджено 16, а 17-ю стало ретраншаментоване містечко Царичанка);

- 4) між фортецями в залежності від відстані між ними та місцевості було зведено 49 редутів;
- 5) загальна довжина лінії складала 268,5 версти – близько 285 км;
- 6) під прикриттям лінії було поселено в 1733-1736 рр. лише 9 із 20 передбачуваних ландміліцьких полків.

Основна частина робіт на спорудженні лінії була виконана українськими козаками та селянами в 1731-1732 рр. Щорічно в ці роки на лінії працювало по 20 тис. козаків і по 10 тис. селян із Гетьманщини, які зобов'язані були виходити на роботу зі своїм інвентарем та провіантом, кожен 10-й з робочою худобою, а козаки – зі зброєю. В 1732 р., крім гетьманських полків, зобов'язали вислати до робіт на лінію ще 2 тис. робітних людей із слобідських полків. Так що в тому році на будівництві лінії працювало 32 тис. українських козаків і селян. Таку ж кількість робітників керівники лінії вимагали виставити і в 1733 р. Гетьман і старшина слобідських полків звернулися до імператриці з проханням зменшити вдвічі кількість робітних людей, що й було зроблено. Роботи на лінії продовжувалися до 1742 р., відриваючи щорічно від своїх господарств в середньому по 12 тис. чоловік. Після підписання Белградського договору в 1739 р. та перенесення російсько-турецького кордону на узбережжя із межиріччя Самари та Орелі на узбережжя Азовського моря роботи на лінії були припинені, а з будівництвом Дніпровської лінії в 1770-1783 рр. Українська лінія втратила своє військово-оборонне значення.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Апанович О.М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. – К., 1969.
2. Багалеї Д.И. Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры. – К., 1889.
3. Багалеї Д.И. Очерки из истории степной окраины Московского государства. - М., 1887.
4. Галкович В.Г. Картографічні джерела та їх застосування для вивчення історії України XVIII ст. // Укр. Істор. Журнал. – 1971. - № 9.

5. Гербель Н. Изюмский слободской полк. – СПб., 1852.
6. Довідник з історії України. – К., 2001.
7. Заїка Г.П. Українська лінія. – Київ-Полтава. – 2001.
8. Записки фельдмаршала графа Миниха. – 1874.
9. История городов и сел УССР. Харьковская область. – К., 1976.
10. Історія міст і сіл УРСР. Дніпропетровська область. – К., 1969.
11. Історія міст і сіл УРСР. Полтавська область. – К., 1967.
12. Історія Української РСР: У 8 т. - К., 1978. – Т.2.
13. Кабузан В.М. Заселение Новороссии в XVIII – первой половине XIX в. – М., 1976.
14. Ласковский Ф.Ф. Материалы для истолрии инженерного искусства в России. – СПб., 1865. - Ч. 3.
15. Манштейновы современные записки о России в историческом, политическом и военном отношении. – Дерпт, 1810. – Ч.1.
16. Мельникова И.Н. Борьба России с Турцией в 30-х гг. XVIII в. // Уч. зап. ин-та славяноведения. – 1948. – Т. 1.
17. Падалка Л.В. Прошлое Полтавской территории: исследования и материалы. – Полтава, 1914.
18. Пірко В.О. 250-річчя з часу спорудження Української лінії // УІЖ. – 1986. - № 5.
19. Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1830. – Т. 4-19.
20. Путешествие академика Гюльденштедта по Слободско-Украинской губернии. – Харьков, 1892.
21. Радянська енциклопедія історії України. – К., 1972. – Т. 4.
22. Ратушний Ф.Я. Стара Самара // УІЖ. – 1971, № 1.
23. Російський державний архів давніх актів.
24. Російський державний військово-історичний архів.
25. Сборник Русского исторического общества. – Юрьев, 1898-1904.
26. Скальковский А. А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. – Одесса, 1836. – Ч. 1.
27. Словник з історії України. – К., 2001.
28. Срезневский И.М. Историческое обозрение гражданского устройства Слободской Украины со времени заселения до преобразования в Харьковскую губернию. – Харьков, 1883.
29. Тимофеенко В.И. Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII в. – К., 1984.
30. Українське козацтво: мала енциклопедія. – Київ-Запоріжжя, 2002.

ББК 63.3 (4 Укр) 46

Володимир ДАВИДЕНКО,
пошукач Донецького національного університету
Василь ПІРКО,
доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри історіографії, джерелознавства, археології та методики викладання історії Донецького національного університету

ОБОРОННІ СПОРУДИ XVII СТОЛІТТЯ У МЕЖИРІЧЧІ СІВЕРСЬКОГО ДІНЦЯ І ТОРУ

Письмові джерела XVI-XVII століть повідомляють про вимушені заходи Московського уряду щодо укріплення південного кордону Російської держави від частих набігів кочових орд на прикордонні території.

На початку XVI століття згідно з укладеним між Іваном III і Кримським ханом договором Сіверський Дінець стає кордоном між двома державами. На лівобережжі Сіверського Дінця утворюється вартова служба, в обов'язки якої входить спостереження за намірами кочових татар на правому боці Дінця та своєчасне попередження воєвод найближчих міст про їх появу.

У першій половині XVI століття як опорний пункт на правому боці Сіверського Дінця неодноразово згадуються Святі Гори. Уперше про них згадує С. Герберштейн у 1526 році [2, с. 106]. Патріарший літопис під 1555 р. свідчить: „... и как воеводы пришли верх Мжи и Коломака, и прибежал к ним сторож из Святых Гор”, який повідомив, що татари перейшли Донець та йдуть на Рязанську і Тульську землі [5 с. 256].

У 70-х роках XVI століття після татарського набігу на Москву царський уряд утворює чітку систему прикордонної служби. Так, згідно з розкладом сторож 1571 року вздовж південного кордону Російської держави було встановлено 73 сторожі, серед яких згадуються сторожа під Ізюмом (мал. 1, 2), а також „5-тая сторожа Святогорская” (мал. 1, 2), які були розташовані на лівому боці Дінця. Сторожі являли собою пункти спостереження, які склалися в основному з 6-8 осіб. Путивльська сторожа контролювала територію до гирла Осколу, а решта дві повинні були вести контроль за територією від гирла Осколу й до Айдару [4, с. 13].

Рис1

З метою перекриття Ізюмської сакми (шляху – прим. авторів), яка дуже часто використовувалася татарами для нападу на російські землі, за наказом царя Бориса Годунова у 1599 році при гирлі річки Оскіл, на правому боці, було засновано прикордонно-сторожове містечко Цареборисів з військовим гарнізоном [1, с. 124-125]. Воно являло собою фортецю, споруджену за типом російських укріплень того часу. Фортеця була побудована з соснового дерева, з подвійною стіною заввишки 3 сажні (8,6 м – прим. авторів). Периметр її дорівнював 379 сажнів (818,6 м – прим. авторів). Вона мала дев'ять башт, три з яких були проїжджими, а шість – глухими. Ізовні острожної стіни був зроблений земляний вал, на якому споруджені башти. За валом був викопаний рів завглибшки 3 (6,48 м – прим. авторів) і завширшки 4 сажні¹ (8,64 м – прим. авторів). Далі простягалися слободи стрільців, козаків і пушкарів, оточені острогом. На початку XVII ст. місто було зруйноване кримською ордою і тільки з 1654 року, у зв'язку з приходом переселенців з України, на Цареборисівському городищі відроджується життя (13, с. 9). У 1655-1656 роках тут споруджувалося укріплення, про що свідчить наказ уряду про відправку з Тули і Москви в Цареборисів пищалій, ядер та пороху (1, с. 223-225). Його графічне зображення зробив В. Струков у 1679 році (4, мал. 2, 2А, 3). Зовнішній вигляд фортифікаційних споруд Цареборисівської фортеці відобразив у своєму малюнку художник В. Ілущенко (6, с. 14; мал. 2). У другій половині XVII ст. Цареборисів, як і інші опорні пункти того часу, з військового укріплення перетворюється у звичайне адміністративне містечко. На цей час ніяких споруд від Цареборисівської фортеці не збереглося. Але на схід від с. Красний Оскіл в Ізюмському районі знаходиться місцевість, яка має назву у місцевого населення „Городище”. Археологічними дослідженнями даної території, проведеними за участю Харківського національного університету, було підтверджено місце знаходження Цареборисівської фортеці (мал.1,5; 2; 2А, 3).

---

¹ У XVII ст. застосовувалася казенна сажень, що дорівнювала 216 см, аршин – 72 см. Каменцева Е. И., Устюгов Н. В. Русская мегрология. – М., 1975. С.86.

рис 2

Рис. 2А

Рис.3

Рис 5

В кінці XVI ст. – 1-й пол. XVII ст. спостерігається інтенсивне переміщення українського і російського населення з центральних районів держави на південь, у тому числі і на Середнє Подінців'я, особливо в межиріччя Дінця і Тору. Їх приваблювали тут соляні озера, з ропи яких виварювали сіль. Але постійна загроза набігів кримських і ногайських орд перешкоджала тривалому закріпленню переселенців у цьому регіоні.

До 1624 року належать перші документальні дані про Святогірський монастир, збудований на крейдяних скелях на правому березі Сіверського Дінця, який був справжньою „фортецею”. Численні підземні приміщення і сховища, з'єднані потайними ходами, міцні мури з гарматами, забезпеченість зброєю і харчуванням давали можливість надійно захиститися від татарських нападів, але монастир не міг захистити людей, які працювали на соляних промислах (мал.1,3; мал.2). Тому вже в 1625 році валуйчанин Помінко Котельников звертався до царя з пропозицією побудувати біля Торських озер острог і почати казенне солеваріння. Спроби побудувати казенні варниці в 40-х роках XVII ст. не мали успіху.

До середини XVII ст. з метою захисту соляних промислів на Торі робляться спроби по зведенню острожних укріплень на правобережжі Сіверського Дінця. Так, за розпорядженням уряду в 1645 році біля Торської переправи був побудований невеликий дерев'яний острожок, в якому з приходом весни і першого снігу зобов'язані були нести позмінну службу по 20 чугуївських козаків, та восени 1646 року козаки передчасно залишили його. Скоріш за все, татарам незабаром вдалося зруйнувати цей сторожовий укріплений пункт [13, с. 11].

У результаті вивчення краєзнавчої літератури і проведених місцевих пошуків було виявлено, що у старожилів м. Слов'янська місце „Торської переправи” завжди асоціювалося з бродом через р. Казений Торець, яка знаходилася на 300 м нижче за течією від сучасного моста через старе русло цієї річки в м. Слов'янську. У цьому місці починається підвищення лівого корінного берега до 4-5 м, хоча на цій ділянці річки береги доволі пологі. Тут зустрічаються фрагменти кераміки пізнього середньовіччя. Біля цієї прибережної частини починається вулиця Комунарів (колишня Кузнечна – прим. авторів) м. Слов'янська. Кузнечна вулиця розпочиналася

від давнього „Торського перелазу” – брід через р. Торець (до 1890 р. єдина переправа) [16, с. 26]. Можливо, на цьому місці і знаходився в 1645 році невеликий острожок біля Торської переправи (мал. 1, 4). На жаль, ця ділянка місцевості в наш час забудована спорудами молокозаводу, що не дає можливості для повного проведення археологічних досліджень. Описана місцевість за всіма вимогами облаштування фортифікаційних пунктів якнайкраще підходить для цієї мети. Крім того, вулиця Комунарів, біля якої знаходиться виступ підвищення берега, по прямій, на відстані 1400 м, виходить до місця біля солоних озер і річки Колонтаївки, де пізніше була споруджена Торська фортеця. Відрізок давнього чумацького шляху від р. Колонтаївки до р. Торець і дав початок першій вулиці міста – Кузнечній [16, с. 26]. Наші спостереження знаходять своє підтвердження на плані м. Слов'янська кінця XVIII ст. [16, с. 27; мал. 2]. Сучасне розташування вулиць у цій частині міста залишилось незмінним.

Першим з укріплених прикордонно-сторожових пунктів, побудованих на правому боці Сіверського Дінця для захисту торських соляних промислів, було Маяцьке містечко. Із писемних джерел ми дізнаємося, що Маяцьке містечко було закладене влітку 1663 року та добудоване у 1665 році [13, с. 16]. Після закінчення будівництва С. Тітовим було складено його опис, в якому зазначалося, що місто „Мояк” побудоване за вказівкою царя поблизу Торських озер на Маяцькому городищі на березі Дінця в 1663 році (мал. 1,6). Далі повідомляється, що „острог ставлен дубовым лесом мерою около всего острогу 185 сажен (399,6 м – прим. авторів), в стенах две башни с проезжими вороты, 4 башни глухих. По городской стене построены обламы и каты. Около острогу ров в глубину полторы сажени (3,24 м – прим. авторів), у ширину тож. Наряду – две пищали в стенках и на колесах, к ним 245 ядер. В государственной казне, в зельном погребе зарядного пороху бочка, свинцу – две свиньи, 92 мушкета с жаграми” [13, с. 16]. У 1666 році в місті з державної казни була побудована соборна церква на честь живоначальної Троїці. Далі подається опис будівель всередині острогу і деяких фортифікаційних споруд: „В городе построен казенный погреб с выходом трех сажней в дубовом лесу да съезжая изба в сосновом лесу. Да в городской стене от Салтовской слободы построена 4-угольная

проезжая башня. В той башне 4 моста, караульный чердак, крытый тесом, да по городу построены обламы, меж 4-х башен, в дубовом лесу, и бойницы и кровати, а на кроватях колья и камни и на обламах поставлены дубоскаты. Да в городе ж построены 4 избы в сосновом лесу для зимового стоянья ратных людей. Да в городе ж, на государевом дворе, где воеводы живут, построены 3 горницы в сосновом лесу, да ледник построен (на том леднику-анбар, крыт лубьем), да сарай построен, крыт лубьем. Около слобод крепости построены...”[12, с. 115].

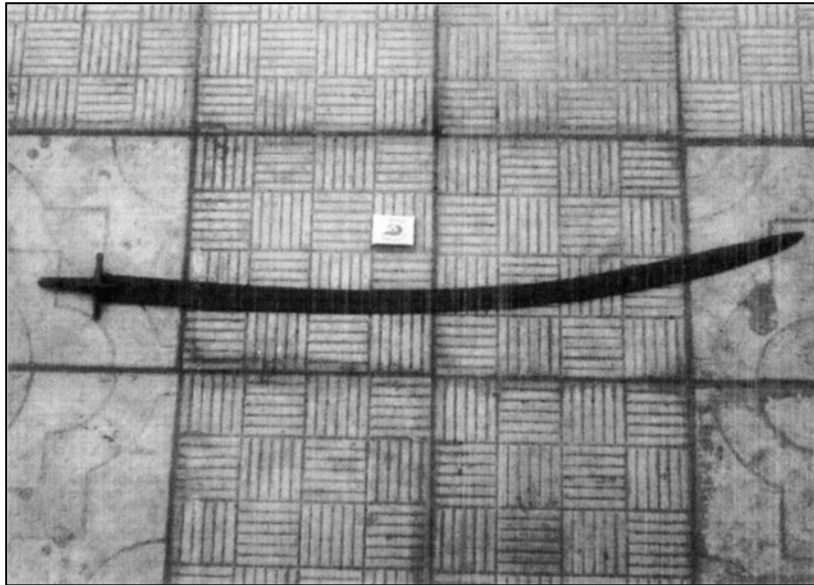
Опис Маяцького містечка на 1668 рік дає нам таку картину: „Город ставлен острогом в дубовом лесу. По острогу обламы и каты. По мере около города городовые стены 205 сажень (540 м – прим. авторів). По городу 2 башни проезжие, 4 башни – глухих” [14, с. 115].

Під час повстання К. Булавина в 1670 році Маяцьке містечко було зруйноване урядовими військами як населений пункт, що виступив на боці повсталих. Очевидно, у період 1668-1672 років його ніхто не відбудовував. Але згодом уряд вдається до заходів по відновленню містечка. Острожні укріплення були відновлені, частково реконструйовані і добудовані.

Опис на 1678 рік зазначає, що Маяцьке містечко мало стіни, зведені з дубового дерева, з обламами і катами. У стінах знаходилося вже 7 башт, дві з яких були проїжджими. Місто оточувало рів завглибшки 3 сажні (6,48 м – прим. авторів) і стільки ж завширшки. З містечка до Сіверського Дінця вів потайний вихід. Із озброєння знаходилося: 2 пищалі з ядрами до них, 52 мушкети, а також порох, свинець і ін. На стінах острогу знаходилися запаси каменю та колод. Жителі чергували біля проїжджих воріт по 10 осіб, а українські козаки – на ближчих та дальніх роз’їздах по 10 осіб, змінюючись через добу. Ці заходи дозволили восени 1679 року мешканцям містечка витримати тижневу облогу кримської орди [14, с. 27]. Між козацькими сторожовими загонами та загонами татар на роз’їздах, очевидно, також траплялись збройні сутички, про що свідчать і знахідки предметів озброєння біля так званої „Новой Посольской дороги”, яка проходила по території, прилеглої до Маяцької фортеці [3, с. 4; мал.1; фото 1].

Рис. 4

Рис 6

Фото 1. Шабля XVII ст. Знахідка біля минулої Нової Польської дороги (р-н Богородичне, Слов'янський район).

З письмових джерел випливає, що у другій половині XVII ст. Маяцьке містечко виконувало функції військово-оборонного та військово-адміністративного центру. На нього поклалися функції не тільки по захисту солеварень на Торі, але й Ізюмського та Цареборисівського бродів від нападів кримських татар, а також по заселенню межиріччя Дінця і Тору населенням з північних регіонів Слобожанщини.

Продовжуючи заходи, спрямовані на зміцнення південних кордонів Російської держави, уряд вдається до будівництва нових укріплених містечок. Так, у 1676 році біля Торських соляних озер зводиться невеличка фортеця, що послужила основою „жилого города” Соляного [14, с. 27]. У „переписних книгах”, складених у 1678 році Б. Протасовим, зазначається, що у 1676 р. в Соляному збудували 2 вежі проїжджі та 4 глухі, а між ними 161 сажень (347,7 м – прим. авторів) стіни. Навколо міста вико-

пали рів завширшки 2,5 сажні (5,4 м – прим. авторів) та завглибшки 1,5 сажня (3,2 м – прим. авторів). На території острогу знаходилися: приказний двір, караульня, тюрма та колодязь. На острожних стінах встановили 6 пищалій, які доставили з Царборисова, Маяків та інших міст [14, с. 28]. Більш докладне уявлення про стан Соляного містечка (Торської фортеці) подає опис 1684 року: „Город Соляной ставлен острогом стоячим, дубовым и сосновым лесом вверх. По мере тот острог 2 сажени без чети (3,78 м – прим. авторів). У того города обламы сделаны и коты накочены. По городу 2 башни с проезжим вороты, 4 башни глухих. Башня Московская проезжая, что от Маяцкого, рублена сосновым лесом в 6 сажней (12,9 м – прим. авторів). Длинною стена по 3 сажени без чети (5,9 м – прим. авторів). В той башне ворота створчатя, в воротах скобы и засов железной, замок вислой троескичной. В вышину башня до обламов 41 венец (в 41 колоду, або близько 8 м – прим. авторів), а обламов 4 венца. Сверх обламов – ежи, а клетки 17 венцов. В той башне 2 моста, а та башня не покрыта. От той башни городской стены до наугольной башни к Сухому озеру 17 сажен с полусажем (37 м – прим. авторів), обламы построены и коты накочены. Башня наугольная ис соснового лесу рублена в 4 стены, длиною стена пол-3-я сажни. Та башня вверх 20 венцов (близько 4 м – прим. авторів), в той башне один мост. А от той башни по мере городской стены до наугольной башни 44 сажни с полусаженью (близько 95 м – прим. авторів). Башня наугольная от Сухого Озера ис соснового лесу рублена в четыре чтены, длиною стена пол-3-ти сажени, вверх та башня 20 венцов (близько 4 м – прим. авторів), а в той башне один мост. А от той башни по мере городской стены до проезжей башни, что от посаду 20 саж. Без чети (близько 43 м – прим. авторів). Башня проезжая, что от посаду, ис соснового лесу рублена в 4 стены, длиною стена по 3 сажени без чети (близько 6 м – прим. авторів), ворота створчатые... В вышину та башня до обламов 26 венцов (близько 5 м – прим. авторів), клетка рублена в 4 стены... В той башне – 2 моста. От той башни по мере городской стены до наугольной башни к Кривому озеру 20 сажней с четвертью (близько 43 м – прим. авторів). Башня наугольная от посаду к Кривому озеру ис соснового лесу рублена в 4 стены, длиною стена по 3 сажени без чети (близько

6 м – прим. авторів). В вышину та башня 20 венцов (близько 4 м – прим. авторів). В той башне один мост. От той башни до наугольной башни от Кривого озера по мере городской стены 30 сажней без чети (близько 64 м – прим авторів). Башня наугольная от Кривого озера ис соснового лесу рублена в 4 стены. Длинною стена полтретью сажени. В вышину та башня 20 венцов (4 м – прим. авторів). В той башне один мост. От той башни по мере городской стены до Московской проезжей башни 12 сажней (25,9 м – прим. авторів). Всего по мере около Соляного города городовья стены, oprичь башень, 167 сажней (360,7 м – прим. авторів). В городе приказная изба. Перед приказною избею сени рублены ис соснового лесу, за сеньми сарай, крытый сосновым дором, а тот сарай устроен для снаряду. В городе колодезь рублен в дубовом лесу в 4 стены... Около города выкопан ров со всех 4-х сторон, в глубину полусажени, в ширину полтретью сажени” [14, с. 116-118]. Навколо Тору (Соляного містечка) були збудовані дерев’яні і земляні споруди. Графічне зображення міста Тору міститься на малюнку В. Струкова 1679 року [4, мал. 2, 2А, 1].

Протягом XVII ст. місто кілька разів було зруйноване, але знову відроджувалося. Його фортифікаційні споруди реконструювалися та перебудовувалися, а наприкінці 20-х – початку 30-х років XVIII століття Торська фортеця зазнала великої реконструкції. Збережений в архівах план цієї фортеці дозволяє стверджувати, що саме в ті роки їй було надано того вигляду, який вона зберегла до 80-х років, коли після приєднання Кримського ханства до Росії і ліквідації загрози татарських набігів Торська фортеця була виключена з числа оборонних споруд. Відпала також необхідність утримання в ній військового гарнізону [14, с. 58-59].

З 2005 року на місці колишньої Торської фортеці Слов’янським краєзнавчим музеєм спільно з відділом охорони пам’яток археології Донецького обласного краєзнавчого музею ведуться археологічні розкопки. Предмети, знайдені експедицією, зберігаються в Слов’янському краєзнавчому музеї [9].

Історичні дані свідчать про існування ще до 1651 року невеличкого укріплення на місці Ізюмської переправи, яке мало назву «Ізюмський окоп». Воно знаходилось на лівому березі Ді-

нця, біля р. Ізюмця, недалеко від переправи через Донець. У 70-х роках XVII ст. українськими переселенцями тут було збудовано нове укріплення, яке у 1680 році вже називалось Ізюмським городком [6, с. 15-16].

Навесні 1681 року почалось будівництво Ізюмської фортеці. За повідомленням генерала Г. Касогова, 6 березня „...на новой черте, на Изюмском перелазе с крымской стороны Северского Донца, в самом крепком и пристойном месте город делать начали” [19, с.189] (мал. 1).

Місто Ізюм будувалося як великий укріплений пункт на півдні Слобожанщини. Воно складалося з двох фортець, що мали назву великого і малого міст.

Мале місто-фортеця було споруджене на горі Кременець. Стіни фортеці, що мали заввишки 2 сажні (4,3 м – прим. авторів), були зроблені з дубових колод, вкопаних у землю. Фортеця мала одну проїзну і 7 глухих башт. Довжина стін з баштами дорівнювала 334 сажням (721,4 м – прим. авторів). Навколо фортеці, на відстані 1,5 сажня (3,2 м – прим. авторів) від стіни, був викопаний рів завглибшки і завширшки в 2 сажні (4,3 м – прим. авторів). Поруч з фортецею, ближче до Дінця, на найвищому місці було насипано три кургани, на яких збудували сторожові вежі, де вдень і вночі чергували дозори [19, с. 363].

Нижче малого міста, на території, зайнятій нині центральною частиною Ізюма, була споруджена головна фортеця, так зване велике місто. Вона була збудована з дерева, а стіни являли собою подвійний зруб у 42 вінці (близько 8,4 м – прим. авторів), для міцності перегороджений клітками (ряжами), заповненими землею. Майже чверть фортеці займав замок (цитадель), що був розташований в її північно-західному кутку. Замок з'єднувався з фортецею проїжджою баштою. У замку і фортеці збудували 15 башт – 4 проїзні і 11 глухих. Всі башти були чотирикутні і тільки одна – шестикутна. Довжина стін головної фортеці з баштами дорівнювала 1800 сажням (3888 м – прим. авторів). Як і в малому місті, головна фортеця була оточена ровом завглибшки і завширшки 2 сажні (4,3 м – прим. авторів). Всередині фортеці навколо замкової стіни також був викопаний рів. Між великим і малим містом на правому березі Дінця було споруджено земляний вал, вздовж якого встановлено подвійні надовби. Таке ж ук-

ріплення було збудовано від малого міста до Дінця нижче Кривого озера [19, с. 365]. Службу в Ізюмській фортеці несли козаки з Чугуєва, Зміїова та інших міст і сіл Харківського полку [20].

Ізюмську фортецю добре описав академік Й. А. Гільденштедт, відвідавши місто восени 1774 року [5, с. 139].

У 1685 році був утворений Ізюмський слобідський козацький полк. Полк контролював територію між річками Донець, Оскіл і Красна, від Тору на півдні, до Валуйок – на півночі. Після розформування Ізюмського козацького полку у 1765 році Ізюм став провінційним містом Слобідсько-Української губернії. На території, де були розташовані Ізюмські фортеці, археологічні дослідження не проводилися, оскільки нині тут побудоване сучасне місто.

У 1684 році при гирлі Тору (Казенного Торця – прим. авторів) зводиться ще одне укріплене містечко (фортеця). Про будівництво цієї фортеці свідчить „Строельная книга”, яка була доставлена харківським полковником Г. Донцем у листопаді 1684 року до канцелярії білгородського воєводи. У ній зазначається: „...На усть реки Тору и меж реки Северского Донца, у Казацкой пристани, где было велено перенести Маяцкий город, построено земляной городок мерою городской стены 174 сажени (375,8 м – прим. авторів). По тому городку 2 башни с проезжими вороты да 4 глухих наугольных, в том числе одна – земляная. Около города ров в глубину и в ширину по 3 сажни (6,48 м – прим. авторів), вал в вышину 3 сажни (6,48 м – прим. авторів) с гребнем, у подошвы 3,5 сажни (7,56 м – прим. авторів). А изнутри того города к валу для крепости ставлены деревянные припалки... Да в том же городе для береженья оставлены на заставе Харьковского полку казаков 20 с переменою. В тот же город дано ис Харьковского полку знамя, пищаль затинная железная, 40 пулек железных, зелья полпуда” [14, с.119-120]. Однак мешканці Маяцького відмовилися переселятися до цього містечка. Новозбудовану фортецю називали Козацькою Пристанню, яка розташовувалась поруч і часто згадується у джерелах 2-ої пол. XVII ст., або просто „Городок”. З поч. XVIII ст. вона відома як Райгородок (нині с. Райгородок у Слов’янському районі).

У щоденнику наукової експедиції Й.А.Гільденштедта 1774 року зазначалося, що за 10 верст від Маяцького містечка

ка, вниз по Дінцю, на правому його боці, знаходився Райгородок. Він був збудований і укріплений, як і Маяки, населений українцями, що належали до Слобідсько-Української губернії [14, а 64].

Фортифікаційних укріплень та інших споруд цього містечка до нашого часу не збереглося, але у двох кілометрах на південний схід від сучасного селища Райгородок, між лівим берегом р. Казенний Торець і правим берегом р. Сіверський Донець знаходиться місцевість, яку корінне населення називає „Козаче”. Це місце являє собою запустілу територію, яка де-не-де поросла лісом. Часткове дослідження цієї території проводила археологічна експедиція Донецького обласного краєзнавчого музею під керівництвом Е.Є.Кравченка, яка підтвердила місцезнаходження містечка XVII ст. у гирлі Тору [8, с. 21-24].

Писемні джерела також свідчать, що всі прийняті заходи не могли надійно захистити ні Торські соляні промисли, ні прилеглу до них територію з укріпленими пунктами від нападу кримських татар. Місцеве населення частково знищувалося, частково забиралось у полон, що змушувало його звертатися за допомогою до влади. Так, на початку 1690 року маячани скаржились царям Івану Олексійовичу та Петру Олексійовичу, що „татарове под Маяцкий приходят большими и малыми партиями беспристанно и многих наших братьев и жен и детей рубят и в полон емлют. А город, государи, ставлен острогом дубовым лесом. И острог и башни ветхи, погнили и обвалились. В осадное время сидеть нам, холопом вашим, не в чем, потому что город ветх и тайник обвалился, воды в нем нет, а около города и посаду валу и крепости никакой нет... Велите о строении города и крепостей своих великих государей указ учинить....” [14, с. 31].

У 1694 році відрядженим на Ізюмську укріплену лінію військам під командуванням думного дворянина В.Ведеровського було доручено не тільки охороняти, а й обновили зруйновані дерев’яні та земляні споруди Маяцького і Соляного містечок.

Звіт В.Ведеровського дає достатньо чітке уявлення про Маяцьке містечко того часу: „Городок Маяцкий построен 1663 г. подле Северского Донца, на Крымской стороне. Острог ставлен дубовым лесом ... По городской стене помещены кровати, а сверху острогу облаты и каты наложены. Городовые стены, кровати и

каты худы, во многих местах обвалились. По городу семь башен четверугольных. Проезжая башня Троицкая мерою стены по две сажени с аршином (5 м – прим. авторів). В ней с поземним три моста. Возле той башни вестовой колокол весом в 8 пудов 14 гривенок, и тот колокол разбит... От той проезжей Троицкой башни по мере городской стены вниз к Северскому Донцу до наугольной глухой башни 18 сажен без четверти (ок.27 м – прим. авторів). Башня наугольная мерою стены по две сажени (4,3 м – прим. авторів). В ней один мост. От той наугольной башни по мере городской стены до другой глухой наугольной башни 30 сажен (64,8 м – прим. авторів). Башня та наугольная мерою стены по две сажни (4,3 м – прим. авторів). В ней один мост. От той наугольной башни по мере городской стены до средней глухой башни 18 сажен (38,8 м – прим. авторів). Башня та средняя мерою стены по две сажени с аршином (5 м – прим. авторів). В ней два моста. От той средней глухой башни до наугольной глухой башни 17 сажен (36,7 м – прим. авторів). Башня та наугольная мерою стены по две сажени (4,3 м – прим. авторів). В ней один мост. От той наугольной глухой башни по мере городской стены до проезжей средней башни 20 сажен с аршином (43,9 м – прим. авторів). Башня та средняя проезжая мерою стены по 2,5 сажени (5,4 м – прим. авторів). В ней с поземним три моста. От той проезжей средней башни до наугольной глухой башни по мере городской стены 20 сажен (43,2 м – прим. авторів). Башня наугольная мерою стены по два сажни (4,3 м – прим. авторів). В ней один мост. От той наугольной глухой башни по мере городской стены до Троицкой проезжей башни 22 сажени (47,5 м – прим. авторів). И те выше описанные семь башен без верхов и некоторые те и городовые стены, и обламы и каты, и кровати во многих местах обгнили и обвалились... Около городу с трех сторон выкопан ров глубиной в 2,5 сажни (5,5 м – прим. авторів), в поперек – 3 сажни (6,5 м – прим. авторів). И тог ров остался вновь... С четвертой стороны городу не копан потому, что городовые стены стоят от реки Донца над горою... По городу наряду: медные три пищали, весом более 10 пудов, одна – железная, весом 32 пуда, затинная пищаль в ложах, 30 мушкетних стволов да 20 старых мушкетов... Изнутри города учинен тайник. В тайнике колодязь. Воды в нем нет... Служилых воинских людей – 91 человек” [14, с. 32-33].

Наприкінці XVII – початку XVIII ст. у зв'язку з побудовою нових оборонних пунктів – Торської, Райгородської та Бахмутської фортець Маяцька фортеця поступово втрачає своє стратегічне значення як прикордонно-сторожовий пункт і в першій половині XVIII ст. необхідність в її захисній функції, очевидно, відпадає. Вона перетворюється в звичайний населений пункт.

У щоденнику наукової експедиції Й. А. Гільденштедта було записано, що вниз за течією Дінця в низині, оточеній відлогими пагорбами, розкинулося містечко Маяки. Містечко було невелике, неправильної забудови, оточене сухим ровом і частоколом. Біля містечка через р. Донець знаходився міст завдовжки до 50 сажнів (близько 108 м – прим. авторів) [14, с. 63-64]. Як ми бачимо, у цьому повідомленні нема і натяку на колись воєнний форпост з його стінами, баштами та ровами.

Таким чином, місцезнаходження вищезазначених фортець більш-менш відоме і майже всі вони були у різний час досліджені. Водночас, аналізуючи розглянуті в писемних джерелах етапи існування Маяцького укріпленого пункту, від побудови до втрати значення як оборонного форпосту, постає питання про його місцезнаходження на березі Дінця, планування та обрис.

Уперше графічне зображення Маяцької фортеці зустрічається на Межевому плані Святогірського печерного монастиря XVII ст., який склав В. Струков [4; мал. 2; 2А, 2]. Проте малюнок не дає чіткого уявлення про її планування та фортифікаційні укріплення, а також про точне місцезнаходження на березі Дінця.

Останній опис Маяцького містечка на 1694 рік дає нам деяке уявлення про планування острогу, а також частково про розміри та довжину його фортифікаційних споруд. Коригуючи сучасні міри довжини з мірами довжини XVII – XVIII століть, ми маємо такий висновок, що загальна довжина стіни з Троїцькою проїжджою баштою і двома наріжними глухими баштами з боку „Салтівської слободи” складала 99,1 м, а стіна з двома наріжними глухими баштами з боку Дінця мала загальну довжину 73,4 м, довжина стіни з середньою глухою баштою і двома наріжними глухими баштами складала 89,3 м, стіна з проїжджою баштою і двома наріжними глухими баштами була довжиною

101,1 м, тобто загальна довжина острожних стін з баштами складала 362,7 м, або 167,5 сажнів (прим. авторів). На жаль, про висоту башт та стін в описі нічого не говориться, проте є повідомлення про їх чотирикутну форму і кількість мостів. Так, Троїцька проїжджа башта і ще одна проїжджа башта острогу мали з наземними по 3 мости, у середній глухій башті було 2 мости. Наріжні глухі башти мали по одному мосту. З трьох боків фортеця була оточена ровом завглибшки 5,5 м і завширшки 6,5 м.

Отже, спираючись на свідчення писемних джерел, які стосуються Маяцького містечка, можна зробити висновок, що цей укріплений пункт, якщо зважати на його місцезнаходження на пагорбі Дінця та його конфігурацію, відповідав давній руській традиції, пов'язаній з максимальним використанням рельєфу місцевості. Для підсилення неприступності фортець вони розташовувалися, як правило, на високих пагорбах. Ми бачимо, що одна стіна Маяцького знаходилася безпосередньо над горою з боку річки. Використовуючи захисні якості рельєфу місцевості, будівничі Маяцького містечка подумали й про його додатковий захист. Так, навколо острожних стін з трьох боків було викопано рів. Про ефективність ровів та валів у системі оборони фортець свідчить той факт, що вони мали розповсюдження аж до XVIII століття [11, с.27]. У цей період будівництво острожних укріплень містечок здійснювалося суворо „по наказам й пам'ятям”, у яких найдокладніше були розписані всі етапи ходу будівництва, починаючи з вибору місцевості, заготівлі лісу і закінчуючи зведенням фортеці і будівель всередині її [11, с. 72].

На жаль, від укріплень Маяцького острогу не збереглось будь-яких речових доказів, і про їх конструктивну будову можна судити лише за бідними свідченнями, які збереглися в історичних документах.

З описів Маяцького містечка випливає, що протягом більш, ніж 30 років його фортифікаційна будова періодично зазнавала змін. Так, на 1665 рік периметр його острожних стін складав 185 сажнів, або 399,6 м. В його стінах було 2 проїжджі, тобто мостові башти з воротами і 4 башти глухих наріжних. Навколо острогу був виритий рів завглибшки й завширшки півтора сажня, або 3,2 м. На 1666 рік одна проїжджа башта мала вже 4 мости і вартове горище. На 1668 рік загальний периметр острогу

складав вже 205 сажнів, або 540 м, кількість башт залишалася без змін. У 1678 році в його стінах знаходилось вже 7 башт, 2 з яких були проїжджими, 4 наріжних глухих і одна середня глуха башта, а рів був завглибшки й завширшки 3 сажні, або 6,48 м.

Опис Маяцького містечка на 1694 рік дає нам більш докладну картину довжини його фортифікаційних споруд. Периметр острожних стін з 7 баштами мав довжину 167,5 сажня, або 362,7 м, а рів був завглибшки 5,5 м й завширшки 6,5 м. На території фортеці була побудована Троїцька соборна церква. Очевидно, вона знаходилася напроти Троїцької проїжджої башти в центрі фортеці. Для давньоруських міст традиційним було розміщення церков у середині фортеці [11, с. 76]. На території Маяцького містечка також був колодязь і потайний хід, знаходилася хата для приїжджих і чотири дерев'яні хати для зимування „ратних людей”. За другою проїжджою баштою на території острогу, очевидно, був невеликий дворик, де знаходилися всілякі сховища для зберігання припасів. Це були: комора, сарай, підвал для боєприпасів і казенний погріб для харчів. У містечку знаходився так званий „тосударев двор”, де мешкали воєводи. На ньому були побудовані три дерев'яні горниці. У зазначених описах зафіксована довжина острожних стін та почасти їх конструктивні особливості, а також чотирикутна форма башт і їх ширина. Проте в жодному описі не зазначено висоту фортифікаційних споруд, крім кількості мостів у баштах. Невідоме й розташування всіх будівель всередині самого острогу.

На жаль, майже всі креслення фортець XVII століття вже давно й безповоротно втрачені, тому деякі уявлення про їх характерні особливості ми можемо одержати графічно, відтворивши острожні конструкції за писемними свідченнями.

Для графічного відтворення генерального плану Маяцької фортеці ми використали інші писемні джерела. Так, докладний опис Маяцького містечка В. Ведеровським, з урахуванням зазначених ним розмірів фортифікаційних споруд, дав змогу провести її графічну реконструкцію плану (мал. 3). Щодо реконструкції обрису фортеці, то ми взяли за основу дослідження М. П. Крадіна, де він відмічає, що для реконструкцій втрачених форм фортифікаційних споруд можуть бути використані елементи і форми з інших пам'ятників громадянського та культурного

будівництва, ідентичні відтворюваним втратам [11, с. 79]. З опису містечка випливає, що острожні стіни мали вигляд частоколу, тобто вертикально вкопаних у землю дубових колод. Між чотирьох башт на стінах були споруджені облами і кати. На стінах були побудовані краваті. Ми вважаємо, що облами і кати були споруджені на стінах між Троїцькою проїжджою баштою і середньою глухою баштою.

Інші письмові джерела дають нам деяке уявлення про розміри острожних стін, які в низці фортець у висоту не перевищували 2 сажнів, або 4-4,5 м. Відомі також будівельні прийоми і обрис чотирикутних проїжджих і глухих башт [11, мал.1, 3, 5]. Висота глухої наріжної башти не перевищувала 4-6 м, а висота такої ж за формою, але проїжджої башти в три мости складала близько 15 м [11, с. 58]. В описах Маяцького містечка нема даних про висоту башт і острожних стін, що не дає повного уявлення про їх обрис. Але відомо, що будівельні прийоми зведення фортець того часу часто традиційно повторювали один одного. Тому при відтворенні графічної реконструкції висоти башт і стін Маяцької фортеці ми використали опис фортифікаційних споруд Соляного містечка на 1684 рік [14, с. 116-117] та опис Ізаюмської фортеці. Так, з опису Соляного містечка випливає, що висота наріжних башт з одним мостом не перевищувала 20 вінців, тобто була близько 4 м. Висота Московської проїжджої башти в два мости цього містечка складала 41 вінець до обламів і 4 вінця обламів, тобто мала висоту близько 9 м, а висота другої проїжджої башти в два мости була 26 вінців, що складає близько 6 м. В описі Соляного містечка вказана і висота острожних стін „по мере тот острог 2 сажени без чети”, що складає близько 4 м. Скоріш за все висота стін і башт Маяцького острогу була такою ж. Графічне зображення башт і стін Торського (Соляного) і Маяцького містечок (мал. 2А, 1, 2) вказує на подібність їх конструктивних особливостей. Ці дані дозволили відтворити архітектурний обрис стін і башт Маяцького острогу (мал. 5; мал. 6). Графічна реконструкція генплану та відтворення обрису Маяцької фортеці при всій умовності та схематизмі зображення дають уявлення про тип самого острогу, про його планову схему і об'ємно-просторові композиції.

Проведені дослідження на місцевості показали, що село Маяки у Слов'янському районі знаходиться на правому березі р. Сіверський Донець і розташоване по пагорбах і балках. Весь високий корінний берег річки складений в основному з крейдових відкладів. Біля східної частини села розташоване високе плато, де знаходиться відоме в літературі городище Царине [10, с. 12-18]. Із західної частини села по березі річки до населеного пункту підступають кар'єри та відвали колишнього крейдового кар'єру. В цій частині села у річку впадає глибока древня балка, що зветься у місцевого населення Доломанівка. Плато на підвищенні біля цієї балки забудовано житловими будівлями і має назву Валок. Село ніби розділене на дві частини глибокою давньою балкою Водяною, яка тягнеться від лісу з півдня на північ та впадає в Донець, утворюючи мілину. В цій частині річки колись знаходився брід, пізніше – дерев'яний міст, а зараз тут місцевий пляж. Південну частину села біля лісу місцеве населення називає Засікою. Північно-східна частина села біля річки бугриста та частково забудована. Тут же, за повідомленнями мешканців села, часто мають місце провали ґрунту, пов'язані з підземними пустотами і ходами, виритими у давнину.

Про провали ґрунту на деяких ділянках села на початку і в середині ХХ ст. повідомляв ще слов'янський краєзнавець-аматор Абрамов А.І., щоденники якого зберігаються у Слов'янському краєзнавчому музеї. Останній провал ґрунту стався у 2004 р. Влітку 2006 р. Давиденко В.В. оглянув місце провалу і встановив, що мешканцями вулиці провал засипається сміттям.

З метою прив'язки графічної реконструкції генерального плану Маяцького острогу до конкретної ділянки місцевості нами було складено його топографічний план (мал. 4). Маяцька фортеця знаходилася на плато одного з пагорбів правого корінного берега Дінця. Підвищення має форму неправильного чотирикутника зі сторонами різної довжини, орієнтованими на північний схід-південний захід та південний схід-північний захід. Північно-східна частина плато, яка прилягає до Дінця, закінчується крутим схилом, на якому є одноступна ескарпна ділянка довжиною 74 м з висотою уступу близько 4 м і шириною терасової площадки 1,5-2 м. Східна кінцева частина ескарпу впира-

ється в частину рову, залишки якого мають розміри: завдовжки 6 м, завширшки – 5 м та завглибшки 0,7-1 м. Південно-східна сторона плато зазначеного підвищення відділена від наступного підвищення (пагорба) давньою глибокою балкою. Південно-західна сторона плато відділена від подолу сучасною вулицею. Це плато біля північно-західної сторони розділене вузькою улоговиною (залишок рову?), по якій до недавнього часу проходила стежка до річки. Вся територія вищезазначеного плато забудована житловими, господарчими приміщеннями чотирьох домовласників вулиці Астраханців. Зі слів жителів вулиці, у північно-західній частині плато в давнину знаходилася дерев'яна церква і тому це місце зветься Капличка. Ділянку місцевості біля південно-східної частини плато мешканці вулиці називають „Ратуша”. Розташування ділянок місцевості на плато з такими назвами збігається з графічним зображенням соборної церкви і адміністративної будівлі на малюнку Святогірського печерного монастиря, виконаному В. Стуковим (мал. 2А, 2).

Порівнюючи графічну реконструкцію фортеці з топографічним планом і результатами огляду зазначеної вище місцевості, ми прийшли до висновку, що на цьому місці і знаходилася острожна частина Маяцького містечка. Цей висновок підтверджується і зібраним тут фактичним матеріалом: фрагментами керамічного посуду і залишків залізних котлів, цвяхів, залізних риболовних гачків та інших металевих предметів. Також знайдені уламки кахлів деяких орнаментальних типів, які містять композиції з S-подібними завитками (півсваграми), які часто зустрічаються в європейському та українському кахельному мистецтві XVI-XVII століть. Аналогічні кахлі знайдені на Козачій Пристані та у Святогірському монастирі [8, с. 130].

Незважаючи на забудівлю цієї ділянки місцевості, все ж є можливість її часткового археологічного дослідження, яке допоможе уточнити і поглибити відомості архівних джерел.

У цілому проведення археологічних досліджень усіх вищезазначених оборонних споруд у межиріччі Дінця і Тору допоможе також конкретизувати розміри і форми їх окремих споруд, виявити особливості конструкцій цих фортець.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Багалеї Д.І. Очерки из истории освоения степной окраины Московского государства. – М., 1887.
2. Герберштейн С. Записки о Московитских делах. – СПб, 1908.
3. Давыденко В.В., Хозин С.Р., Пирожак В.В. Фортификация Теплинского городища на Северском Донце. Святогірський Альманах. – Донецьк, 2006.
4. Дедов В.Н. Святыє Горы: от забвения к возрождению. – К., 1995.
5. Дневник путешествия по Слободско-Украинской губернии академика С.-Петербургской Академии наук Гильденштедта 1774 г., Харьковский сборник, 1891. выпуск 5.
6. Дяченко М.Т. Ізюм. Історико-краєзнавчий нарис. Харківське книжне видавництво. – Харків, 1963.
7. Каменцева Е.И., Устюгов Н.В. Русская метрология. – М., 1975.
8. Кравченко Э.Е. Раскопки поселения «Казачья Пристань» на Северском Донце. Музейні засоби з народознавства. – Донецьк, 1998.
9. Кравченко Э.Е., Цимиданов В.В., Шамрай А.В., Мирошниченко В.В., Петренко А.Н. Отчет о работе средневековой археологической экспедиции ДОКМ в 2005 г. – Донецк, 2006.
10. Кравченко Э.Е., Мирошниченко В.В. Изразцы XVII в. с поселений среднего течения Северского Донца // Археология и архитектура. – Т. 1.– Донецк-Макеевка, 2001.
11. Крадин Н.П. Русское деревянное оборонное зодчество. – М., 1988.
12. Михеев В.К. Подонье в составе Хазарского каганата. – Харьков, 1985.
13. Пирко В.А. Северное Приазовье в XVI-XVII вв. – К., 1988.
14. Пирко В.А. Заселення Донеччини у XVI-XVII ст. – Донецьк, 2003.
15. Путешествие академика Гильденштедта по Слободско-Украинской губернии. – Харьков, 1892.
16. Пушкирев Г.Г. Славянск. История застройки. – Пушкино, 1998.
17. Полное собрание русских летописей. Т.12. – М., 1965.
18. ЦГАДА, ф. Белгородский стол, столб. 384, д. 25, лист 223-225.
19. ЦГАДА, ф. Разрядного приказа, Белгородский стол, столб. 1530, лист 189.
20. Філія ЦДА, Харків, ф. 353. Чугуївська приказна ізба, спр. Ш, док. № 6,9,17,28,113; док. № 20.

УДК 061.22 /477.62/
ББК 72.3 (4 Укр)

Лариса МАЗІТОВА,
кандидат історичних наук, доцент
кафедри українознавства Донецького державного
університету управління

ОРГАНІЗАЦІЙНЕ СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК АКАДЕМІЧНОЇ НАУКИ ДОНБАСУ В 60-70-і рр. ХХ СТОРІЧЧЯ

У статті досліджуються основні етапи організаційного становлення і розвитку академічної науки Донбасу. Зроблено висновок, що інтелектуалізація регіону у 60-70-ті роки ХХ ст. дозволила перетворити промисловий центр України на лідера інновацій науково-технічного і промислового виробництва світового рівня.

Економічний прорив Донецької області в 60-70-і роки ХХ сторіччя певною мірою був забезпечений завдяки інтенсивному розвитку академічної науки Донбасу. Регіональна наукова стратегія була орієнтована на формування нової промислової системи, побудованої на принципах енергозбереження, технологічної доступності, інтелектуалізації і на завданнях забезпечення нової якості життя.

Висококваліфікованим кадрам Донбасу, сконцентрованим у наукових центрах і управлінських структурах області, вдалося вирвати старопромисловий район із пут соціальної неперспективності, перетворивши в лідера інновацій науково-технічного і промислового виробництва світового рівня.

Питання наукового і високотехнологічного розвитку є і сьогодні пріоритетними для майбутнього формування конкурентоздатних регіонів планети. Світовий досвід свідчить: успішне трансформування економіки і суспільства переважно залежать від попереднього етапу їх розвитку.

Незважаючи на значущість даної теми дослідження, питання, що розглядається, не отримало всебічного висвітлення в науковій літературі.

Звертає увагу монографія А.А. Саржана “Зміни в соціально-економічній сфері Донбасу (II половина 40-х - кінець 80-х рр. XX ст.)”, в якій переважно був проаналізований розвиток академічної науки Донбасу в сфері науково-технічного розвитку вугільної промисловості регіону.

У зв'язку з неповною розробленістю вказаної проблеми ключовими джерелами публікації стали документи державних і партійних архівів, періодична преса.

Модернізація і трансформування науково-технічного простору СРСР в період, що розглядається, повинні були наблизитися до виробництва з метою створення надіндустріального соціалістичного суспільства, здатного випередити зарубіжні країни, де широко розгорнулася НТР.

Дана ситуація дозволила керівництву області в кінці 50-х і особливо на початку 60-х років, спираючись на підтримку АН СРСР, перейти до створення в м. Донецьку великого наукового центру, орієнтованого на перспективний розвиток східноукраїнського регіону.

На цій хвилі в 1959 році в Донецьк з Харкова був переведений інститут радянської торгівлі.

25 квітня 1960 року найбільший і найстаріший вуз міста – Сталінський ордена Трудового Червоного Прапора індустріальний інститут – було реорганізовано в політехнічний інститут.

Однак об'єктивний аналіз наукового потенціалу Донбасу на початку 60-х років свідчив про серйозні прогалини в науковому забезпеченні виробничих сил регіону. Особливо незадовільним було планування і підготовка наукових кадрів вищої кваліфікації – докторів наук. На початок 1962 р. у вузах і НДІ області працювало близько 30 докторів наук (з них 14 – медичних наук у медичному інституті і 13 технічних наук у політехнічному інституті, по одному доктору технічних наук було в ДонВУГІ і МакНДІ). Не було жодного доктора фізикоматематичних, хімічних, економічних, філософських, історичних, філологічних наук. Рівень наукових досліджень з фундаментальних наук (математики, фізики, хімії, геології, біології, географії, економіки, філології, історії, філософії, права) залишався недостатнім.

Для розвитку продуктивних сил Донбасу необхідно було розвивати фундаментальні дослідження, дати могутню академі-

чну підтримку в галузі математики, механіки, фізики, хімії, геології, біології і всього комплексу гуманітарних наук. Було поставлене питання про створення Донецького наукового центру Академії наук України [1].

Масштаб робіт по створенню наукового центру був грандіозним. Тільки для прийому вчених, їх лабораторій, наукового обладнання було потрібно понад 20 тис. кв. метрів лабораторних і допоміжних площ, понад 400 квартир, аспірантський гуртожиток [2].

Для будівництва Академмістечка і Донецького ботанічного саду було потрібне виділення значних площ земель у самому місті. Під експозиції ботанічного саду в східній частині міста на кордоні з Макіївкою було виділено 275,5 га. Тут була закладена перша черга Донецького ботанічного саду, у основу якого було покладено ландшафтно-систематичний принцип. Ботанічний сад покликаний був стати науково-дослідною установою, яка б розробляла теоретичні і прикладні питання ботаніки в специфічному посушливому районі південного сходу України, в умовах розвиненої індустрії [3].

Перший генеральний план будівництва в м. Донецьку наукових установ Академії наук УРСР був підготовлений у квітні 1965 р. [4]. А вже в грудні цього ж 1965 року урочисто був відкритий Донецький науковий центр Академії наук УРСР, до складу якого були включені фізико-технічний інститут АН УРСР, Донецьке відділення економіко-промислових досліджень інституту економіки АН УРСР, Донецький обчислювальний центр АН УРСР і Ботанічний сад АН УРСР. У вересні 1965 р. Донецький педагогічний інститут на базі Харківського державного університету ім. О.М. Горького був перетворений у державний університет. У єдину інфраструктуру центру АН УРСР повинно було увійти понад п'ятдесят наукових установ Донецька, що вимагало проведення великої попередньої організаційно-підготовчої роботи [5].

До кінця 1965 року в м. Донецьку діяло 21 науково-дослідних і проектних інститутів, 22 вищих і середніх спеціальних учбових закладів [6].

Високоорганізований характер радянської науки дозволив до середини 60-х років перетворити промисловий центр України

в наукову лабораторію не тільки республіканського, але і загальносоюзного значення.

У створеному на базі педагогічного інституту Донецькому державному університеті з 1965 по 1969 рік були здійснені серйозні структурні зміни. Так, якщо педінститут включав у себе 4 факультети і 13 кафедр, на яких працювало 164 викладачів, в тому числі 43 кандидати наук, то в ДонДУ в 1969 році вже функціонувало 9 факультетів і 44 кафедри. Учбово-виховний процес здійснювало 500 науково-педагогічних працівників, з них 16 академіків і член-кореспондентів АН УРСР, 8 докторів наук і професорів, 164 кандидатів наук, доцентів, які навчали 11 314 студентів [8].

У цей же час в 1969 році в Донецькому політехнічному інституті і його філіалах навчалось 21 910 студентів. Професорсько-викладацький склад у кількості 722 людини здійснював підготовку фахівців на 58 кафедрах. У їх число входили 25 докторів наук і професорів, 219 кандидатів наук і доцентів [9].

Глобальні зміни в системі виробничого менеджменту в середині 1960-х років привели до посилення відомчої відірваності, що дестабілізувало економіку і наукову сферу. Між підприємствами і організаціями, що належали різним відомствам і міністерствам, були порушені зв'язки, що вже сформувалися. З відтворенням міністерств також були допущені неправильні рішення відносно науково-дослідних інститутів, коли, наприклад, інститут ДонДІПРОвуглемаш на одному боці вулиці підпорядковувався Міністерству машинобудування, а ДонВУГІ на іншому боці тієї ж "першої лінії" у Донецьку – Міністерству вугільної промисловості. Відомчість стала основною причиною збоїв у темпах технічного прогресу. Неможливість централізовано вирішувати питання науково-технічної стратегії за короткий час, і, особливо до кінця 1960-х років, негативно позначилася на розвитку вугільної промисловості. Як наслідок – 60% нових вугільних комбайнів не освоїли нормативи і знизили свою продуктивність на 5 тис. тонн вугілля [10].

До початку 1970-х років керівництву області вдалося об'єднати в одних руках науково-дослідні і проектно-конструкторські інститути, що працювали на вугільну промисловість. Почалася поступова нормалізація роботи наукових установ [11].

Висока оцінка роботі регіональних НДІ була дана зарубіжними фахівцями. У травні 1970 р. в Радянському Союзі відповідно до міждержавної угоди з візитом перебувала делегація керівників вугільної промисловості США для ознайомлення з технікою і технологією видобутку вугілля. Членами делегації відмічався великий розмах науково-дослідних робіт у вугільній промисловості, і особливо з питань техніки безпеки [12].

Відкриття у м. Донецьку відділення АН УРСР істотно перетворювало і зовнішній вигляд міста.

«Місто-трудівник», позбавлене культурно-складової основи, завдяки новій стратегії перетворилося в «кузню кадрів» і місто науки. Уперше в історії регіону наукові установи з вторинного чинника стали центральними, навіть містоутворюючими. У 1960 - 1970-і роки в Східній Україні виросло місто, що відповідало найбільш вимогливим канонам світової стандартизації 2-ї половини ХХ ст. У 1970 р. ЮНЕСКО визнав Донецьк кращим промисловим центром світу [13].

У 1975 році в Донецькій області багатопланово функціонувало 99 науково-дослідних, проектно-конструкторських установ і вузів, в яких працювало 46 580 співробітників, у тому числі 12 535 науковців, 191 доктор наук, 2517 кандидатів наук [14].

Так, тільки відділ вугільної промисловості складався з 6 науково-дослідних і проектних інститутів, 1 філіалу, 4 відділів науково-дослідних і проектно-конструкторських інститутів. Загальна кількість штатних співробітників – 5506 чоловік, у тому числі 1644 наукових співробітників, 12 докторів наук і 263 кандидатів наук [15].

На початку 1970-х років була сформована і регіональна система підготовки керівних кадрів у промисловому виробництві України шляхом створення при Донецькому політехнічному інституті факультету з підготовки організаторів промислового виробництва і будівництва (ФОПВБ). ФОПВБ був міжгалузевим учбовим центром і був створений відповідно до Постанови Ради Міністрів СРСР №21 від 10.01.72 р. і Постанови Ради Міністрів УРСР №58 від 07.02.1972 р. [16].

У середині 1970-х років на базі Донецького наукового центру Академії наук УРСР було створено десять учбово-науково-виробничих об'єднань, цільові наукові програми яких

включали 145 тем і госпдоговірних робіт з найбільш актуальних проблем Донбасу [17].

Велика наука Донбасу в 60-70-і роки мала всі підстави для того, щоб у подальшому СРСР не виявився на «узбіччі» науково-технічного прогресу. Однак надалі адміністративно-командна система, що базувалася на безініціативності, догоджанні існуючим установкам державного лідера і правлячій комуністичній партії, прирєкла науку на застій, завмирання, поступове загасання і втрату лідируючих позицій у системі інновацій виробництва.

У 1985 році тільки 8% створених у Донецькій області зразків нових типів машин, обладнання; апаратів, пристроїв і засобів автоматизації перевершували кращі світові досягнення [18].

На початок 2000 року Донецький науковий центр НАН України включав 200 інститутів – науково-дослідних, академічних, учбових, конструкторських бюро, в яких було зайнято 10 тис. учених і понад 600 докторів наук. Незважаючи на це, проблема активізації наукових досліджень у процесі виробництва залишається гострою і актуальною.

Аналіз становлення і розвитку академічної науки Донбасу покликаний допомогти при подальшій розробці пріоритетних напрямів розвитку промислового центру країни. Інноваційні процеси сьогодення повинні насамперед торкнутися перспективних напрямів у розвитку існуючого потенціалу регіону, що дозволить відкрити нові перспективи в розвитку науково-технічного і людського потенціалу України.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Миронов В.П. Очерк, воспоминания. - Донецк: Донбасс, 2004. - С. 175-176.
2. Государственный архив Донецкой области (ГАДО), ф. 326, оп. 12, д. 399, л. 61-62.
3. Там само, оп. 15, д. 39, л. 65.
4. Центральный Государственный архив высших органов власти и управления (Далее ЦГАВО Украины), ф.2605, оп.8, д.353, л.15.
5. ГАДО, ф.326, оп.15, д.25, л.10.
6. Там само. - д.152, л.28.

7. Донецк. Историко-экономический сборник. - Донецк: Донбасс, 1969. - С.277.
8. ГАДО, ф.326. оп.15, д.978, л.59.
9. Там само, д.973, л.36.
10. Там само, оп.17, д.10, л.8.
11. Там само, оп.15, д.1073, л.22-23.
12. Там само, д.1178, л.62-72.
13. Там само, оп.100. д.285, л.19-20.
14. ЦГАВО Украины, ф.2605, оп.8, д.250, л.46.
15. ГАДО, ф.326, оп.100, д.290, л.45.
16. Там само, оп.117, д.264, л.21.
17. Там само, оп. 103, д. 90, л.82.
18. Саржан А.О. Новітня історія Донбасу (1945-1999 р.).– Донецьк: Сталкер, 1999. – с. 229.

ББК 65.9 (4 Укр) 301-03

Костянтин НІКІТЕНКО,

*асистент кафедри історії і права Донецького
національного технічного університету*

ПРИВАТНА ОРЕНДА ПРОМИСЛОВИХ ПІДПРИЄМСТВ ХАРКІВЩИНИ В ДОБУ НЕПУ

Питання НЕПу привертало увагу багатьох знаних дослідників [1], однак саме робота приватників у народному господарстві протягом тривалого часу залишалася одним із найменш досліджених питань вітчизняної історії. Роль та місце недержавного сектора в сучасній економіці незалежної України підкреслюють важливість та науково-практичну значущість вивчення досвіду діяльності приватної ініціативи в багатоукладній системі 1920-х рр. Функціонування приватників в умовах НЕПу як наукова проблема на сучасному етапі вже має своє висвітлення [2]. Разом з тим у перебігу їх діяльності залишилося ще багато недослідженого. Насамперед це стосується регіонального аспекту.

Метою публікації є аналіз розвитку приватної орендної промисловості Харківщини в умовах НЕПу.

Наприкінці 1920 р. промисловість України опинилася у кризовому стані. Із поставлених на облік 10773 підприємств діяло лише 4060 [3]. Повністю припинили свою діяльність більшість підприємств хімічної, поліграфічної, шкіряної, борошномельної, винокурної та інших галузей промисловості. Загальний випуск промислової продукції в Україні скоротився до 12% від довоєнного рівня [4].

Критичний стан промисловості став прямим наслідком Першої світової війни, поразки національно-визвольних змагань та радянської політики „воєнного комунізму”. Стан справ значно погіршила проведена за прикладом РРФСР урядом Радянської України економічно необґрунтована тотальна націоналізація промислового фонду: в Україні було націоналізовано 10720 підприємств [5], що значно перевищувало можливості держави регулювати та налагоджувати виробничі процеси у різних галузях народного господарства. Голова Раднаркому Радянської Росії В.Ленін під тиском об’єктивних обставин визнав: „Ми наекспропріювали значно більше, ніж зуміли обчислювати, контролювати, управляти і т.д.” [6]. Катастрофічний стан економіки вимагав ґрунтовного перегляду господарської політики.

Партійне керівництво було змушене піти на децентралізацію управління та роздержавлення промислових об’єктів. Таким чином, було переглянuto погляди на приватне підприємництво і започатковано розробку законодавчої та правової бази його функціонування. Все це сприяло створенню багатоукладної економіки.

Проголошений у березні 1921 р. на X з’їзді РКП(б) перехід до нової економічної політики (НЕПу) однією з найважливіших складових передбачав нову систему організації й управління націоналізованою промисловістю. Участь більшовиків України у розробці промислової політики початку 1920-х рр. полягала в обговоренні надісланих з Москви проектів партійних рішень та підготовці своїх пропозицій. Однак після прийняття відповідних рішень органами РКП(б) вони ставали обов’язковими для КП(б)У. Перша Всеукраїнська нарада КП(б)У, що пройшла у травні 1921 р. в Харкові, у зв’язку з рішеннями X з’їзду РКП(б) поставила завдання відбудови народного господарства, наголосивши на необхідності перегляду всієї націоналізованої промисловості. Для прискорення господарського відродження визнача-

лася особиста зацікавленість окремого господаря і виробника. „З метою посилення товарообігу, розвитку продуктивних сил і використання для цього приватної ініціативи промислових виробників, - наголошувалося в рішенні наради, - необхідно допустити існування приватних дрібних підприємств, які працюють під загальним контролем державних органів або на правах їх контрагентів” [7]. Частку підприємств дозволялося здавати в оренду органам кооперації й окремим господарям. Старим власникам було дозволено повернутися до співробітництва з Радянською владою і повернути своє підприємство або взяти його в оренду самостійно чи колективно. Наголошувалося на необхідності нагляду, контролю та обмеження приватної ініціативи.

На виконання рішень Першої Всеукраїнської наради 8 серпня 1921 р. Раднарком (РНК) УСРР затвердив постанову „Про порядок здачі в оренду підприємств, підвідомчих УРНГ”. „Надати кооперативам, товариствам та іншим організаціям, а також окремим громадянам право оренди державних промислових підприємств з метою їх експлуатації”, – наголошувалося в постанові [8]. У договорі визначалися характер виробничої діяльності орендованого підприємства, обсяги та номенклатура виробництва, розміри відбудови та модернізації основних фондів, орендна плата державі та ін. Від орендарів вимагалось безперечне виконання радянського законодавства про працю і соціальне страхування. Отже, підприємства, що передавались в оренду приватникам, залишались державними за формою власності, але за типом виробничих відносин та організацією праці вважались приватними. Це була форма лише тимчасового володіння засобами виробництва.

Умови перших років НЕПу були такими, що головним чином приватна ініціатива у промисловості України (якщо не рахувати дрібне кустарне виробництво) була представлена в її орендній формі - значно економічно вигідніше було взяти в оренду вже „готове” підприємство (навіть таке, що потребувало іноді досить значного ремонту), ніж починати будувати власний завод або фабрику повністю з „нуля”. Приватники заощаджували не лише на основних, але й на оборотних фондах (у тому випадку, коли орендовані підприємства мали запаси сировини та палива).

Водночас місцеві керівники в деяких губерніях відверто саботували рішення уряду. Рішення про допущення приватного підприємництва сприймалося ними як зрада всіх попередніх революційних ідеалів. У Харкові комісія Головборошна, яка перевіряла процес денационалізації та передачі в оренду млинів, була заарештована [9]. Орендна компанія місцевим керівництвом відверто саботувалася.

З метою узгодження роботи місцевих органів у вересні 1921 р. в Харкові була створена Українська економічна рада (УЕР), до функцій якої входило об'єднання, планомірне керівництво, регулювання і контролювання роботи наркоматів УСРР, уповноважених загальносоюзних наркоматів при Раднаркомі УСРР, всіх органів Радянської влади в галузі господарського будівництва. (21 листопада 1923 р. УЕР була перейменована в Українську економічну раду.) До складу УЕР входили наркоми економічних наркоматів, робітничо-селянської інспекції (РСІ), військових справ, голова Південбюро ВЦРПС. Рішення УЕР були обов'язковими для всіх радянських і господарських органів в УСРР. На місцях при губернських та повітових виконкомах Ради народного господарства, як їх головні відділи, сконцентрували повноту відносин з підприємствами всіх форм власності. Для загального регулювання орендних відносин повсюдно при губраднаргоспах були створені виробничо-технічні відділи та їх підвідділи - орендні бюро.

Подоланню розгубленості та анархії на місцях, роз'ясненню особливостей нової економічної політики та узгодженню дій державних органів влади у грудні 1921 р. присвятила свою роботу Шоста конференція КП(б)У. Привертає увагу аналіз розвитку промисловості України в умовах багатоукладності економіки. В першу чергу це стосується доповіді „Промисловість в умовах НЕПу”, з якою виступив голова Ради народного господарства України В.Чубар. У доповіді та прийнятій відповідній резолюції поряд із першими кроками щодо оздоровлення економіки гостро критикувалися працівники радянських і господарських органів за помилки під час роздержавлення промисловості та проведення орендної кампанії. У зв'язку з цим були окреслені самі поняття та визначена специфіка „капіталістичних форм господарства”. Наголошувалося на обов'язковому

максимальному підпорядкуванні приватних форм власності державним органам управління. Приватний орендар визнавався „агентом держави по використанню ресурсів”. Головне завдання місцевих органів влади і управління полягало в повсякденній увазі питанням оренди і необхідності пильного контролю та нагляду за виконанням орендних договорів, „дістати максимум вигоди” від експлуатації зданих в оренду підприємств [10].

Рішення Центру сприяли перегляду точки зору губернських органів влади і управління. Питання роздержавлення та проведення орендної кампанії обговорювалися на партійних та господарських нарадах, конференціях, засіданнях. Так, після проведення аналізу помилок Харківська губернія за показниками зданих в оренду підприємств посіла одне з провідних місць в Україні, а за кількістю зданих в оренду млинів – 545 зайняла перше місце [11].

Діяльність приватників була першочергово спрямована на виробництво продуктів харчування та предметів повсякденного вжитку: одягу, взуття, металовиробів тощо. Взяті в оренду приватниками напівзруйновані підприємства у своїй більшості необхідно було відбудувати. Цю роботу виконували самі приватні орендарі. Підприємці вкладали значні власні кошти у відновлення, модернізацію та розширення виробництва. Як правило, приватники витрачали на ремонт орендованих підприємств коштів значно більше, ніж державні або кооперативні орендарі [12]. Приміром, харківські промисловці К.Попов та Р.Сапожникова на реконструкцію двох орендованих чавуноливарних та механічного заводів витратили майже 110 тис. крб. [13]. Подібна інвестиційна діяльність приватних промисловців приносила відчутні результати. Так, у Харкові приватниками було побудовано паровий млин - один з найбільших в Україні [14]. На багатьох дрібних кустарних заводах проводилася механізація виробничих процесів, підприємства електрифікували.

Рішенням ВРНГ України було продовжено термін оренди тим приватникам, які відбудували та налагодили стабільну роботу на підприємствах. Державна підтримка приватної промисловості сприяла її зміцненню, а також загалом пожвавленню економічного життя в Україні. Швидкими темпами зростало виробництво промислової продукції, що сприяло насиченню спо-

живчого ринку товарами. Збільшення працюючих у приватній промисловості значною мірою скорочувало безробіття. Особливо це було характерно для промислових регіонів республіки. Так, по Харківському округу орендарями - приватниками та кооперативами у 1925/26 р. було виготовлено 81,5% продукції. Причому в порівнянні з попереднім роком відбулося зростання на 58% [15]. Заборгованість по орендній платі у приватних підприємств регіону була найнижчою - 15,6% (або майже втричі меншою, ніж відповідний показник по державних підприємствах). За рівнем виконання договірних зобов'язань приватники теж посідали перше місце й виконували їх на 90,1%. Разом із тим річний виробіток на одного працівника на приватних підприємствах перевищував державні в 1,8 раза, а кооперативні в 2,1 раза [16]. Таким чином, ефективність праці приватників була найвищою.

Загалом у 1925/26 р. було досягнуто найбільшого розквіту приватної промисловості в Україні. Кон'юнктура, що склалася, сприяла розширенню приватного капіталу. Випуск продукції приватної великої (ценової) промисловості збільшився за цей рік на 31,2%, а кількість зайнятих робітників на 20,3% [17]. Цьому сприяв товарний голод 1925/26 р., що став наслідком неспроможності усупільненого сектора задовольняти зростаючі потреби народного господарства і населення. Це створило досить сприятливі умови для вкладання приватних капіталів саме у промисловість, у першу чергу в галузі переробки сільськогосподарської сировини: в олійній промисловості зростання приватного виробництва склало за рік 108,7%, у борошномельній – 92,9%, у шкіряній – 81,4% [18].

Однак зміцнення позицій приватників у промисловості відбулося у першу чергу в тих галузях, де вони могли створювати серйозну конкуренцію державному виробнику, що призводило до втрати державними підприємствами певних сегментів ринку і викликало занепокоєння господарських та партійних органів.

Необхідно підкреслити, що влада досить пильно відслідковувала процеси, які відбувалися у розвитку приватного сектора промисловості. З метою аналізу стану приватного капіталу при Наркоматі внутрішньої торгівлі УСРР у 1926 р. було створено спеціальну міжвідомчу комісію. Результатом діяльності

цієї комісії стала прийнята нею резолюція „Про приватну промисловість”, в якій зазначалося, що бажане залучення приватного капіталу в тих галузях, де його робота буде слугувати подальшому більш інтенсивному розвитку товарності сільського господарства. До таких галузей було віднесено: крохмально-патокову, винокурну, пивоварну, виноробну, консервну та ін. Першочерговим визначалось залучення приватного капіталу в галузі промисловості, попит на продукцію яких не задовольнявся в достатній мірі, при наявності необмежених сировинних можливостей: виробництво будівельних матеріалів (цегли, черепиці і т.д.), суперфосфатна промисловість, деревообробна тощо. Наголошувалось на необхідності пом'якшення умов здачі в оренду приватним особам, подовження строків оренди та забезпечення всебічної підтримки найбільш справних приватників. Водночас економічно недоцільною була визнана подальша робота приватного капіталу у борошномельній, шкіряній і махорковій галузях [19].

Таким чином, почався процес усунення приватних орендарів з ряду галузей. Секретним наказом №2695 від 28 квітня 1926 р. з Наркомату зовнішньої й внутрішньої торгівлі (у квітні 1926 р. постановою ВУЦВК і РНК УСРР Наркомат внутрішньої торгівлі УСРР і Управління уповноваженого Наркомату зовнішньої й внутрішньої торгівлі УСРР при РНК УСРР були об'єднані в єдиний Наркомат зовнішньої й внутрішньої торгівлі УСРР) всім окрвнторгам й окрвиконкомам вимагалось: „Рішуче скорочення числа товарних млинів, що перебувають в оренді у приватних осіб, з передачею їх хоча б з метою консервації, або кооперації, або місцевим мірошницьким трестам, або основним хлібозаготівельникам”. Вимагалось створити комісії з перегляду млинів, що перебувають у приватних осіб, а також через те, що „в деяких місцевостях спостерігалися перешкоди юридичного порядку в розірванні орендних договорів з приватниками НКторгом порушується відповідне клопотання перед НКюстом про надання необхідних директив з цього питання місцевим судовим органам” [20]. У Харківській губернії, в якій мірошницька промисловість на 53% перебувала в руках приватного капіталу [21], дії влади щодо ліквідації приватників були надзвичайно жорсткими.

Окрім судових процедур приватних орендарів виживали й більш простими способами. Так, заввідділом оренди Харківської губернії в секретному листі у відділ місцевої промисловості звітував: „Керуючись циркуляром Наркомвнуторгу СРСР..., я вважаю за необхідне офіційно викликати орендарів двох млинів і запропонувати їм перескласти договори на підставі розпорядження уряду. Умови їм пропонувати такі, які будуть не під силу приватним підприємцям і вони самі відмовляться, або ж не буде досягнуто згоди, і тоді на підставі цього ж циркулярного розпорядження договори будуть розірвані...” [22]. Така політика наступу виявилася надзвичайно результативною. Вже наприкінці 1926 р. Харківська губернія звітувала про вилучення з приватних рук абсолютно всіх млинарських підприємств [23].

Не менш рішучо влада витісняла приватних орендарів і з інших галузей. Більше того, у наступні роки навіть анонімне звинувачення у пособництві саме приватним орендарям ставало серйозною небезпекою для державних службовців. А разом із тим і можливістю звести особисті рахунки. Так, голова Харківського окрвиконкому Канторович, отримавши „сигнал” про „хижацьку експлуатацію” приватниками підприємств, взятих у оренду, та про повне потурання ним керівництва відділу місцевої промисловості, зажадав негайного звіту з цього питання і у відповідь отримав показову картину витіснення і ліквідації приватної промисловості в регіоні. Таким чином, „сигнал” не підтвердився, а стан приватної орендної промисловості був таким: лише за 1927/28 р. у приватних орендарів було відібрано та передано: державі – 5 підприємств, кооперації – 7 та передбачено відібрати і передати протягом найближчого місяця ще 4 промислових одиниці. Внаслідок чого в приватній оренді залишилося на кінець 1928 р. всього 13 підприємств, орендна плата на які за 1927/28 р. збільшилася на 50% [24]. Слід підкреслити, що у попередні роки вже впроваджувалася лінія постійного підвищення орендної платні саме з приватних орендарів. Так, внаслідок зміни принципу встановлення розміру орендної плати не тільки з вартості орендного фонду, але й з рентабельності підприємств норма орендної плати, яка у 1925/26 р. складала 12,4% до вартості фонду, збільшилась у 1926/27 р. до 18% [25]. І місцевим керівництвом постійно та наполегливо наголошувалося на необ-

хідності подальшого проведення „відносно приватних орендарів систематичного і неухильного підвищення орендної плати” [26].

Адміністративний та податково-фінансовий тиск ліквідував приватне виробництво. Приватники банкрутували та припиняли будь-яку виробничу діяльність. Фіксувалися також і випадки божевільля приватників та їх реальних (а не з метою уникнення податків, або відповідальності за неповернуті кредити) банкрутств [27].

У червні 1928 р. П.Постишев, виступаючи на бюро Харківського окружного партії, говорив: „Пануючі позиції давно в наших руках. Але нам треба подивитися, якої шкоди завдають приватники. Я не вірю, що приватник з ринку йде. І от чому не вірю, адже непманів у нас не зменшується. Ми не бачимо, щоб непмани реєструвалися на біржі праці, але куди пішов приватник, ось що важливо знати...” [28].

Дійсно, тиск на приватних підприємців мав наслідками серйозну „тінізацію” та криміналізацію приватного сектора промисловості України. Приватники часто діяли „на випередження” і, вловивши тенденцію, не очікували, доки держава економічними або адміністративними заходами ліквідує їх підприємство. Так, харківський приватний підприємець М.Немзер, розпродавши майно взятого в оренду підприємства, втекла за кордон, лишивши тільки заборгованість державі на суму понад 10 тис. крб. Тим же шляхом: розпродаж майна, борги і втеча за кордон – пішов і інший приватний підприємець – А.Чубар [29].

Щоб уникнути податкового обкладання, приватники часто маскувалися під рядових службовців. У Харкові на фірмі приватного підприємця Р.Уткіна його компаньйон та фактичний співвласник фірми М.Бердичевський був офіційно оформлений на посаді бухгалтера [30]. Приватники приховували свою діяльність та уникали податкового обкладання шляхом підкупу державних службовців або за допомогою родинних стосунків. Так, приватні промисловці користувалися будь-якими можливостями ухилитися від оподаткування. В умовах радянського суспільства для приватників це був практично єдиний шлях ведення підприємницької діяльності.

Отже, досвід НЕПу свідчить про ефективність стратегії економічної політики лише за тих умов, коли влада забезпечу-

вала раціональні пропорції і зв'язки між централізованим державним і ринковим регулюванням. Проте державне регулювання приватних промисловців в умовах радянської України охоплювало всі ланки підприємницької діяльності, визначало рамки та ступінь участі приватників у господарчому будівництві країни. Перемога позаекономічних, адміністративних методів державного впливу на економіку призвела до ліквідації ринкових механізмів. Агресивно-класовий характер регулятивної політики став дестабілізуючим фактором розвитку приватної ініціативи, сприяв „тнізації” роботи приватників та унеможливив їх подальше функціонування.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Кульчицький С.В. УСРР в добу нової економічної політики (1921-1928 рр.): Спроба побудови концептуальних засад реальної історії. – К.: Вид-во НАН України, 1995. – 203 с.; його ж. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928 рр.). – К.: Основи, 1996. – 396 с.; Гриневич В.А., Даниленко В.М., Кульчицький С.В., Лисенко О.С. Україна і Росія в історичній ретроспективі: радянський проект для України. – К., 2004. – 530 с.; Морозов А.Г. Кредитна сільськогосподарська кооперація УСРР в роки непу: Автореф. дис. ... докт. іст. наук. – К., 1994. – 35 с.; Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861-1928 рр.). – К.: М.Р. Kots Publishing, 1995. – 216 с.; Пиріг О.А. Неп: більшовицька політика імпровізації. – К.: Київський нац. торг.-економ. ун-т, 2001. – 274 с. та ін.
2. Волосник Ю.П. Зародження нової буржуазії та розвиток приватнопідприємницької діяльності в Україні в 1920-ті – на початку 1930-х рр.: Автореф. дис. ... докт. іст. наук. (07.00.01). – Харків, 2004. – 30 с.; Сушко О.О. Становлення та функціонування приватного підприємництва в Україні періоду НЕПу (1921-1928 рр.): історико-теоретичний аспект: Автореф. дис. ... докт. іст. наук. (07.00.01). – К., 2004. – 31с. та ін.
3. Промисловість України в 1921 р. Зі звіту Української економ. ради. – Харків: УРНГ, 1922. – С.3-4.
4. Диденко Г.Д. Рабочий класс Украины в годы восстановления народного хозяйства (1921-1925 гг.). – К.: АН УССР, 1962. – С.18.
5. Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928рр.)... - С.94.
6. Ленін В.І. Виступ на VII Московській губпартконференції, 29-31 жовтня 1921 р. // Повне зібрання творів. – К.: Політвидав України, 1974. – Т. 44. – С.190.

7. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: Т.1. – К.: Політвидав України, 1976. – С.142.
8. Промышленность и рабочий класс Украинской ССР в период восстановления народного хозяйства (1921-1925гг.). - К.: Политиздат Украины, 1964. - С.82.
9. Олійник М.М. Участь приватного капіталу в переробці сільсько-господарської сировини в період НЕПу (1921-1929 рр.) // 36. наук. праць ХДПУ ім.Сковороди. – Харків, 2001. – Вип.7. – С.77.
10. Комуністична партія України в резолюціях... - С.180-181.
11. Аренда // Хозяйство Украины. - 1922. - 3 березня. – С.2; Лобач К.В. Непмани на споживчому ринку України (20-ті рр.). - К.: Ін-т історії України, 1994. - С.6.
12. Державний архів Харківської області (далі ДАХО). - Ф. Р-869, оп.1, спр.166, арк.2.
13. Волосник Ю.П. Нова буржуазія України та розвиток приватно-підприємницької діяльності на фінансовому ринку в роки НЕПу. – Харків: НМЦ „СД”, 2002. - С.74.
14. Олійник М.М. Політика державних та партійних органів України щодо приватних підприємств у період НЕПу // Український історичний журнал. - 2001. - № 1. - С.23.
15. ДАХО. - Ф. Р-869, оп.1, спр.42, арк.6.
16. Там само. - Арк.9, 11, 12, 14.
17. Кучер А.Е. Ограничение и вытеснение нэпманской буржуазии из промышленности и торговли Украинской ССР // Вопросы истории СССР. – 1987. - № 32. - С.74.
18. Свержин Л. Приватна промисловість України // Більшовик України. – 1928. - № 18. – С.47.
19. Центральний державний архів громадських організацій України. - Ф. 1, оп.20, спр.2303, арк.26-27.
20. ДАХО. – Ф. Р-869, оп.4, спр.27, арк.5.
21. Там само. - Арк.33-34.
22. Там само. - Арк.65-66.
23. Там само. – Ф. Р-869, оп.1, спр.42, арк.6.
24. Там само. – Спр.165, арк.5.
25. Там само. – Арк.15.
26. Там само. – Арк.232.
27. Там само. – Спр.6, арк.25-27.
28. Морозов Л.Ф. Решающий этап борьбы с нэпманской буржуазией (из истории ликвидации капиталистических элементов города (1926-1929 гг.). - Москва. – 1960. – С.71-72.
29. ДАХО. – Ф. Р- 869, оп.1, спр.16, арк.25.
30. Там само. - Ф. Р-823, оп. 4, спр. 6, арк.232.

УДК 930. 1 (477. 8)
ББК 65.9 (4 Укр) 32-03

Оксана ТИТАРЕНКО,

*кандидат історичних наук, доцент кафедри соціальних
дисциплін Донецького інституту соціальної освіти*

ВИТОКИ ЛЬВІВСЬКОЇ ШКОЛИ АГРАРНОЇ ІСТОРІЇ

У статті на основі історіографічних джерел та архівних матеріалів зроблено спробу охарактеризувати традиції вивчення аграрної історії у Львівському університеті з кінця XIX і до початку XX ст. Показано роль польських (С. Шараневич, Ю. Целевич, Я. Птасьнік) та українських істориків (М. Грушевський, І. Крип'якевич, С. Томашівський, М. Кордуба), які активно займалися дослідженнями в даному напрямку. Проаналізовано історичні фактори, які вплинули на формування Львівської школи аграрної історії.

Процеси, що відбуваються в сучасній історичній науці, зумовлюють необхідність не лише глибокого аналізу, переосмислення творчого доробку окремих істориків, але й вивчення певних колективних організаційних форм, в яких відбувався розвиток історичних досліджень – *наукових шкіл*. Саме наукові школи є найвищим проявом колективної взаємодії, що ґрунтується на спільних методологічних засадах, має властиву їй організацію в межах окремого наукового закладу, а також веде активну видавничу діяльність. Наукові школи, об'єднуючи вчених, що займаються спільною проблематикою, сприяють формуванню стійких аргументованих концепцій стосовно тих чи інших історичних явищ, процесів, а отже, значно підвищують рівень історичних досліджень.

Значний науковий інтерес складає дослідження процесу становлення та розвитку *Львівської школи аграрної історії* другої половини XX ст., представники якої зосередили свою увагу на вивченні аграрної історії Центральної та Східної Європи в XVI – XVIII ст., в тому числі і західноукраїнських земель. Засновником цієї школи вважається доктор історичних наук, про-

фесор, заслужений працівник освіти України, почесний доктор Люблінського університету Д.Л. Похилевич, який згуртував навколо себе у Львівському університеті колектив учених-послідовників.

Початок активного вивчення питань аграрної історії у Львівському університеті припав на середину ХІХ ст. Частково це було пов'язано з загальною ситуацією на галицьких землях у складі Австро-Угорської імперії, де після 1848 р. відбувалося певне економічне піднесення та зміни у структурі господарства, що, безперечно, спонукало до вивчення подібних процесів у Речі Посполитій. Важливим чинником була також наявність великої джерельної бази (актових книг, матеріалів ревізій та люстрацій королівщин тощо), яка доти практично не була введена до наукового обігу. Інтерес до подібних джерел був також викликаний змінами у методологічних принципах тогочасної європейської історичної науки: зародженням позитивізму, переосмисленням ролі історичних джерел, визнанням важливого місця соціальних рухів у історичному процесі.

Перші дослідження аграрної історії періоду феодалізму були зроблені польськими істориками. Вони, зокрема, започаткували вивчення проблем економічних та соціальних наслідків реформування сільського господарства на галицьких землях у складі Речі Посполитої. Сучасний дослідник Львівської історичної школи В.П. Педич пов'язує вивчення місцевої історії з іменами польських дослідників - С. Шараневичем, праці якого були присвячені стародавнім містам – Львову і Галичу, та Ю. Целевичем, праця якого “Опришки” була написана на основі судових актів м. Станіслава та кримінальних протоколів Коломиї, Надвірної, Галича та ін. Ця праця значно розширювала відомості про антикріпосницьку боротьбу Олекси Довбуша, його попередників та наступників [15, С. 13].

Друга половина ХІХ ст. – це період становлення і розвитку польської наукової історичної школи у Львівському університеті. У 1871 р. кафедру загальної історії очолив Ф. Ліске. За 20 років роботи в університеті дослідник зробив надзвичайно багато для розвитку польської історичної науки. Він був ініціатором створення польського історичного товариства, одним із заснов-

ників періодичного видання “Kwartalnik historyczny”. В цьому виданні друкували свої дослідження і представники Львівської школи аграрної історії [11, С. 12].

Початок вивчення української історії і історії селянства, зокрема, у Львівському університеті можна віднести до 90-х рр. XIX ст., коли внаслідок порозуміння між польськими і українськими політиками було досягнуто домовленості про відкриття кафедри історичного профілю з українською мовою викладання. Після певної підготовчої роботи у 1894 р. було утворено кафедру загальної історії зі спеціальним вивченням Східної Європи. Очолити її запропонували випускникові Київського університету, учневі відомого історика Володимира Антоновича – молодому вченому Михайлові Грушевському. 11 квітня 1894 р. йому було присвоєно звання звичайного професора, і він очолював кафедру аж до 1914 р. [3, С. 142].

Приїзд М. Грушевського до Львова став важливим стимулом для утвердження українства в стінах університету. Молодий професор поринув у вир громадсько-політичного та культурного життя Львова, у викладацьку та наукову роботу. Навколо його кафедри гуртувались українські студенти – згодом послідовники наукової історичної школи М. Грушевського. Найбільш відомими з них стали І. Крип'якевич, С. Томашівський, М. Кордуба, О. Терлецький, І. Шпитковський та інші. Значну увагу вони приділяли і питанням історії селянства. Наприклад, С. Томашівський з ініціативи М. Грушевського вивчав документи львівських архівів, зокрема Бернардинського, з метою виявлення матеріалів часів Хмельниччини. Віднайдені документи, разом із самостійними розвідками до них, вийшли у трьох томах “Матеріали до історії Галичини”. А через деякий час історик подає до сенату Львівського університету розвідку “Народні рухи в Галицькій Русі 1648 р.” [1, С. 291-296].

Саме представники школи М. Грушевського закладали підвалини сучасної історичної науки у Львівському університеті, а їх учитель став родоначальником окремої історичної школи, для якої характерним було критичне ставлення до джерел, концептуальне осмислення історії України, різних її періодів. Підсумовуючи свої досягнення за 1881 – 1885 рр., М. Грушевський

стверджував таке: “Мій світогляд формувався в поміркованім, ліберальнім напрямі з народницькими ухилами, з культурно-національною закраскою” [4, С. 47]. У своїй лекції, виголошеній 30 вересня 1894 р. у Львові, перший професор історії України М. Грушевський подає свою історіософію, її основні принципи:

1. Усі періоди історії Руси-України є “тісно й нерозривно сполучені між собою... як одні й ті ж змагання народні, одна й та ж головна ідея переходить через увесь той ряд віків, в так одмінних політичних і культурних обставинах”.

2. “Народ, маса народня зв’язує їх в одну цілість і єсть, і повинний бути альфою і омегою історичної розвідки. Він – із своїми ідеалами й змаганнями, з своєю боротьбою, поспіхами і помилками – єсть єдиний герой історії” [4, С. 52].

Зацікавленість М. Грушевського суспільно-економічною проблематикою, якій він приділив велику увагу у своїх історичних дослідженнях, впливала з кількох взаємно пов’язаних джерел. Найважливішими з них є:

- пануюча тоді позитивістська позиція в констатуванні та поясненні досліджуваних явищ та історичних процесів;
- прийнята М. Грушевським загальна схема української історії;
- визначення ним економічному чинникові важливої, детермінуючої ролі в процесі історичного розвитку.

Саме такий напрямок мислення розбудив у ньому його безпосередній науковий опікун В. Антонович, а також історичні праці М. Костомарова і М. Драгоманова. Багато зусиль і праці вклав він у пошук та дослідження незліченної кількості фактів, зокрема зі сфери господарської діяльності, щоб створити з них загальну картину історичного прогресу, причинні зв’язки та еволюцію. До самого кінця свого творчого життя М. Грушевський не відмовився від позитивістського світогляду та концепції наукового опису і пояснювання історичного процесу на основі ґрунтовного аналізу соціально-економічних явищ [8, С. 164-186].

Формуванню Львівської школи М. Грушевського в останні роки було присвячено кандидатську дисертацію молодого дослідника В.П. Педича, науковою роботою якого керував професор В.В. Грабовецький – колишній учень І.П. Крип’якевича. Він

звернув увагу на те, що М. Грушевський вчив дослідників-початківців черпати відомості безпосередньо з джерел, прищеплюючи їм смак до наукової роботи. Він поставив підготовку майбутніх істориків на професійний ґрунт, беручи до уваги вимоги і потреби тодішньої історичної науки. На заняттях обов'язково проводилося навчання джерелознавчій методиці. Зокрема увага приділялася методам бібліографії і джерелознавчої евристики, науковій критики джерел, їх оцінки, оволодінню основами історичного аналізу [15, С. 16].

Сам М. Грушевський за час роботи у Львівському університеті опублікував 22 збірники документів. Більшість публікацій охоплюють XVI – XVIII ст. Тематично переважають документи, що характеризують політичну та соціально-економічну історію українських земель: серед них інвентарі, люстрації, реєстри, ревізії королівських і приватновласницьких маєтків, актові матеріали, пам'ятки українського письменства (історичні та літературні), правничі джерела [12, С. 173-174].

Зі сторінок фундаментальної роботи М. Грушевського “Історія України-Руси” бачимо, що історик ставив перед собою завдання ґрунтовного вивчення регіональної історії, зокрема аграрної. Предметом його дослідження були джерела з економічної історії Белзького воєводства, Холмської, Перемишльської, Сяніцької, Самбірської земель. Історик вивчав питання розвитку фільваркової системи та впливу правових норм на господарську систему [4, С. 156-158].

М.С. Грушевський планував випустити серію тематичних збірників, які б охопили спочатку всі регіони, а потім їх спеціалізувати (Правобережжя, наприклад, розбити на збірники волинський і подільський, а Західну Україну – на галицький і холмсько-підляський). Підготовка збірників мала активізувати краєзнавчу роботу, створити на місцях осередки дослідників-ентузіастів, ввести до наукового обігу величезну масу джерельного матеріалу, який за російською традицією відкладався переважно в архівах та бібліотеках Петербурга і Москви. М.С. Грушевський намагався не зв'язувати істориків – регіоналістів директивами і інструкціями, надаючи їм змогу в процесі роботи над джерелами і в наукових дискусіях віднайти оптимальну фо-

рму майбутніх порайонних досліджень. Єдина вимога, що ставилася, - не обмежуватися давниною, по можливості доводити досліди до сучасності [2, С. 97]. Але через низку політичних обставин до кінця реалізувати цей задум не вдалося. Цю роботу продовжили його учні І. Крип'якевич, М. Кордуба, О. Терлецький та інші. В 1960-70-х рр. регіональна історія, особливо західноукраїнських земель, стала предметом вивчення таких львівських істориків, як В.Ф. Інкін, Ю.М. Гроссман, В.В. Грабовецький, Я.С. Мельничук, В.О. Пірко, А.М. Козій,.

У міжвоєнний час (20-30-ті рр. ХХ ст.) у Львівському університеті замість кафедри австрійської історії, ліквідованої у 1919 р., було створено кафедру історії середніх віків та допоміжних історичних дисциплін, яку у 1919 – 1930-х рр. очолював професор Я. Птасьнік, а після його смерті – у 1930 – 1939 рр. професор Т. Модельський. Замість кафедри загальної історії з спеціальним оглядом Східної Європи у 1920 р. було засновано кафедру стародавньої історії [13, С. 9-12].

У зазначений час історичне відділення Львівського університету стало одним із провідних серед польських університетів. Тут сконцентрувався потужний науково-педагогічний кадровий потенціал, сформувались і діяли провідні історичні наукові школи. Найбільш відомою серед них була школа стародавньої історії (професори Т. Хілінський та С. Вітковський, Є. Мантойффель та Р. Ганшинець) та три наукові школи в галузі мідієвістики: політичної історії Польщі та сусідніх країн (С. Закшевський, Л. Колянковський та інші), історії польських міст, їх матеріальної та духовної культури (Я. Птасьнік, А. Харевічова та інші), суспільно-політичних досліджень (Ф. Ліске, Л. Фінкель, Т. Модельський, К. Тишковський та інші). Загальноєвропейське визнання отримала заснована професором Ф. Буяком школа соціально-економічної історії [11, С. 12].

Отже, польські історики відіграли значну роль у вивченні питань соціально-економічного розвитку західноукраїнських земель на історичному факультеті. В основу їхніх досліджень була покладена ґрунтовна джерельна база.

Незважаючи на певні труднощі, які мали місце у 1939-1941 рр. після входження України до складу СРСР, у Львівсько-

му університеті працювали визначні історики, в тому числі й польські. Історичний факультет розгорнув значну наукову роботу. Вже в 1940 р. було видано “Наукові записки історичного факультету”, налагоджено наукові зв’язки з багатьма вузами і науковими закладами колишнього Радянського Союзу. Ще ширше наукові дослідження на факультеті розгорнулися у повоєнний період, коли фактично спочатку почалася робота по перетворенню Львівського університету в один із провідних навчальних і наукових центрів УРСР [11, С. 13].

Під час німецької окупації Львова університет не функціонував. Багато викладачів і студентів було мобілізовано до Червоної Армії. Чимало їх загинуло в ході воєнних дій [14, С. 127]. Після звільнення Львова діяльність Львівського університету було поновлено, не дивлячись на певні економічні труднощі. Особливо важко було працювати у зимовий період, коли приміщення погано опалювалися. У звіті декана історичного факультету за 1944/1945 н. р. було зазначено, що в університеті не проводилися консультації, не розвивалася самостійна наукова робота студентів, не організовувалися наукові гуртки. Проте більшість студентів навіть у складних умовах повоєнного часу навчалася успішно. Наказом НКО УРСР від 12 червня 1945 р. серед п’яти студентів-відмінників іменною стипендією був відзначений вихованець кафедри історії СРСР та її майбутній завідувач В.Ф. Інкін [5].

У 40-50-х рр. визначилися основні напрямки наукової роботи історичного факультету. У вітчизняній історії це передусім історія західноукраїнських земель. Серед широкого кола проблем місцевої історії досить активно вивчався період феодалізму. Особливу увагу науковці факультету приділяли вивченню аграрних відносин. Результати досліджень заслуховувалися на конференціях, публікувалися в “Наукових записках”, згодом – “Віснику Львівського університету”, окремими виданнями.

Під час першого періоду радянської влади (1939 – 1941 рр.), коли, за словами Я. Дашкевича, “перебудова університету, його оновлення проходили в умовах гострої класової боротьби”, а “особливо вперта була боротьба з польським, українським, єврейським націоналізмом”, до того, звісно, “особливу

небезпеку становив український буржуазний націоналізм”, школи М. Грушевського не чіпали. І. Крип’якевич, один з найвідоміших його учнів, став доктором наук, професором, відносно спокійно викладав історію України у Львівському університеті [7, С. 97]. Можливо, основна причина полягала в тому, що на його плечі лягло відновлення діяльності історичного факультету Львівського університету [6].

Його наукова творчість була тісно пов’язана з краєзнавчими дослідженнями. Результатом плідної праці були роботи “З історії Гуцульщини”, “Джерела з історії Галичини періоду феодалізму”. Він був одним з ініціаторів створення нарисів про міста і села України. Зібрану ним картотеку з бібліографією до історії населених місцевостей Галичини І.П. Крип’якевич передав обласній редакційній колегії, яка керувала написанням нарисів про міста і села Львівщини до багатотомної “Історії міст і сіл Української РСР” [9, С. 127-131]. Він, зокрема, був ініціатором і відповідальним редактором збірників “З історії західноукраїнських земель” та “З історії Української РСР”. Велике значення мала діяльність І.П. Крип’якевича як члена редколегії “Українського історичного журналу” і головної редакційної колегії “Української радянської енциклопедії” [10, С. 215].

Таким чином, у Львівському університеті на кінець 1940-х рр. вже існували стійкі традиції вивчення соціально-економічної історії та джерелознавчих досліджень, закладені як польськими, так і українськими істориками.

Наприкінці війни почався ідеологічний тиск на викладачів Львівського університету. Перші доноси на представників школи Грушевського полетіли в грудні 1945 р. Ініціатором та дуже активним організатором цькування був ректор Львівського університету проф. І. Беляєвич (1944–1947 рр.). За формулюванням І. Беляєвича, це подавалося так, що “ворожі шкідливі виступи професорів М. Кордуби, І. Крип’якевича та інших почали викриватися ще в грудні 1944 р.”. Паралельно почався наступ на істориків, зокрема львівських, ініційований безпосередньо Москвою. Партійний працівник С. Ковальов першим сформулював гасло цькування: “Відсутність критики буржуазно-націоналістичних поглядів Грушевського приводить до того, що окремі професори у Львівському університеті й тепер читають лекції з

історії України в дусі Грушевського, дотримуються його концепції, відверто виступають на захист його поглядів” [7, С. 93].

Посилення ідеологічної кампанії проти провідних учених-істориків, учнів і послідовників М. Грушевського, засудження їх приналежності до “буржуазно-націоналістичної” школи призвело до того, що майже всіх представників цього напрямку історичної науки звільнили з університету. Професора І. Крип’якевича, не дивлячись на його наукові досягнення, було вислано у почесне заслання до Києва [16, 32 с.]. Натомість до Львова направляли дедалі більше викладачів з університетських центрів інших регіонів СРСР. Серед них був відомий учений-аграрник Д.Л. Похилевич, а також молодий російський дослідник Ю.М. Гроссман.

До приїзду Д.Л. Похилевича до Львівського університету історія селянства періоду середньовіччя протягом 1945-1947 рр. найбільш активно вивчалася на кафедрі історії південних і західних слов’ян. Це питання досить ґрунтовно було висвітлено у статті доцента кафедри історії слов’янських країн, директора інституту славістики Львівського національного університету ім. Івана Франка В.П. Чорнія. Ознайомившись з ситуацією, вчений зауважив, що нова кафедра складалася всього з двох викладачів – М. Кордуби та О. Терлецького. Це були висококваліфіковані і досвідчені педагоги, котрі добре орієнтувалися у славістичній проблематиці, мали в цій ділянці певний науковий доробок й, окрім того, володіли кількома слов’янськими і західно-європейськими мовами. Професора кафедри історії України М. Кордубу було переведено на новоутворену кафедру історії південних і західних слов’ян і призначено виконуючим обов’язки її завідувача [19, С. 37].

Як учений М. Кордуба заявив про себе дуже рано. Його перші наукові праці були опубліковані ще в студентські роки. На здібного юнака звернув увагу М. Грушевський, який давав йому цінні поради і рекомендував продовжити навчання у Віденському університеті. Низка праць вченого безпосередньо або опосередковано стосується історії Польщі. Він є одним із авторів першого тому так званої Кембріджської історії Польщі [17, С. 155].

На кафедрі історії слов’ян також був переведений з кафедри історії середніх віків О. Терлецький. Центральною пробле-

мою наукових досліджень ученого, за його власним визнанням, була історія України доби середньовіччя [17, С. 157]. В.П.Чорній зазначає, що як науковці ці вчені сформувалися під впливом історіософії М.Грушевського і вважали себе його учнями [18].

Проте успіхи на науково-педагогічній ниві не вберегли обох членів кафедри історії південних і західних слов'ян, як зрештою, і багатьох інших представників західноукраїнської інтелігенції, від цькування з боку партійно-радянських номенклатурників. Від учених вимагали каяття за допущені власні ідеологічні “помилки” і критики “буржуазно-націоналістичної” концепції М. Грушевського та його школи [17, С. 158].

На факультеті періодично проводилися різного рівня збори і засідання, на яких М. Кордуба, О. Терлецький та інші були гостро критиковані за небажання “ідейно роззброїтися”, тобто відмовитися від своїх переконань. З цієї причини декан історичного факультету В. Горбатюк у липні 1946 р. навіть ставив питання про звільнення М. Кордуби та О. Терлецького, а також І. Крип'якевича з викладацької роботи [17, С. 159].

Працювати в умовах такого морально-психологічного терору ставало все важче. Разом з тим вичерпувалися і фізичні сили – давав про себе знати похилий вік. У 1947 р. помирає М. Кордуба, а в 1948 р. О. Терлецький подав заяву про звільнення, мотивуючи це похилим віком і поганим станом здоров'я. Його заява була негайно прийнята. В результаті з 1948 р. кафедра історії західних і південних слов'ян фактично перестала існувати. Незабаром було поставлене питання про її формальне закриття, що й було згодом зроблено [17, С. 163].

Таким чином, традицію вивчення аграрної історії періоду феодалізму у Львівському університеті було започатковано польськими істориками у другій половині ХІХ ст. Її було продовжено відомим українським істориком М. Грушевським та його учнями. Вони, використовуючи значне коло першоджерел, зосередили свою увагу на дослідженні аграрної історії західноукраїнських земель. Питання, порушені польськими та українськими істориками у другій половині ХІХ - першій половині ХХ ст., набули подальшої розробки в працях представників Львівської школи аграрної історії другої половини ХХ ст.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бортняк Н. Степан Томашівський: до відносин із Михайлом Грушевським // Український історик. - 1996. - № 4. - С. 291-296.
2. Верлич Я.В. Роль М.С. Грушевського у становленні системи регіонального дослідження в Україні // УІЖ. - 1998. - № 2. - С. 92-97.
3. Верстюк В.Ф., Пиріг Р.Я. М.С. Грушевський. Коротка хроніка життя та діяльності: Наукова моногр. - К.: Либідь, 1996. - 142 с.
4. Грушевський М. Історія України-Руси: Наук. моногр. - К.: Наукова думка, 1994. - Т. 6. - 667 с.
5. ДАЛО. Ф. - 119. Од. зб. 2. Арк. 9.
6. ДАЛО. Ф. - 119. Од. зб. 2. Арк. 11.
7. Дашкевич Я. Боротьба з Грушевським та його львівською школою за радянських часів // Український історик. - 1996. - № 4. - С. 88-142.
8. Заброварний С. Економічні погляди М. Грушевського // Український історик, 2002. - № 1-4. - С. 164-186.
9. Івасюта М.К. Іван Петрович Крип'якевич (до 80-річчя з дня народження) // УІЖ. - 1966. - № 6. - С. 127-131.
10. І.П. Крип'якевич // Радянська енциклопедія, 1970. - К. - Т. 2 - С. 516.
11. Історичний факультет. Львівський національний університет ім. Івана Франка (1940-2000) / Ювілейна книга до 60-річчя історичного факультету. - Львів, 2000. - 154 с.
12. Капраль М. Археографічна діяльність Михайла Грушевського у львівський період життя (1894-1914 рр.) // Михайло Грушевський і українська історична наука. - Львів, 1999. - С. 172-177.
13. Лаврецький Р.В. Історична освіта та наука у Львівському університеті в 1919 – 1939 рр.: Дис. канд. ... іст. наук: 07. 00. 06 / Львівський національний університет ім. Івана Франка. - Львів, 2000. - 20 с.
14. Львівський університет: Наук. моногр. - Львів: Вища школа, 1986. - С. 127.
15. Педич В.П. Львівська історична школа М. Грушевського (1894-1914 рр.): Автореф. дис. канд. ... іст. наук: 07.00.06. / Інститут української археографії та джерелознавства. - К., 1996. - 23 с.
16. Сливка Ю. Академік І.П. Крип'якевич. Спогади. - Львів, 2000. - 32 с.
17. Чорній В.П. Кафедра історії слов'ян Львівського університету ім. Івана Франка: заснування та перший період діяльності (1945 – 1947) // Слов'янознавчі студії. - Львів, 2002. - С. 151-163.
18. Чорній В.П., к.і.н., доцент. - Львів. - 23 липня 2003 р.
19. Чорній В.П. Професор Д.Л. Похилевич – завідувач кафедри історії південних і західних слов'ян) // Центрально-Східна Європа в XV – XVIII ст. - Львів, 1998. - С. 20-42.

Ярослав ЗАГНІТКО,
*аспірант Донецького юридичного інституту
Луганського державного університету внутрішніх справ*

ТЕОРЕТИКО-ПРАКТИЧНІ ОСНОВИ ГОСПОДАРЧОГО ПРАВА В РУСЬКІЙ ПРАВДІ

Розглянуто особливості вияву господарського права в Руській Правді, прокоментовано специфіку господарських взаємин різних суб'єктів господарювання, встановлено ступінь репрезентативності категорій господарського права.

Існує чимало суто українських поглядів на проблему господарчого права. Щоб їх зрозуміти, необхідно зробити деякий екскурс в його історію. Україна ніколи не стояла відокремлено від розвитку торгового права, про це свідчать достатньо яскраві сторінки Правди Ярослава. Один із найвідоміших витоків права колишньої Європи не міг з'явитися на порожньому місці. Він був реалізований за допомогою широкого розвитку торговельних відносин у Давній Русі, саме в ній ішла жвава торгівля з Заходом та Сходом. У ті роки торгівля відбувалась не тільки шляхом обміну матеріальними цінностями, але й через обмін правовими ідеями. Руська Правда – вінець правового розвитку, яку В.О. Ключевський називав „кодексом торгового капіталу”, робила свій вплив і за межами Київської Русі. Норми вищевказаного документа були трансформовані у „Литовський статут”.

Найбільшою пам'яткою вітчизняного права є Руська Правда. Списки її дійшли до нас у великій кількості, але їхня єдина класифікація відсутня.

Поява церковних статутів Володимира і Ярослава, які надали у руки церковних органів владу не тільки духовну, але й судову, Руської Правди, найвидатнішого юридичного пам'ятника Київської держави, суттєво змінила всю систему політичних, суспільних і правових відносин [1, 34].

Руська Правда була кодексом давньоруського феодального права. Її норми лежать в основі Псковської і Новгородської суд-

них грамот і наступних законодавчих актів не тільки вітчизняного, але й литовського права.

У статтях Руської Правди говориться про встановлення права феодальної власності не тільки на землю й угіддя, але й на рухоме майно: коней, бобрів, знаряддя виробництва та ін.

Для епохи “Руської Правди” характерним об’єднанням сільського населення була сусідська громада, яка була нащадком сімейної громади і з’явилася в процесі розкладу.

Найдавніша частина Руської Правди є записом більш старих норм, що були утверджені ще при князі Ярославі Володимировичі. Її іноді називають Правдою Ярослава. Ця частина складається з перших 16 статей Короткої Правди, за нею випливає Правда Ярославичів, тобто синів Ярослава Великого, редакція якої більш складна за змістом і містить у собі безліч князівських законів, виданих між серединою XI і початком XIII ст., систематизованих і хронологічно перемішаних.

Основний зміст Руської Правди, у свою чергу, чітко окреслює інтереси князівського господарювання. При порівнянні окремих її частин спостерігається впевнене посилення князівської влади і розширення князівського суду.

Усі прошарки суспільства були суворо стратифіковані, тобто склалися зі станів, права й обов’язки яких чітко визначалися законом як нерівні по відношенню одне до одного і до держави, іншими словами, кожен стан мав свій юридичний статус. Було б великим спрощенням розглядати суспільство з боку визискувачів і експлуатованих. Стан феодалів, який складав бойову силу князівських дружин, незважаючи на усі свої матеріальні вигоди, міг втратити життя – найкоштовніше – простіше й імовірніше, ніж бідний стан селян.

Феодальне суспільство було релігійно-статичним, не схильним до різкої еволюції. Прагнучи закріпити цю статичність, державу консервували відносини зі станами в законодавчому порядку.

Не склавшись у глобальну систему виробництва, рабство Русі одержало поширення як суспільний уклад. Джерелом рабства був насамперед полон, або народження від рабині. У рабство попадали за тяжкі карні злочини (втечу і пограбунок), залежний закуп повертав в раба у випадку втечі від хазяїна і крадіжки, у

рабство повертався злісний банкрут (ст. ст. 56, 64, 55 Великої Правди). Стаття 110 Великої Правди встановлює ще три випадки холопства: одруження на рабі без договору, надходження в служіння ключником-тіуном без договору про волю, самопродаж у рабство хоча б за «наготу».

Найбільш давнє нагадування про рабство міститься у праці Прокопія Кесарійського (VI ст.), згідно з якою якщо ант, обєрнений в рабство, повернеться “в отчие места, то впредь и сам будет свободен, по крайней мере по закону” [2, 183].

У першому тисячолітті н.е. рабство у слов'ян, за повідомленнями римських авторів, мало патріархальний характер, полонених рабів відпускали за викуп, виключаючи зі складу племені. Найтвердіші форми рабства існували на ранніх етапах державності, як свідчення цьому протягом IX-X ст. раби у слов'ян були предметом продажу і збагачення. У договорах з Візантією (X ст.) фігурує спеціальна “челядинна ціна”. У XI ст. у руському праві вже діє принцип, відповідно до якого раб не може бути суб'єктом правовідносин, вступати в договори і т.п. Руська Правда вважала холопів за власність пана, самі ж вони не мали змоги і права на власність. За карні злочини холопів і нанесений ними майновий збиток відповідальність по його відшкодуванню несли хазяї. За вбивство холопа покладалося відшкодування збитку в 5-6 гривень (як за знищення речі). Хазяїн холопа за його вбивство не притягався до відповідальності – за подібні випадки призначалося церковне покаяння.

У Руській Правді відбилися процеси, аналогічні римському праву, де раб наділявся особливим майном, із правом розпоряджатися ним у господарських цілях на користь пана. У статуті про холопів (ст. ст. 117, 119 Великої Правди) говориться про ведення торгових операцій холопами за дорученням хазяїв.

Клас феодалів формувався поступово. До нього входили князі, бояри, дружина, місцева знать, посадники, тіуни і т.д. Феодали здійснювали громадське керування і відповідали за професійну військову організацію. Вони були взаємопов'язані системою васалітету, що регулює права, обов'язки одного перед одним і перед державою. Для забезпечення функцій керування населення сплачувало данину і судові штрафи. Матеріальні потреби військової організації забезпечувалися земельною власні-

стю. Васальні і земельні відносини феодалів, їхній зв'язок з Великим князем регулювалися, швидше за все, спеціальними договорами. У Руській Правді розкриті лише деякі аспекти правового статусу цього стану. Вона встановлює подвійну міру (штраф за убивство) у 80 гривень за убивство князівських слуг, конюхів, огнищан. Але про самих бояр і дружинників кодекс мовчить. Ймовірно, за зазіхання на них застосовувалася страта. У літописах неодноразово описується застосування страти під час народних рухів.

У давньоруському суспільстві величезне значення мала власність. Ставлення до особистості визначалося в першу чергу саме наявністю власності. Людина, яка позбавлена власності або промотала її, могла забезпечити майнові зв'язки з іншими особами єдиним, що в нього залишилося, – власною особистістю.

Міське населення складалося з ремісників, дрібних торговців, купецтва і т.д. Важко визначити, якою мірою населення міст користувалося міськими вольностями, аналогічними європейським, сприятливими і надалі для розвитку капіталізму в містах. За підрахунками М.Н. Тихомирова, на Русі в домонгольський період існувало до 300 міст. Міське життя було настільки розвинуте, що це дозволило В.О. Ключевському виступити з теорією “торгового капіталізму” у Давній Русі. М.Л. Тихомиров вважав, що на Русі “повітря міста робило людину вільною”, і в містах ховалося безліч скорих холопів.

Вільні жителі міст користалися правовим захистом Руської Правди, на них поширювалися всі статті про захист честі, гідності і життя. Особливу роль грало купецтво, яке рано почало об'єднуватися в корпорації (гільдії), що називалися сотнями. Звичайно “купецька сотня” діяла при якій-небудь церкві. «Іванівська сотня» у Новгороді була однією з перших купецьких організацій у Європі.

За думкою М.С. Грушевського, в Руській Правді положення, які стосуються торгового обороту, виражені слабкіше, ніж кримінально-правові установлення. Проте, хоча і деякими нормами, але торговий оборот певною мірою забезпечувався такими інститутами, говорячи сучасною мовою, як позика (він був спеціально призначений для купців), найм, застава, «поклажа» (здавання товару на зберігання), банкрутство та ін. [3, 368-369].

При відповідному аналізі можна впевнитись у тому, що положення Руської Правди не є такими розвинутими, як відповідні інститути торгового права XI – XII ст., які використовувались, наприклад, у містах італійського або німецького узбережжя. Але ж, не дивлячись на свою «молодість», давньоруське торгове право розвивалось в одному напрямку разом з європейським торговим правом. Г. Дж. Берман, фундаментально досліджував дану проблематику, стверджував, що у ті часи протікала загальноєвропейська “комерційна революція”, яка призвела до того, що торгівля (комерція) стала регулюватися загальною сукупністю європейського права – торговим правом. Останнє в принципі було “трансляційним”, розроблялось переважно самими купцями, які організовували міжнародні ярмарки і ринки, створювали торговельні суди і упорядковували нові торговельні представництва в різноманітних містах [4, 315-316].

Отже, можна стверджувати, що торгове право Київської Русі розвивалось не в ізоляції – загальним тлом для його розвитку служило загальноєвропейське торгове (комерційне) право. Не можна не сказати про те, що для такого розвитку існували і свої сприятливі загальні основи – “гуманітарні” положення Руської Правди, які слід віднести до яскравих досягнень «київської цивілізації» [4, 113].

Правова система України в умовах державної незалежності може розвиватись абсолютно самостійно. Але це не значить, що саме такий розвиток буде засновуватися на вільних, штучних схемах. Необхідно тверезо оцінювати достатність як внутрішніх, так і зовнішніх джерел господарчого права України, які дозволили сформувати не схожу на інші, оригінальну правову систему.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Петров И.В. Коммерческое право. Учебник. – С.-Петербург: Изд-во Михайлова В.А., 2001. – 656с.
2. Прокопий Кесарийский. Готская война // Свод древнейших письменных известий о славянах. – Москва: Наука, 1991. – Т.1. – С. 181-238.
3. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т. – К.: Наукова думка, 1993. – Т.3. – 789 с.

4. Берман Г. Дж. Западная традиция права: эпоха формирования: Пер. с англ. – 2-е изд. – Москва: Изд-во МГУ: Изд. группа ИНФРА-М – НОРМА, 1998. – 536 с.
5. Хозяйственное право: Учебник / Под ред. В.К. Мамутова – К.: Юринком Интер, 2002. – 912 с.
6. Свердлов М.Б. От закона Россиянина до Руской Правды. – Москва: Норма, 1988. – 987 с.
7. Свердлов М.Б. Генезис и структура феодального общества в Древней Руси. – Москва: Право, 1987. – 911 с.

ББК 63.3 (4 Укр) 62

Микола АЛФЬОРОВ,

здобувач Донецького національного університету

ПРОПАГАНДИСТСЬКЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОРГАНІЗАЦІЇ ЗОВНІШНІХ МІГРАЦІЙ НАСЕЛЕННЯ В ДОНБАС У 1930-1940-і РОКИ

На сучасному етапі розвитку суспільства міграційні процеси в 1930-1940-і рр. в Україні взагалі, так і в Донбасі зокрема привертають все більше уваги як у суспільстві, так і дослідників. В радянській історіографії ця проблема не була досліджена. В працях Ю.О. Горбаня [1], С.В. Кульчицького [2], С.І. Якубович [3] та ін. досліджувалися роль партійних, комсомольських та профспілкових організацій, соціалістичне змагання, розвиток окремих галузей господарства, а міграційні процеси, зміни у складі населення, особливо етнічному, залишалися поза увагою. В працях З.Г. Лихолобової [4], Р.Д. Ляха [5], йшлося про формування робітничих кадрів у вугільній промисловості. Проте становище та склад населення регіону, міграційні процеси залишилися поза увагою дослідників. В сучасній українській історіографії багато уваги приділяється дослідженню періоду 1920-1930-х рр. Проте праці І.Г. Біласа [6], О.М. Бута та П.В. Доброва [7], В.М. Нікольського [8], Ю.І. Шаповала [9] та ін. торкалися політичних репресій, проблем сталінізації економіки та ін. Окремі факти міграцій населення з території Західної України, Північної Буковини та Закарпаття до регіону наприкінці 1930-х рр. можна знайти у працях Л.І. Суюсанова [10]. З.Г. Ли-

холобова [11] розглянула особливості міського населення того часу, а О.Ю. Сучкова [12] – зміни у складі єврейської етнічної меншини. Проте і вони не розглядають стан населення регіону, міграційні процеси та їх пропагандистське забезпечення того часу.

Мета статті – на основі комплексного аналізу літератури і джерел дослідити зміни у складі та становище населення, в т.ч. зміни у етнічному складі населення регіону, особливості міграційно-демографічних процесів у межах Ворошиловградської (Луганської) і Сталінської (Донецької) областей у 1930-1940-і рр.

У 1920-1930 рр. Донбас був найважливішим промисловим регіоном країни та основною паливно-енергетичною базою. Відродження промисловості, яку було зруйновано під час громадянської війни, та курс радянського керівництва на індустріалізацію вимагали постійного прибуття до регіону нової робочої сили, перш за все з сільської місцевості. Проте в 1920-ті роки міграції сільського населення, головну роль у яких відігравали прибулі з Білорусії, Смоленської, Орловської, Курської губерній Росії, мали стихійний та сезонний характер, що не задовольняло потреб народного господарства у робочій силі. Індустріалізація народного господарства вимагала нових робочих рук. Пленум ЦК КП(б)У вже в червні 1928 р. відзначав, що розвиток вугільної та металургійної промисловості потребує формування кадрів робітників [14], а XI з'їзд КП(б)У в червні 1930 р. відзначив, що становище Донбасу ускладнюється відсутністю необхідної чисельності та великою плінністю кадрів [15].

Зростання чисельності населення регіону в цей час відбувалося перш за все за рахунок зовнішніх міграцій населення. До регіону, який постійно відчував дефіцит робочої сили, у 1920-1930-х роках прибували «колишні» - білогвардійці, поміщики, капіталісти, куркулі, прибувало сільське населення. При цьому у другій половині 1920-х років переміщення населення відбувалося з Центрально-Чорноземного, Північного, Центрально-промислового районів Росії, областей Білорусії, Татарії та ін., а в 1930-ті роки збільшилося прибуття українців, яке значно прискорилося під час насильницької колективізації та голоду 1932-1933 рр. Головним джерелом поповнення та формування робітничого класу регіону було селянство. Сільське на-

селення прибувало до регіону головним чином за оргнаборами, які було запроваджено у 1930 р. і які явили собою керовані міграції населення. В 1931 р. ЦВК і РНК СРСР прийняли постанову «Про відхідництво», за якою підприємства повинні були проводити оргнабори. Вперше у значних масштабах оргнабір було здійснено для шахт Донбасу. В третьому кварталі 1931 р. області України та Росії повинні були направити до Донбасу по 20 тис. осіб, Білорусії – 9 тис. осіб і т.д. Проте план було перевиконано. Важливу роль у цьому відіграло саме пропагандистське забезпечення проведення зовнішніх міграцій. Одним з них було складання листів від сільських працівників та вміщення їх у ЗМІ. Так, 12 вересня 1931 р. в харківській газеті «Прапор» було надруковано листа колгоспників Сквирського району Київської області, направлених за оргнабором на шахти Будьоннівського рудоуправління. В ньому колгоспники писали, що Нарком праці дав на район завдання дати 350 робітників 30% - до 1 вересня, 30% - до 15 вересня та 40% - до 1 жовтня. План було виконано достроково. Чому? Тому, що «колгоспи розгорнули кампанію, щоб виконати завдання до строку» [16]. Успіх пояснювався у листі «більшовицьким керівництвом райпарткомітету», масовою роботою виїзної бригади газети «Правда», в центрі якої було «роз'яснення декрету про робочу силу для підприємств» [17]. Цього листа друкували й інші українські газети, що призвело до зростання бажаючих приїхати до Донбасу. Наприкінці 1932 р. було введено паспортну систему, яка фактично унеможливила стихійне прибуття сільського населення й посилила значення оргнабору. Усього за другу п'ятирічку в народне господарство України було направлено 2,54 млн. селян. В Донбасі оргнабір відігравав значну роль у забезпеченні вугільних шахт робочою силою.

В результаті здійснення форсованої індустріалізації, суцільної колективізації та масових репресій 1930-х рр. відбулися значні зміни у чисельності і складі населення Донбасу. У 1939 р. населення регіону складало 4,9 млн осіб, в т. ч. у Ворошиловградській області – 1841585 осіб і 3099810 осіб у Сталінській [18]. За час між двома переписами (1926-1939 рр.) чисельність населення регіону зросла майже на 2 млн осіб, або в 1,7 раза, значну роль у чому відіграли зовнішні міграції населення до ре-

гіону та їх пропагандистське забезпечення. І тільки прийняття у червні 1940 р. закону, який забороняв самочинне залишення підприємств, призвело до падіння рівня міграцій, особливо українського населення.

Зовнішні міграції населення в Донбас в 1940-і рр. відбувалися в умовах воєнної депопуляції населення регіону та катастрофічної нестачі робітничих кадрів. Тому на перший план виходило пропагандистське забезпечення організації та здійснення зовнішніх міграцій населення. 31 травня 1944 р. було прийнято постанову ЦК КП(б)У «Про шефство областей України за вугільними трестами Донбасу», які стали основою нових оргнаборів. Щоб заохотити сільське населення до прибуття на відбудову Донбасу, з'являлися листи та заклики передовиків виробництва, які раніше прибули на відбудову з села. Так, у квітні 1944 р. колишні колгоспниці М. і Н. Клименко, О. і Г. Копійки, К. Щербак звернулися до колгоспників із закликом приїздити та залишатися на роботі в Донбасі [19]. Це сприяло зростанню зовнішніх міграцій, чисельності населення та трудових ресурсів регіону, включення його до соцзмагання за виконання планів відбудови. Відповідно на сторінках газет з'являлися нові звернення прибулих до Донбасу. Так, 26 квітня на сторінках «Правди» було надруковано листа запорізьких колгоспників, у якому вони писали: «Донбас став нашою рідною домівкою. А до шахти тягне так само, як тягнуло на колгоспне поле. І багато хто з нас вирішив залишитися в Донбасі не на один місяць, а назавжди, тому що сподобалася шахтарська праця»[20]. Незважаючи на такі листи, на підприємствах, особливо вугільних, будівництві та ін., зберігалася велика плінність робочої сили, самочинне залишення виробництва (т. зв. дезертири виробництва), що ставило під загрозу виконання планів відбудови. Тож не дивно, що в ЗМІ з'являються листи керівників підприємств, кращих робітників, щоб заохотити населення інших регіонів до прибуття в Донбас. Наприклад, у березні 1945 р. до Одеського обкому КП(б)У надійшов лист від керуючого трестом «Макіїввугілля» І. Росочинського про трудову перемогу шахтарів тресту, які зайняли перше місце в соціалістичному змаганні в Донбасі по видобутку вугілля. «Цих успіхів ми досягли й тому, - пише він, - що славні

колгоспники Одеської області, наші добрі шефи, які прибули до нас допомогти у відбудові Всесоюзної кочегарки, пліч-о-пліч з нашими гірниками працюють у шахтах, видобувають вугілля, виконують і перевиконують державні плани»[21]. Зрозуміло, що подібні листи з інших підприємств ставали одним з чинників стимулювання зовнішніх міграцій. Проте коли колгоспники прибували до Донбасу, то стикалися з незвичною, важкою працею, незадовільними умовами життя та побуту, низьким матеріальним забезпеченням, тому з кожним роком зростала не тільки чисельність прибулих, але й чисельність тих, хто самочинно залишив підприємства та вибув за межі регіону. У повоєнні роки пропагандистське забезпечення організації та здійснення зовнішніх міграцій до Донбасу набула ще більших масштабів, що, однак, не змогло нівелювати негатив важких умов праці та життя прибулих.

ВИСНОВКИ

У результаті форсованої індустріалізації, суцільної колективізації, голодомору 1932-1933 рр. і масових репресій відбулися значні зміни у складі населення Донбасу. Завдяки зовнішнім міграціям та пропагандистському забезпеченню загальна чисельність населення регіону в 1926-1939 рр. майже подвоїлася, міське населення зросло в 4 рази і складало більшість населення регіону. Головними напрямками пропагандистського забезпечення зовнішніх міграцій населення в Донбас була агітаційно-пропагандистська робота партійних, комсомольських органів, спрямування агітбригад та виїзних бригад редакцій газет, листи колгоспників, робітників та керівників підприємств із закликами прибуття до Донбасу, що дозволило забезпечити постійне зростання робочої сили в регіоні й виконання народногосподарських завдань.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Горбань Ю.А. Ленинским курсом индустриализации. – К.: Изд-во при Киевском ун-те, 1984.
2. Кульчицкий С.В. Внутренние резервы социалистической индустриализации СРСР (1926-1937 гг.). – К.: Наукова думка, 1979.

3. Якубовская С. И. Строительство союзного социалистического государства. – М.: Госполитиздат, 1960.
4. Лихолобова З.Г. Поступь новаторов. Ист. очерк. – Донецк: Донбасс, 1976.
5. Лях Р.Д. Как заселялся наш край / Неизвестное об известном: Краеведческие очерки. - Д.: Донбасс, 1978.
6. Білас І.Г. Репресивно-каральна система в Україні: 1917-1953: суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2 кн. – К.: Лібідь – Військо України, 1994.
7. Бут О.М., Добров П.В. Економічна контрреволюція в Україні в 20-30-і роки ХХ століття: від нових джерел до нового осмислення. – Донецьк: УкрНТЕК, 2002.
8. Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.) – Донецьк, 2002.
9. Шаповал Ю.І. Україна 20-50-х років: сторінки ненаписаної історії. – К., 1993.
10. Суюсанов Л.І. Вихідці із Західної України, Північної Буковини і Бессарабії на шахтах Донбасу (вересень 1939-червень 1941рр.) // Нові сторінки історії Донбасу: Зб. статей. Кн.7. - Д.: ДонНУ, 1999. – С.153-160.
11. Лихолобова З.Г. Міста Донбасу у роки радянської модернізації: Особливості менталітету городян (кінець 1920-х - 1930-і рр.) // Нові сторінки історії Донбасу: Зб. статей. Кн.12. - Д.: ДонНУ, 2006. – С.93-105.
12. Сучкова О.Ю. Єврейська етнічна меншість в Донбасі (1920-1930-і рр.)// Нові сторінки історії Донбасу: Зб. Статей. Кн. 12. – Д.: ДонНУ, 2006. – С.105-117.
13. Лаврів П.І. Історія Південно-Східної України. - К.: УВС, 1996. - С. 182.
14. Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. Т.2.– К., 1976, с.585.
15. Там само, с.708.
16. Прапор (Харків). – 1931. – 12 вересня.
17. Там само.
18. Всесоюзная перепись населения 1939г.: Основные итоги/ Под ред. Ю.А. Полякова. - М.: Наука, 1992, с. 70.
19. Правда: выездная редакция в Донбассе. – 1944. – 15 апреля.
20. Правда: выездная редакция в Донбассе. - 1944. – 26 апреля.
21. Прада Украины. – 1945. – 11 марта.

*Дмитро БЛИЙ,
доцент кафедри історії України та філософії права
Донецького юридичного інституту*

СПІВПРАЦЯ МІЖ КЕРІВНИМИ ОРГАНАМИ УРСР ТА РРФСР ВІДНОСНО ПРОВЕДЕННЯ УКРАЇНІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ НА КУБАНІ В 20-х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ

В останні часи значно мірою посилюється робота відповідних державних та громадсько-політичних установ України по налагодженню зв'язків з представниками української діаспори. Як свідчить досвід, особливі труднощі виникають у напрямі роботи серед східної української діаспори. Це викликано цілим рядом досить важливих обставин, серед яких можна виділити певні проблеми, пов'язані з тим, що тільки зараз починаються процеси створення впливових українських діаспорних організацій, занадто повільно випрацьовується єдина стратегія української державної політики відносно діаспори.

В цьому контексті, на наш погляд, було б досить доречним враховувати та використовувати той багатий досвід, який був напрацьований у 20-х рр. минулого століття, коли державні органи УРСР намагалися проводити виважену та наполегливу працю серед української східної діаспори.

Як відомо, найбільш згуртованою та компактною українською громадою східної діаспори було українське населення Північного Кавказу і, в першу чергу, Кубанської округи Північно-Кавказького краю РРФСР.

В цій статті ми розглянемо основні напрями співпраці українських та російських державних установ, спрямованих на проведення всебічного забезпечення національно-культурних прав серед українців Північного Кавказу в 20-х рр., які увійшли до історії під назвою "українізаційні процеси".

З початку 20-х рр. досить великим впливом серед радянського керівництва УРСР користувалися представники так званої "націонал-комуністичної" течії, які прагнули в радянські форми

існування УРСР вдихнути реальний державницький зміст. Одним з головних напрямків їх діяльності була тісна співпраця з українською діаспорою, але найбільш цілеспрямована та ґрунтовна політика в цьому напрямі на міжреспубліканському рівні розпочинається з середини 20-х рр.

6 червня 1925 року заступник наркомосвіти УРСР І.Сологуб направив до Управління справами ВУЦВК лист, у якому повідомляв, що *"українці поза межами нашої країни не забезпечені ні школою, ні установами політосвіти, ні вчителями, ні інструкторами"*. Не дивлячись на те, що НКС УРСР не раз звертав не це увагу НКО РРФСР, наслідків не було; Наркомос, виходячи з цього, робив висновок, що усунення цього ненормального становища виходить за межі компетенції українських освітніх установ і навіть уряду України. Тому НКО УРСР вважає, що піднесення справи національно-культурного розвитку українських мас поза Україною можна зробити лише шляхом постановки цього питання з ініціативи ЦВК у відповідних органах Союзу [1].

У відповіді на цей лист НКО УРСР 23 червня 1925 року повідомляється, що питання про національно-культурний розвиток серед українського населення РРФСР буде розглянуте на найближчому засіданні ВУЦВК. Для розглядання цього питання НКО УРСР підготував велику доповідь про становище українців поза межами УРСР. Для цієї доповіді Управління Політосвіти (УПО) при НКО УРСР здало звіт про свою діяльність серед українців РРФСР. У ньому слабо проведена робота пояснювалася відсутністю необхідних коштів, незважаючи на те, що українські культурно-освітні заклади неодноразово зверталися до УПО за допомогою, наголошуючи на своєму важкому становищі, ще виникло через протидію місцевих органів.

Діяльність УПО обмежувалася доповідями на всеросійських з'їздах і конференціях, певною матеріальною підтримкою культосвітніх установ, розсиланням української літератури – підручників, букварів, газет і часописів. УПО неодноразово ставило питання перед УПО РРФСР про ненормальне становище українських культурних організацій і пропонувало вирішити справу постачання української літератури, але наслідків так і на було.

11 липня 1925 року доповідь НКО УРСР про становище українців за межами України була подана до президії УЦВК. На початку доповіді замнаркомос І. Сологуб торкнувся статистики компактного проживання українців на терені СРСР поза межами УРСР, назвавши такі місцевості, де українці складають більшість, або значний відсоток. Серед них – Кубанська область (70%), Воронежська губернія (35%), Курська губернія (23%), Сибір (613212 чол.), Далекий Схід, Приморщина, Гомельська губернія (Стародубський повіт). Назвавши загальну кількість приблизно в 6,5 млн чоловік, він відмітив, що лише 5% українських дітей навчаються у школах рідною мовою і до того ж мережа українських шкіл скорочується.

У зв'язку із цим НКО УРСР просив ВУЦВК УРСР звернутися у цій справі до ЦВК РРФСР про затвердження необхідних заходів для забезпечення розвитку культурної роботи серед української людності в РРФСР [2].

Водночас з перебігом цієї роботи НКО УРСР у Президії ЦВК СРСР також розглядалося питання про культурне становище нацменшостей. Так, на засіданні 12 червня 1925 року був розглянутий проект постанови "Про заходи забезпечення прав національних меншостей", яку опрацювала спеціальна комісія у складі М.Калініна, Ю.Ларіна, Ф.Кона [3].

Проект передбачив досить широкий ряд заходів, які повинні були забезпечити нормальний національно-культурний розвиток нацменшостей населення в СРСР. Серед них декларувалося виділення національно-територіальних адміністративних одиниць (сільрад тощо), функціонування рідної для більшості населення мови у веденні справ, документації, наявність права представникам нацменшостей користуватися рідною мовою в офіційних установах і справовиробництві, за порушення цього права передбачалася карна відповідальність. У школах за заявами батьків викладання повинно було проводитися рідною мовою, національні школи забезпечувалися коштами нарівні з іншими, встановлювалася карна відповідальність за заборону розповсюдження літератури і газет рідною мовою, представники нацменшостей обов'язково вводилися до усіх виборних органів – ЦВК республік, облвиконкомів автономних і районованих областей та губвиконкомів, які були зобов'язані звітувати про стан

нацменшостей. Визнавалося також за необхідне розробити питання про створення при ЦВК СРСР комісії нацменшостей [4].

Цей проект був надісланий на Україну та на засіданні ЦК Нацмен при ВУЦВК від 24 червня 1925 року розглянутий. У резолюції по ньому було вирішено, що проект не торкається всіх необхідних заходів по забезпеченню прав нацменшостей, і було вирішено доробити і доповнити його [5].

Враховуючи цей проект, а також, головним чином, доповіді замнаркомоса І. Сологуба про національно-культурне становище українців РРФСР, Президія ВУЦВК видала постанову "Про просвітницьку роботу серед українського населення РРФСР". Ця постанова була опрацьована на засіданні ВУЦВК, яке очолив М.Лобанов 19 серпня 1925 року [6]. У постанові зазначалося, що рішення XII з'їзду РКП про правильне вирішення національного питання майже не торкнулося багатомільйонного українського населення РРФСР – не проводиться адміністративне виділення українських сіл, волостей, повітів та областей у національно-територіальні автономії, культурно-освітня робота рідною мовою майже не розвивається, республіканський НКО не вирішує цю проблему, внаслідок чого місцеві українці звертаються за допомогою до України.

Виходячи з цього, ВУЦВК постановив звернутися до ЦВК СРСР з проханням провести наступні заходи:

- 1) негайно розпочати відокремлення в окремі українські національно-територіальні одиниці села, станиці, волості, повіти та області з переважаючим українським населенням, в цих одиницях провести українізацію радаппарату, ввести вивчення побуту, культури, національних особливостей українців у зв'язаних з ними вищих радянських установах, за конкретний термін перевести всі культосвітроботи в школах, дитячих будинках, політустановах на українську мову, організувати короткочасні курси для вчителів-українців у вузах Кубані, Сибіру, Туркестану, створити українські кафедри, а в центрах республік з українським населенням відкрити українські інститути народознавства, профшколи; для студентів-українців з Росії у вузах України встановлювалася стипендія; сприяти на державному рівні створенню українських культурно-мистецьких об'єднань,

театрів, бібліотек, музеїв, хат-читалень, лікпунктів, доручити Держвидаву РРФСР випустити українською мовою необхідну кількість підручників, методичних посібників [7].

Для проведення цієї конкретної роботи Наркомпросу РРФСР пропонувалося асигнувати спеціальні кошти як по державному, так і місцевих бюджетах.

Зі свого боку НКО України зобов'язувався:

а) закріпити за студентами-українцями з Росії у своїх вузах певну кількість стипендій;

б) за потребою надсилати представників наукових кадрів України;

в) відряджати за бажанням українського населення українські театри (театр ім. І. Франка, "Березіль", хоріві та музичні капели, кінофільми);

г) НКО УРСР організувати тісний зв'язок з культурно-просвітницькими установами РРФСР;

д) влаштовувати науково-методичні наради, екскурсії та інспекторські обстеження [8].

Як бачимо, пропозиції українського уряду за умов їх виконання могли привести до реальних і конкретних наслідків, які могли б дійсно забезпечити реальний національно-культурний розвиток українців у РРФСР. Але з усіх запропонованих пунктів були виконані лише деякі, і в першу чергу ті, які повинна була виконати УРСР. Щодо інших пунктів, то в реальній ситуації працювали лише ті, які торкалися розвитку освіти.

Що стосується продовження зміцнення контактів між НКО УРСР та НКО РРФСР, то контакти між ними так і не перейшли на постійний рівень. Нова спроба встановити цей зв'язок була зроблена в листі народного комісара освіти УРСР Шумського до наркома освіти РРФСР А.Луначарського від 21 червня 1926 року, в якому пропонувалося дати можливість НКО УРСР ознайомитися з питаннями, які розробляться в НКО РРФСР і його окремими установами.

Найбільш впливовим ініціатором заходів по забезпеченню національно-культурного становища українців РРФСР і Кубані, зокрема, виступав народний комісар освіти Микола Іванович Скрипник. Займаючи цю посаду з 1927 по 1933 рік, він доклав

багато зусиль, аби привернути увагу керівництва УРСР, РРФСР, СРСР до цього важливого питання. Головні напрями політики державних і партійних органів УРСР у вирішенні цієї проблеми були висловлені у статтях М.І.Скрипника "Про кордони УРСР" (14 грудня 1928 року) і "Про бухгалтерію в національному питанні" та інші.

Так, у статті "Про кордони УРСР" він зазначав: "Утворення національних радянських республік з об'єднанням у них цілокупного територіального масиву, об'єданого одним національним населенням, було й залишається шляхом, що ним пролетарська диктатура розв'язує національне питання, знищує до-революційне становище народностей колишньої Російської імперії, бо це колоніальне становище, між іншим, і найперше, саме й полягало в державно-адміністративній розпорошеності та не-об'єданості пригнічених народностей, ці обставини заважали об'єднанню їх культурних зусиль та ставали на перешкоді їх-ньому розвитку" [9].

Для виправлення такого ненормального становища за умов принципово нового союзу рівноправних націй М.І.Скрипник пропонував наступні заходи:

- 1) приєднати українські етнографічні землі до УРСР;
- 2) запобігти русифікації, яка продовжувала проводитися на цих теренах.

Вказуючи на численні факти проведення русифікації серед українського населення РРФСР, М.І.Скрипник вказував, що в УРСР така політика щодо національних меншин неможлива: "Треба визнати, що ми не могли б собі уявити можливість у нас такої впертої, довгої і, треба сказати, бридкої зневаги до інтересів національних меншостей, як то було до українського населення протягом довгих років у Курській губернії, на Таганрожчині, в Кубані тощо. Ніякі економічні міркування, що виходять з погляду зручності зносин, не можуть ані в найменшій ступені виправдати того стану, що є в ... територіях РРФСР з українською більшістю людності" [10].

Єдиним виходом з цієї ситуації нарком просвіти вважав тільки приєднання цих земель до УРСР, бо тільки в її складі українці діаспори зможуть забезпечити свої національно-культурні потреби.

У 1930 році народний комісар освіти УРСР перебував на Кубані.

Як наслідок цієї поїздки, колегія Наркомосу України 16 жовтня 1930 року видала постанову про відправлення на Північний Кавказ з України 100 вчителів для шкіл I ступеня, 25 вчителів для шкіл II ступеня. Крім того, на Кубань неодноразово приїжджали від секції мистецтв НКО пересувні лекторські групи, художні колективи, виставки, театр "Березіль" під керівництвом Л.Курбаса, вчені, письменники, педагоги тощо. У 1931-1932 роках у Кубанський педагогічний технікум відправлялися з України викладачі. Але всі ці заходи часто обмежувалися лише культурною допомогою [11].

Як відомо, наполеглива праця освітніх та державних установ УРСР у 20-х рр. стала тим головним фактором, який підштовхнув відповідні адміністративні та освітні органи РРФСР до проведення досить масштабних українізаційних процесів серед українського населення, яке проживало на терені РРФСР. На жаль, посилення тоталітарної політики керівництва СРСР, пов'язаної із зміцненням диктаторського режиму Й. Сталіна, звело нанівець ці досягнення. Але досвід минулих років у цьому питанні може стати для нас досить цінним надбанням для проведення відповідних заходів щодо покращання національно-культурного становища української східної діаспори.

ЛІТЕРАТУРА:

1. ЦДАВО України. - Ф.Р-166.- Оп.5. - Спр.16. - Арк. 63.
2. Там само. – Арк. 68.
3. ЦДАВО України. - Ф.1.- Оп.2. - Спр.3801. - Арк. 162.
4. Там само. – Арк. 184.
5. ЦДАВО України. - Ф.Р-166.- Оп.5. - Спр.16. - Арк. 156.
6. ЦДАВО України. - Ф.Р-166.- Оп.5. - Спр.31. - Арк. 365.
7. ЦДАВО України. - Ф.Р-166.- Оп.5. - Спр.16. - Арк. 366.
8. Там само. – Арк. 369.
9. Скрипник М.І. Статті й промови. – Харків, 1930. – Т.2. – С. 316.
10. Там само. – С. 329-330.
11. Заремба С. З національно-культурного життя українців на Кубані в 20-30 рр. XX ст. // Київська старовина – 1993 р. – №1. – С.99.

УДК 340.111.5:323.325
ББК 63.3 (4 Укр) 622-283

В'ячеслав МУСІЄНКО,
*кандидат історичних наук, доцент
Донецького юридичного інституту*

ДО ПИТАННЯ ВИКОРИНЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА ЧЕРЕЗ ОБМЕЖЕННЯ ЙОГО ПРАВ ПРОТЯГОМ 30-х рр. ХХ ст.

Побудова правової національної держави в Україні потребує нагального перегляду сучасного становища різних груп населення з точки зору забезпечення їх правового статусу у державі. На жаль, остання президентська і парламентська виборча кампанія та сучасні політичні перегони недостатньо враховують національні та соціальні права великих мас населення в Україні, зокрема селянства – безпосереднього носія національної самоідентифікації в державі. Але суспільство знов не враховує уроків історії, наприклад, 30-х рр. ХХ ст., коли діюча радянська влада шляхом приборкання національної гідності серед українського населення прагнула до встановлення повного контролю над людьми в УРСР. Головними засобами такої політики була колективізація та впровадження колгоспного ладу з подальшими наслідками у вигляді голодомору, провідною метою якого був геноцид українців. І тоді найбільш потерпілою частиною населення стали селяни-колгоспники. Але й після голодомору продовжилася більшовицька політика щодо подальшого обмеження прав українського селянства.

Дослідження цього періоду з точки зору його правового аналізу на сучасному етапі розвитку української науки є неповним та фрагментарним. Автор ставить на меті більш детально проаналізувати процес обмеження прав селянства, надані їм радянською владою під час побудови та зміцнення колгоспного ладу, та причини цього явища. Висвітлено головні різновиди фактичних правових порушень у цій сфері, методи та засоби, за допомогою яких уряд та органи НКВС врегульовували відносини між селянами-колгоспниками та владою в окреслений період.

Представлена автором проблема ще не була комплексно розв'язана внаслідок ідеологічних заборон та недоступності матеріалів партійних, радянських та спеціальних архівів України. Частково цієї проблеми торкалися у своїх роботах такі радянські та українські фахівці, як М.Вилцан, С.Білокінь, Ю.Шаповал та ін. [1]. Проте вони та інші автори аналізували переважно соціально-економічне становище селянства, але не проводили паралелей з сучасним становищем аграрного сектора у державі, не визначали причин викорінення українського селянства шляхом колгоспного ладу. Скласти реальну картину ситуації можуть допомогти зафіксовані спогади колишніх колгоспників. Певні факти реальних відносин між радянським урядом та селянством містяться у матеріалах архівів України та окремих приватних фондах, зібраних протягом десятиліть істориками-краєзнавцями та просто свідомими громадянами, яким була небайдужа подальша доля українського селянства. Пропонована стаття є лише однією з частин комплексного дослідження причин поступового, але невпинного знищення українського селянства діячами комуністичної партії та уряду з часу їх виходу на політичну арену.

Обмеження прав селянства з часу згорання НЕПу та початку колективізації відіграли значну роль у формуванні та зміцненні господарчого механізму, який ґрунтувався на засадах тотального планування, жорсткої централізації та командно-бюрократичних методах керування економікою. Таке становище колгоспників, коли вони втратили право самостійного користування власною землею, не мали паспортів, пенсій, відпусток та інших соціальних гарантій, якими користувалися представники робітничого класу [2, с.239-242], було стержнем процесу поступового переведення радянського суспільства на рейки тоталітарного однопартійного режиму, при якому національна гідність, приватновласницькі інтереси селянства та, відповідно, права особистості були підпорядковані абстрактним державним.

Після приборкання українського селянства шляхом проведення штучного голодомору 1932-1933 рр., наслідки якого остаточно не були подолані і до початку Другої світової війни, дискримінація колгоспників залишалась реальним явищем. Протягом 1934 р. катастрофічно збільшилось число випадків незаконного

виключення колгоспників з господарств, що було грубим порушенням принципів соціалістичної демократії. Причиною цього було побоювання влади нових виступів селянства в окремих повітах України. Так, у вересні 1934 р. завідувач сільгоспвідділу ЦК ВКП(б)У Євроїмський доповідав секретарям ЦК про випадки та причини таких порушень. Підґрунтям цієї доповідної записки було спеціальне обстеження, проведене уповноваженими сільгоспвідділу по 23 колгоспах Одеської, Дніпропетровської, Донецької, Вінницької та Київської областей. Виявлено, що по цих колгоспах було виключено всього 294 колгоспники. За мотивами виключення останні ділилися на категорії: 1) за порушення трудової дисципліни (104 колгоспники); 2) ті, хто не працював без поважної причини до 30 трудоднів (78); 3) вибули самостійно (85); 4) класово ворожий елемент (27 селян) [3, с. 158-159].

Щоб стабілізувати становище у колгоспах, в 1935 р. був прийнятий Примірний статут сільськогосподарської артіль, який мав врегулювати права та обов'язки колгоспників. Ще в середині 40-х рр. радянський історик Н. Анісімов визнавав, що Примірний статут дозволив колгоспникам мати своє господарство тому, що в артілях не було такого добробуту, кількості сільгоспродуктів, які б дозволяли мати колгоспникам та їх сім'ям все необхідне, щоб задовольнити всі його особисті потреби [4, с.37]. Тому і т.зв. “демократизація” правового статусу колгоспника була вкрай необхідна для стабілізації становища на селі, для відволікання населення від національного питання та швидшого стирання з пам'яті селян наслідків геноциду 1921-1923 та 1932-33 років.

Проте повної та фактичної реалізації положень т.зв. “колгоспної демократії” так і не відбулося, хоча протягом всього свого існування органи радянської влади та сучасні окремі політичні сили лівого спрямування стверджували протилежне.

Загальні збори ставали вищим органом управління в колгоспі. Збори скликалися правлінням колгоспу, але вони могли бути скликаними також і на вимогу ревізійної комісії або самих колгоспників, за вказівкою органів державної влади. Головні питання, заради яких скликалися загальні збори колгоспу, були викладені в Примірному статуті сільгоспартілі. Так, ст.19 документа проголошувала, що “справами артіль керують загальні

збори членів артiлi, а в промiжку мiж ними – вибране загальними зборами правлiння” [5, с.24-28]. У ст.20 говорилося, що загальнi збори також скликаються для затвердження прибутково-витратних кошторисiв, прийому та виключення з колгоспу, виборiв голови, затвердження рiчних планiв виробництва та будiвництва, затвердження норм трудоднiв, затвердження договорiв з МТС, встановлення розмiрiв рiзних фондiв тощо [2, с.247-248].

За статутом, кожен член колгоспу мав право вибирати та бути обраним в органи керiвництва колгоспу. Посадовi ж особи повиннi були регулярно давати звіт про свою роботу, колгоспники мали право перевiряти дiяльнiсть органiв управлiння та посадових осiб як особисто, так i через т.зв. “ревiзiйнi комiсiї” [6, с.20-21; 7, с.138].

Щоб тримати колгоспникiв пiд постiйним контролем, вiддування зборiв були обов’язковими для всiх селян. Згадки селян про тi часи свiдчили: якщо хтось пропускав збори, на якi йому наказували з’явитися, то найчастiше це тягнуло за собою вiзит мiсцевих партiйних лiдерiв з метою покарання. Колишнiй колгоспник I.I.Бiбик на запитання, чи примушували ходити на збори, вiдповiв: “Обов’язково... Один був не хотiв, так його чуть не судили” [8]. Інший колгоспник М.П. Масло додав: “Сходки уже не вiдбувалися, а збори, дiктат був. I привчили пiднимать руки, бо як не пiднимеш i тебе замiтять – це погана прикмета – попадеш на килимок до начальства, i тобi щось пришиють...” [9]. На жаль, зараз неможливо встановити статистику масовостi таких порушень, бо згадки про них збереглися переважно у пам’ятi людей, якi були сучасниками тих подiй.

Були керiвники, якi ставилися до загальних зборiв як до пустої формальностi. Так, голова колгоспу “Червона Зiрка” Чорнобаївського району Київської облaстi Мiняйло взагалi загальних зборiв не скликав, говорячи: “Я – голова, i нiхто менi не указ”. Таких голiв-сатрапiв колгоспники намагалися переобирати, що далеко не завжди пiдтримувалось районними парторганiзацiями. Доволi частими були випадки протидiї з боку районного керiвництва законному бажанню колгоспникiв переобирати голову або навiть його захисту [10]. Звичайно, селяни добре розумiли, що їхнi права, задекларованi в нових статутах, залишалися переважно тiльки на паперi, як це було з самого приходу

радянської влади. Тож з прийняттям Примірного статуту вони почали саботувати надане їм право на організацію колгоспного самоврядування. Людей хвилювали власні проблеми, а загальнодержавні гасла щодо розвитку та зміцнення колгоспної демократії їм мало цікавили. Уповноважений райкому партії по роботі в колгоспі “Нове життя” с. Безпальче Гільмязівського району Київської області в своєму щоденнику, датованому червнем-липнем 1935 р., писав: “На вечір 19 червня 1935 р. були призначені загальні збори. Колгоспників на розмови витягнути не вдалося. Мовчать. Ну рівнесенько, як в 1930 році! В чому річ? На пропозицію розпочати соцзмагання колгоспники знов промовчали. Назвати тих, хто зриває в бригаді роботу, відмовились. Люди більше непокоїлися про оплату своєї праці. У доводи про покращання їхнього життя завдяки гарному врожаєві не вірили. Жінки кричали: “Доки врожай зберемо, і коси повилазять!”. Показовим фактором настроїв колгоспників стала відмова жінок шити червоний перехідний прапор [11, с.16-18]. І їх можна було зрозуміти, адже в 30-х роках на колгоспних зборах з вуст місцевих політичних лідерів (голови колгоспу, його заступників, комсомольських ватажків та інших представників місцевої і районної влади) або представників влади здалеку пропагувалися лише соціалістичні ідеали, які для відволікання свідомості селян супроводжувались виступами місцевого хору, ансамблю. Пересічні колгоспники часто просто не розуміли, про що йдеться на зборах, на яких вони були ще й “повновладними особами”. Наприклад, письменник Адам Шоррер у своєму листі до друзів у Німеччині, датованому вереснем 1935 р., описує загальні збори колгоспів Одеської області: “Парторг час від часу проводить доповіді про імперіалізм, ленінізм, історичний матеріалізм, протиріччя капіталізму тощо. Мені було просто шкода людей – вони не розуміли ані слова...” [12, с.9].

Крім того, зневіру селян у своїх (або задекларованих державою) правах поглиблювало ставлення до них окремих керівників. Так, той же А.Шоррер в іншому листі констатував (на прикладі с. Клейнлібенталь Спартаківського району Одеської області), що, наприклад, “за всі негаразди районне керівництво лише лає колгоспників, називаючи їх “куркулями”, “шкідниками”, “фашистами”. Таким чином, воно насправді розпалювало

негативне ставлення їх до влади. Манери обходитися тут з людьми зворушили мене до глибини душі... Тут оперують лише планом, який з вбивчою жорстокістю фізично знищує людей, які вказували небачену трудову дисципліну. Таким чином, систематично підривається довіра населення радянському уряду, хоча воно, в основному, не було налаштоване антирадянськи. Люди тут залякані” [12, с.4]. Така ситуація, що тривала протягом років, мала на меті не тільки фізичне знищення українського селянства, але й його інтелектуальне спотворення та залякування, яке далі просто передавалося генетично наступним поколінням, штовхаючи націю у безповоротне каліцтво.

Положення Примірнього статуту сільськогосподарської артілі, прийняті в 1935 р., порушувалися і протягом другої половини 30-х років. РНК СРСР та ЦК ВКП(б) неодноразово інформували місцеві партійні та радянські організації про випадки зухвалих виключень з колгоспів, але безрезультатно. Особливо широкого розмаху порушення набули в колгоспах Кам'янець-Подільської, Житомирської, Вінницької областей. У ході перевірок було встановлено, що переважна більшість виключень з колгоспу не була виправдана жодним з вагомих приводів [2, с.252]. Серед масових прикладів найбільшого розповсюдження дістало виключення з колгоспу членів родин, батьки яких пішли на тимчасову або постійну роботу в міста, на підприємства. А тим, кого визнали “ворогами народу” (засланцям, сім'ям розкуркулених), не дозволялося навіть відвідувати колгоспні збори, що підтвердила Н.Г.Семеняка: “Це як розкуркулили, то тим уже заборонялося – ворог народу” [13].

Секретар Дніпропетровського облвиконкому Гаврилов у листі до секретаря ЦК КП(б)У П.П.Постишева констатував, що на місцях керівництво не дотримувалось елементарного порядку виключення селян з колгоспів. Все робилося засобами голого адміністрування. Наприклад, в Оріхівському районі Запорізької області, в с. Ново-Іванівка, яке мало 2 колгоспи (ім. Леніна та ім. Маркса), одночасно за загальним списком з них було виключено 28 сімей колгоспників. Коли селяни почали вимагати голосування окремо за кожного, президія сільради та правління заявили, що це питання нібито було обговорене з колгоспниками, тому виключити треба всіх [14]. Проте виявилось, що “за” про-

голосували близько 20 колгоспників, а більше 100 взагалі утримались. Не зважаючи на це, всім 28 господарствам були доведені фінансові плани як куркульським, а внаслідок цього – 24 години на їх виконання. В результаті цього заходу кілька господарств продали силами місцевої влади, і те ж саме було б з іншими, якби раптово ситуація не викрилася. І ніякого не те що вибачення, елементарного виправлення ситуації. Бо такі дії саме і мали на меті викорінення місцевого селянства. Посадовець Гаврилов вважав цей випадок характерним. Абсолютна кількість тих, хто традиційно виключався, – діти колишніх заможних селян. У листі до П.Постишева секретар обкому писав: “Я вважаю, Павле Петровичу, що без жорсткого рішення ЦК з цього приводу позитивно упорядкувати цю справу неможливо, бо виключення відбуваються, частіше за все, як зведення особистих рахунків, за окремими доносами, дуже часто – необґрунтованими. Адже наші люди не усвідомлюють того, що в наш час виключення з колгоспу – це, по суті, “вовчий квиток” людині на все життя; часто тягне за собою зняття з роботи дітей такого “куркуля”, звільнення з лав Червоної Армії тощо. Таким чином, - резюмував Гаврилов, - тисячі людей ні за що викидаються з колгоспів, накопичуються десятки тисяч господарств, які вибиті з виробництва, тепер бродять селом та розкладають інших проти влади” [14, с.122].

У грудні 1935 р. Голова РНК УРСР П.П.Любченко та Секретар ЦК КП(б)У С.В.Косіор, звертаючись до обкомів, райкомів партії, облвиконкомів, директорів МТС, правлінь колгоспів, наголосили: перевірки, які були організовані ЦК та Раднаркомом України після прийняття Примірного статуту, довели, що у всіх областях в багатьох випадках брутально порушуються основні статті документа. Так, крім згаданих безпідставних виключень з колгоспів, існували також факти порушень у багатьох колгоспах норми виробітку та розцінки по трудовнях (вони затверджувалися не загальними зборами, а правлінням). Таким чином, порушувалися елементарні норми обліку праці. Записи трудовнів робили невчасно, не розписувалися в трудкнижках, бригадири їх зберігали у себе. Списків членів артілі з заробленими трудовнями за минулі місяці не вивішувалися. Брутально застосовувалися стягнення щодо членів колгоспів. Їх накладали бригадири

без санкції правління. За статутом, вагітні жінки звільнялися на 2 місяці від робіт зі збереженням половини середнього заробітку. Але і в цьому питанні були великі порушення [15, с.41-42].

Порушення статуту фіксувалися й органами прокуратури. Наприклад, у березні 1937 р. Донецькою обласною прокуратурою була організована перевірка 123 колгоспів області з метою викриття фактів порушень статутів колгоспів. Результати перевірки свідчили про незаконне відрізання землі від колгоспів, здачу її в оренду, безпідставне притягнення до відповідальності колгоспників та накладання стягнень. У документі також зафіксовані конкретні приклади порушень по колгоспах [16, с.47-51].

19 квітня 1938 р. вийшла постанова уряду “Про заборону виключень колгоспників з колгоспів” [17]. Документ забороняв проведення чисток у колгоспах з будь-якого приводу. Було встановлено, що виключення може бути застосовано лише як останній адміністративний захід щодо до тих членів колгоспів, яких явно вже не можна виправити, хто підривав та дезорганізував колгосп [2, с.252].

Велике значення для подальших правових взаємовідносин між колгоспниками України та державою мала нова “сталінська” Конституція, схвалена у липні 1936 р. Пленумом ЦК ВКП(б) та Президією ЦВК Союзу РСР [18, с.237]. Ми не можемо впевнено стверджувати, що всі селяни не знали зовсім положень Конституції. Проте проблема була, мабуть, у іншому: вони не знали, яким чином можна захистити свої права. Крім того, колгоспне селянство крім декларації нових прав отримали ще й нову образу: за своїм соціальним станом колгоспник знов залишався другорядним членом суспільства – після робітничого класу. Так, наприклад, ст.119 Конституції залишала право на щорічну обов’язкову відпустку лише робітникам та службовцям. Уряд пояснював це тим, що ще не подолана сезонність робіт у колгоспах, яка призводила до неповної зайнятості колгоспників у зимовий час. А відповідно до Примірного статуту сільгоспартілі від 1935 р. відпустка, що оплачувалась державою, надавалася лише вагітним колгоспницям, та й то, на термін, менший, ніж робітницям. Крім того, ст.120 Конституції СРСР гарантувала матеріальне забезпечення старості (пенсію), а також надання її у випадкові хвороби та втрати працездатності знов лише робіт-

никам та службовцям. Колгоспники надіслали не одну тисячу пропозицій поширити цю статтю і на них, але зміни були прийняті лише у 1964 р. [2, с.239-242].

Таким чином, викорінення національної та особистої гідності українського селянства відбувалося шляхом декларації нібито прав колгоспного селянства, яке регулювалося Примірним статутом сільськогосподарської артілі 1935 р., Конституцією 1936 р., місцевими колгоспними статутами. Метою створення цих документів було регулювання практично всіх галузей суспільного та господарського життя колгоспників. Але місцеве керівництво, представники органів місцевої влади часто навіть більше (ніж закон і статут) визначали реалії життя окремого селянина. Тож верховенство закону в радянській державі було реально фактом другорядним, бо не захист прав населення був їх метою. На сучасному етапі розвитку української держави верховенство права та закону теж далеко не завжди є фактом, який захищає національну гідність українського населення. Відсутність гідного механізму реалізації прав різних груп населення завжди приводить до дестабілізації державного життя та росту недовіри населення до свого уряду. Жахливий досвід минулого має зупинити політику влади щодо дискримінації прав своїх громадян, якщо ми прагнемо мати незалежну правову національну державу – Україну.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Білокін С.І. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917 - 1941 рр.): Джерелознавче дослідження. - К., 1999; Бут А.Н., Добров П.В. “Экономическая контрреволюция” в Украине в 20-30-е годы XX века: от новых источников к новому осмыслению / Под общ. ред. А.Н. Бут. - Донецк: КИТИС, 2000; Важнейшие постановления Коммунистической партии и Советского правительства, 1927 - 1935гг. - М.: Партиздат, 1957; Важнейшие постановления Коммунистической партии и Советского правительства, 1927 - 1935гг. - М.: Партиздат, 1957; Шаповал Ю.І. Україна 20 - 50-х років: сторінки ненаписаної історії. - К.: Наук. думка, 1993.
2. Вылцан М.А. Завершающий этап создания колхозного строя (1935 - 1937 гг.). - М.: Наука, 1978.
3. Бензин М.А., Димони Т.М. Крестьянство и власть в СССР в конце 30-х – 50-е годы // Менталитет и аграрное развитие России (XIX -

- XX вв.): Матер. междунар. конф. Москва, 14-15 июня 1994. - М., 1996. - С. 155-166.
4. Анісімов Н. Радянське селянство. - К.: Політвидав України, 1946.
  5. Примерный Устав сельскохозяйственной артели. - М.: Партиздат, 1935.
  6. Вылцан М.А. Советская деревня накануне Великой Отечественной войны. - М.: Политиздат, 1970.
  7. Куц М.Т. Питання колгоспного будівництва на Україні (1929-1941 рр.). - Львів: Вид-во Львівського ун-ту, 1965.
  8. Бібік Іван Іванович, 1925 р., с. Олешня Ріпкинського району Черкаської області // Нолл В. Трансформація громадянського суспільства. Усна історія української селянської культури 1920 - 30-х років. - К.: Центр досліджень усної історії та культури РОДОВІД, 1999. - С. 245.
  9. Масло Михайло Павлович, 1911 р., с. Квітки Корсунь – Шевченківського району Черкаської області // Нолл В. Вказ. праця, - С. 247.
  10. Социалистическое земледелие. - 1936. - 12 вересня.
  11. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), ф.1 “ЦК КП України”, оп.20, спр.6700 “Про стан сільського господарства у Бахмацькому районі. Щоденники уповноважених у колгоспах Гельмязівського району”. - 81 арк.
  12. ЦДАГО України, ф.1 “ЦК КП України”, оп.20, спр.6926 “Листи німецького письменника А. Шоррера про неблагополучне становище колоспів Одеської області, населених німцями”. - 39 арк.
  13. Семеняка Наталія Григорівна, 1908 р., с. Великий Букрин, Миронівського району Черкаської області // Нолл В. Вказ. праця, С. 250.
  14. ЦДАГО України, ф.1 “ЦК КП України”, оп.20, спр.6484 “Листи секретарів ЦК КП(б)У, доповідні записки, довідки сільгоспвідділу, уповноважених про стан справ у колгоспах, інші питання колгоспного будівництва”. - 135 арк.
  15. Держаний архів Дніпропетровської області (ДАДнО), ф.1278 “Дніпропетровська міська Рада”, оп.1, спр.275 “Постанови з питань сільського господарства”, - 172 арк.
  16. Державний архів Донецької області (ДАДО), ф.326п. “Сталінський (Донецький) обком КП(б)У”, оп.1, спр.735 “Інформації, доповідні записки, листування обкому КП(б)У з питань сільського господарства”. - 131 арк.
  17. Правда. - 1938. - 20 квітня.
  18. Історія колективізації сільського господарства Української РСР (1917 - 1937 рр.): Зб. док - в і матеріалів: У 3-х т. - Т. 3: Зміцнення і подальший розвиток колгоспного ладу на Україні (1933 - 1937 рр.). - К.: Наук. Думка, 1971.

ББК 83.3 (4 Укр) 6

Тамара ПІШВАНОВА,

*викладач вищої категорії Харцизького металургійного
технікуму Донецького національного технічного
університету, м. Харцизьк*

ЖИТТЯ І ДІЯЛЬНІСТЬ ВАСИЛЯ СТУСА: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ

**(За матеріалами українського періодичного друку
західної діаспори 70-80-х рр. ХХ ст.)**

До когорти великих і славних імен української історії ХХ сторіччя належить і ім'я визначного поета, правозахисника, в'язня сумління і совісті Василя Стуса. Постать Василя Стуса і його творчість – це відсутність роздвоєності між поезією і людиною. Таких талантів українська література другої половини ХХ століття ще не давала історії. Три хвили арештів (середини 1965 р., 1972 та 1980 років), хвиля переслідувань, що нагадувала сталінські часи, травмувала ціле покоління української інтелігенції й змусила багатьох, серед них І. Дзюбу, покаятися (нехай і формально) й відійти від дисидентської діяльності. Тим величнiшою перед українською нацією стає постать Василя Стуса, який загинув, але не відмовився від своїх переконань (згадаймо І. Франка: «Хоч припадь, але не зрадь»). Доба Радянського Союзу була особливо жорстока до людей масштабу Стуса, але вони залишають своїм сучасникам і наступним поколінням немеркнучі дороговкази, що світять і світитимуть кращим синам і дочкам народу в найтемніші години історії. В цьому полягає **значення** життя і творчості Василя Стуса.

Важкий шлях визнання має літературна спадщина поета в Україні. Ніби відзначаючи п'ять років з дня смерті видатного поета-мученика, видавництво «Радянський письменник», те саме видавництво, яке колись викреслило з своїх планів друку першу збірку Василя Стуса «Зимові дерева», тепер вперше видало збірку його поезій під назвою «Дорога болю» [1]. Упорядкувала та написала післяслово Михайлина Коцюбинська, яка належала

до кола друзів поета і зберегла низку його ще не друкованих творів. Це видання знаменне тим, що воно вийшло вперше після смерті автора. Зрозуміло, що це видання не охоплює всієї творчості Стуса. Але упорядниці зібрала все краще з того, що збереглося в рукописних збірках «Веселий цвинтар» (1970), з творів, що були надруковані в журналах, а також з виданих збірок Стуса за кордоном «Зимові дерева», «Свіча в свічаді» та остання й найбільша - «Палімпсести». Всі вони вийшли в Америці у видавництві «Сучасність». До збірки додано односторінковий вступ Івана Драча «Поет трагічної долі», писаний ще до збірки «Зимові дерева», яку не надрукувало свого часу видавництво, а також додано коротеньку передмову самого Стуса – «Двоє слів читачеві», в якій він згадує про свої дитячі та шкільні роки, про впливи на появу його творчості та про улюблених поетів як своїх, так і чужих.

Мабуть, найбільшим поштовхом у цькуванні Стуса та, зрештою, й арешту, був його сміливий виступ на прем'єрі фільму «Тіні забутих предків» в кінотеатрі «Україна», де він запропонував присутнім у залі встати на знак протесту проти арештів серед інтелігенції Києва. «Заля, - як пише І. Драч, - встала, а Василь невдовзі - сів», цебто був заарештований [1, 3].

Ширшу панораму життя, творчості і поневірянь поета подає в докладній післямові Михайлина Коцюбинська, яка теж за свої демократичні погляди зазнала чимало переслідувань, звільнень з праці й бойкоту. Після коротких біографічних відомостей читаємо про погляди поета на життя і смерть, на поезію, на любов - бачимо психологічний портрет Василя Стуса, де підкреслено найважливіші місця з його оригінальних висловів у статтях та поезіях. Поет був одним з дуже небагатьох, який всяку облуду, фальш, насильство над думкою не сприймав органічно і реагував на них оголеними нервами, неприкрито, відкидаючи такі природні для всіх нас захисні реакції. Недарма М. Коцюбинська вважає, що він завжди був готовий до самоспалення. Бо в цьому плані Стус мав шевченківську струну, як і Шевченків дух у творчості. [1, с. 210]. Стус не приймав духу епохи, де лютував розгул арештів і заборон.

Сотні, а може, й тисячі його поезій, розвідок, перекладів, написаних ще дома і в концтаборах, пропали навіки. У 1972 році

перед арештом КДБ забрало під час трусу близько 500 віршів, майже 10 друкарських аркушів прози (а це понад 160 сторінок), поетичних перекладів, переважно з німецької мови. Щоб убити поета морально, таборіві наглядачі, забравши під час трусу його твори, потім зачитували йому акти про знищення забраних у нього рукописів.

Частина творів Стуса, що потрапила за кордон та збереглась у його друзів і прихильників, становить тепер дорогоцінний здобуток автора-мученика. «Поява цього збірника «Дорога болю» - перша спроба на рідній землі видати хоч маленьку частку з частини його літературного доробку» - відзначає рецензент цієї збірки Д. Чуб [2, 35].

Завдяки синові Василя Стуса - Дмитру - маємо кілька упорядкованих збірок поезій та уявлення про життя і творчість цієї незвичайної людини - окраси української нації. Ці збірки були видані протягом дев'яностих років та на початку третього тисячоліття. Так, однією з зазначених книг в серії «Письменники України та діаспори» стала книга «Василь Стус: Феномен доби: (Сходження на голгофу слави)» [3], яка була видана у 1993 році, також «Життя і творчість Василя Стуса» в серії «Бібліотека українця» [4], окрема збірка «Палімпсести» (вибране) [5] та збірка поезій двох борців за права людини - Стуса В. та Литвина Ю.Т. [6]. У 2004 році Дмитро Стус став автором книги під символічною назвою «Василь Стус: життя як творчість» [7]. Крім віршів [8], маємо також Стусові «Листи до сина» у двох виданнях [9]. Взагалі в Україні протягом дев'яностих років ХХ століття у львівському видавництві «Просвіта» була здійснена спроба видати зібрання творів Василя Стуса - у 4 томах, 6 книгах [10]. В серії «Бібліотека ХХІ століття» вийшла книга вибраних поезій під назвою «Вечір. Зламана віть» [11]. Але все ж таки на теренах України першою збіркою стала книга, видана у 1991 році у Львові [12], у той час як перше визнання Василя Стуса як визначного поета прийшло в українській діаспорі з прекрасним вступним словом М. Царинника [13], а посмертні згадки з'явилися вже у 1987 році, зокрема в Канаді, під назвою «Василь Стус: в житті, творчості, спогадах та оцінках сучасників» [14].

На теренах Донеччини, де розпочалося свідоме життя Василя Стуса, у видавництві «Донбас» протягом 90-х років були видані дві книжечки вибраних поезій [15], у 2002 році ще одна, присвячена 65-річчю з дня народження поета [16]. В цьому ж році вийшов бібліографічний покажчик [17].

20-21 вересня 2001 року в Донецькому національному університеті відбулася друга всеукраїнська наукова конференція «Василь Стус в контексті європейської літератури», присвячена пам'яті Василя Стуса - письменника, літературознавця, мислителя і громадянина [18].

Окремі зразки літературної спадщини поета з'являються після його смерті і в літературних часописах, зокрема «Дивослово», «Слово і час», «Київ», «Дніпро», «Ранок», «Донбас», «Прапор», «Вітчизна», в перекладах російською мовою в часописах «Литературное обозрение», «Огонек», «Радуга», «Дружба народов». Отже, повертає після своєї смерті в рідний край, в рідну вітчизну Василь Стус, який «жив, любив і не набрався скверни», повертає шляхом повільним, але впевненим, знаходить своє визнання, своїх прихильників, однодумців, читачів, дослідників своєї творчості.

Еволюція трактування творчості В. Стуса (на матеріалах періодичного друку західної діаспори) досить нова і незвичайна, і **метою** даної статті є спроба систематизувати відібраний матеріал українських періодичних часописів зарубіжжя і на основі нього дослідити еволюцію трактування творчості поета. Мета написання статті обумовлена наступними обставинами. По-перше, вибір вільної української преси західної діаспори для висвітлення справжнього образу Василя Стуса і значення його творчості обумовлений сваволею радянського офіціозу, руйнуванням окремого індивіда та цілого народу, повною інформаційною ізоляцією або страшним перекрученням будь-якої інформації про дисидентський (правозахисний) рух і про творчість Василя Стуса, якого вже за життя називають ідейним продовжувачем Т. Шевченка. Те, що під радянським режимом могло поширюватися лише нелегально, зі сторінок української періодичної преси західної діаспори лунало публічно у широких колах української еміграції, а зараз стає надбанням і незалежної України. По-друге, справжня слава на батьківщині поволи при-

йшла до Василя Стуса після отримання Україною незалежності, але ця популярність більше пов'язана із страдницьким життям поета, з образом праведника.

Для вирішення поставленого **завдання** - прослідкувати еволюцію трактування творчості В. Стуса за матеріалами українського періодичного друку західної діаспори - були використані такі **джерела**, як часописи «Сучасність» (з 1961 р.), «Визвольний шлях» (з 1948 р.), «Нові дні» (з 1950 р.), «Альманах Українського Народного Союзу» (з 1910 р.) та інші. Основним критерієм для вибору названих джерел став термін існування цих часописів та намагання редакцій об'єктивно висвітлювати те, про що заборонялося навіть згадувати в радянських часописах. Українські пресові органи діаспори виникали, за деяким винятком, після другої світової війни, пройшли тривалий шлях становлення і розвитку в дуже непростих умовах еміграції, не стали часописами-метеликами, а існують і досі.

Хронологічні рамки обмежуються 70-80 рр. ХХ ст. - саме в цей час з'являються найбільш вагомі критичні статті в українській пресі західної діаспори про творчість В. Стуса, і саме ці статті дають повну уяву про еволюцію трактування творчості видатного українського поета за його життя.

Дотримуючись принципів історизму і наукової об'єктивності, застосовуючи комплексний підхід до аналізу джерел, автор побудувала свою роботу в хронологічному порядку, за хронологічним принципом.

Першу увагу на творчість молодого поета В. Стуса звертає часопис «Визвольний шлях»: в 1972 році в ньому друкується семисторінкова **рецензія Левка Ромена на збірку Василя Стуса «Зимові дерева»** [19]. Критик ретельно аналізує ритміку поета, тематику його віршів, детально розглядає усі три частини збірки, зауважуючи: «Цікаво, що з усіх тут поданих віршів або їх циклів, заголовок мають хіба четверта їх частина, у більшості ж їхню назву подано у «Змісті» за бринінням першого рядка, або ж першого речення в ньому. Тому тяжко вгадати його зміст за його назвою» [19, с. 539]. Левко Ромен побачив у віршах В. Стуса самоаналіз думок, настроїв, навіть «самороздарування» Василя, замість самозбереження. ...Загальний висновок, який зробив Левко Ромен, розглядаючи першу збірку Василя Стуса «Зимові

дерева», був зосереджений на недосконалості молодого поета, і ця недосконалість, на думку критика, полягала в стадії «шукання себе», тобто - стилю, уміння висловитись. Але вже в цій першій збірці поет виявив себе як індивідуальність цікавою людиною поважного настрою Шевченкового зразка, хоч вона іще не дійшла твердого самовизначення. Явище це, безумовно, тимчасове, зауважує Л. Ромен [19, с. 541]: поет тверезо сприймає дійсність, яка, незалежно від свідомості, згодом мусить загартувати дух і волю. Про початки ж народження своїх власних критеріїв поета свідчать деякі вірші із сатиричною настановою, коли автора засмучує відсутність глузду в деяких суспільних явищах, як виявах розхристаності чи відсутності доброї волі. Звідси часте підкреслювання рівнобіжності явищ суспільних із явищами природи. А що Василь Стус має вже чималий досвід як у житті, так і в творчості, то Левко Ромен наводить немало цитат, що свідчать про здоровий глузд і вправність висловів.

Отже, перший критик Василя Стуса у періодичному друку побачив черг вірші поета незвичайну людину з великим обдаруванням, з шевченківською інтонацією, людину жертвну, яка свідомо йшла на самоспалення.

У 1977 році виходить збірка поезій Василя Стуса «Свіча в свічаді» [20], яка складалася з: а) дев'яти поезій із збірки «Зимові дерева», б) п'яти поезій із невиданої збірки «Веселий цвинтар», в) поезій, написаних в ув'язненні між 1972-76 р., із Стусових перекладів Р. Фарнгагена і Р. М. Рільке. Збірка мала додаток: бібліографія поезій і статей Стуса.

Часопис «Нові дні» вміщує у 1979 році **рецензію Петра Роснка** на цю збірку [21]. Після стислої біографії Василя Стуса Петро Росенко зупиняється на аналізі стану життя в Україні на основі віршів В. Стуса. Такий стан витворила державна сиастема, де людина мусить бути рабом, мавпою, де «сказитись легше, аніж бути собою». Дітей виховує держава. З малих років їх привчають «складати оди рідній КПРС». Все зроблено, щоб вони вирости рабами й віддано служили партійній бюрократії. Слова в цій державі - облуда, а люди - зрада. В такому оточенні живуть батьки Василя Стуса. Поет свідомий, що потойбіч людського страху існує одвічне, але шлях до нього дуже тяжкий. Часом тілесні болі і страждання спричиняють такі переживання, які

викликають відчай або психологічну дисгармонію - розладнання психологічної структури. Стус силкується не допустити до трагічного кінця. Він часто застановляється над глибшою причиною трагічної долі його і народу. Свідомість йому ніби підказує, що сучасне - це визрілі наслідки минулого. До нелегких переживань спричинюється і погане здоров'я поета. Бувають такі дні, що він і вночі страждає. Часом появляються в поета сумні образи. Василь Стус часто згадує рідний край. Та ті спомини не полегшують його душевних страждань. В них ніби «непомітно» зображується спільне поета і народу - а ним є неволя, неволя духовна і фізична [21, 26].

Особисті горе і нещастя - дуже бліді супроти того, що діється на батьківщині. Радянська система - це постійне прищеплювання страху перед «забороненими думками», комуністичних стереотипів людській душі. Людина в тій дійсності стане свічею, коли переможе в собі страх.

Тому, зазначає Петро Роєнко, нас дуже радує, що в сучасний час є такі як Василь Стус. Він свідомо став по стороні боротьби за добро і права народу. Таку боротьбу називаємо священною! Вона єдина життєдайна і життєтворча. Всі ті, які рекламують себе «героями», - це фарисеї і злочинці, бо спекулюють кров'ю священних героїв і лицарів!... І героїська постава поета, і щира молитва - все це сприяє кращій долі народу і країні. Щодо формальної сторони творчості, то скажемо лише, що майже вся збірка написана «білим віршем». Але це аж ніяк не зменшує мистецької вартості творів... [21, с. 27].

Петро Роєнко, вражений сміливістю тематики віршів В. Стуса, яка зроста і розширилася на ґрунті неприйняття радянської системи, побачив нерозривну єдність життя і творчості поета. Цей поет - Василь Стус - переміг свій страх перед гігантською машиною під назвою СРСР, руйнівною для вільної думки, і став свічею для українства.

У 1983 році Василю Стусу була присуджена нагорода ФОТА від 5 лютого 1983 року в Нью-Йорку. Часопис «Сучасність» друкує в цьому ж році промову Богдана Рубчака про поезію Василя Стуса під гучною назвою **«Перемога над прірвою»** [22, 52-83]. Це є детальний і найбільший аналіз (на тридцяти журнальних сторінках) творчості Василя Стуса, сповненої філо-

софського смислу. Починає Богдан Рубчак свою промову з опису скульптури Василя Стуса: «Скульптура голови Василя Стуса роботи В. Довганя, що її фотографія репродукована в еміграційному виданні Стусових ранніх поезій «Зимові дерева» (Брюссель, 1970), зображує мужнє обличчя боксера з міцною щелепою і низьким, вузлуватим чолом. Глина з шорсткими, незалізними поверхнями справляє враження, що ця сильна голова щойно виросла з землі. Висока постать В. Стуса обіцяє надзвичайну силу художого тіла. Ця сила втілює силу надзвичайної індивідуальності, силу людини з одчайдушністю в очах, яка бачила безодню і не втікала від неї» [22, 52]. Далі Богдан Рубчак посилається на свідків: Стуса «завжди відрізняло непримиренне ставлення до неправди, беззаконня, системи гноблення... Він дуже страждав... але він намагався цього не виказувати... Уночі він іноді виходив до коридору і стогнав від болю» (Сергій Солдатов) [22, 53]; Хейфец розповідає про неймовірну Стусову ерудицію та взагалі інтелектуальний склад розуму: знавець філософії, поет на запланні проводить час у розмовах про Канта, Гуссерля і особливо про свого улюбленого Альбера Камю [22, с. 54].

Богдан Рубчак детально зупиняється на впливах різних поетів у творчості Василя Стуса. Б. Рубчак відзначає, що про ці впливи згадують усі, хто пише про Стуса, як, наприклад, Марко Царинник у дуже добрій передмові до еміграційного збірника «Свіча в свічаді» (в-во «Сучасність», 1977). Про ці впливи згадує і сам Стус: у вступі до збірника «Зимові дерева» під заголовком «Двоє слів читачеві» поет пише, що в молодості він захоплювався Рильським і Вергарном, потім «прийшов до мене Бажан», а пізніше - «епоха Пастернака і необачно велика любов до нього». Далі Стус згадує Гете, Свідзінського. Рільке, Унгаретті, Квазімодо [22, с. 55].

Богдан Рубчак знаходить вплив Пастернака на творчість В. Стуса, спираючись на ритм поезій, рими, персоніфікацію природних явищ. Стус пише, що він позбувся впливів Пастернака в кінці п'ятдесятих років, але Богдан Рубчак має свої причини йому в цьому не довіряти [22, с. 56].

У Стусовій ранній поезії Богдан Рубчак знайшов дуже цікавий приклад впливу Рільке на Стуса: «Жовтий місяць, а ще вище - крик твій, /а ще вище - Той, / хто крізь зорі твої молитви

/ пересіяв, мов на решето...» («Зимові дерева», с. 27). Це і тематика, схожа у обох поетів, це і неповторний тон в самій інтонації, яка звучить і як святково-ритуальна, і як розпачливо-болісна. Б. Рубчак зазначає, що Рільке просвічується не тільки в окремих місцях, але в усій Стусовій творчій філософії, а вже особливо в його рількеанському ставленні до смерті та в його переконанні, що пісня перемагає страждання і стає джерелом руху всесвіту [22, 57].

У віршах про дитинство чи про природу, наприклад, іноді звучить Рильський [22, 58].

У вірші «Молодий Тете» («Зимові дерева») за постаттю молодого Тете мигтить тінь Бажанового Гофмана: тут є і «шпатовий мускатель», і «гранчаста заряджена порцеляна», і «клаве-син», що «шаріє перламутром», багато такого іншого. Богдан Рубчак знаходить у Стуса і відгомони Тичини, Плужника, Филіповича, загальний тон шестидесятників, навіть дещо з «естаблишменту» радянської поезії, як, наприклад, із Малишка: «Ти віками доземно хилилась / як синів проводжала / і ждала, од горя німа» («Зимові дерева»). Є в Стуса цілком несподівані, на думку Б. Рубчак, перегуки з Федьковичем [22, с. 59-60].

Взагалі, зазначає Богдан Рубчак, в читача може скластися враження, що під псевдонімом «Василь Стус» пише кілька поетів [22, с. 61]. Бо ж важко повірити, що одне перо написало рядки: «Ми соку випили в берези, / ми в річки випили води...», з одного боку, і з другого: «Ось і ранок / білий, як божевілья...» («Зимові дерева»), або: «...І колючий дріт, / набряклий ніччю, бігав павуками / по вимерзлій стіні...».

Але головне, вказує Б. Рубчак [22, с. 62], під поверховою мозаїкою впливів нуртує творча енергія Стусового двійника або Стусового духовного батька. Йдеться про Тараса Шевченка. Стусове поверхове роздрібнення - його розсіяння в точному розумінні, як брак зосередження - неначе єднається непомірно унікальним голосом іншого, більшого поета. Шевченків голос уже виразно чутний у Стусовій ранній поезії. Міцніє він у в'язничній поезії - в збірнику «Свіча в свічаді» (як це помітив Царинник), а особливо в «Палімпсестах». У цій новій фазі творчості Стус неначе єднається з в'язнем-Шевченком, неначе зв'язує свою долю з його долею, щоб випивати з кореневим со-

ком поезії хоч трохи тієї людської - не божеської, а саме людської - величі віч-на-віч із нелюдським проваллям. Це якась одчайдушна, не те що відкрита, але просто-напросто зухвало декларативна залежність, що її Стус підкреслює численними парафразами з «Кобзаря», в несподіваних в'язаннях із власними неповторними образами. Стусова в'язнична поезія вся наснажена Шевченковою думкою, його силою, його відвагою, його бунтом - вона вся дзвенить ними. Щобільше, в Стуса ж бо навіть вбачаємо своєрідну імітацію «стилю» Шевченка не тільки в поезії, але в житті - в його, Стусовому, різкому екзистенціальному виборі та в гордому прийманні наслідків цього вибору, як на це натякає хоча б щойно наведений уривок.

Та ще глибше, під струменем Шевченкової енергії, пливе інший, найрвучкіший, струмінь. Богдан Рубчак має на увазі енергію Стусового власного «я»: «Воно єднає і роздрібнення немаскованих поверхових впливів, і роздвоєння постійного діалогу з Шевченком: енергія такого «я» дослівно ковтає всі впливи й моментально засвоює їх на стилістичному рівні, так що вони стають інтегрованою частиною і безпосереднього контексту, і цілого дорібки. Отже, енергія передособистого «я» *підписує* майже кожний Стусів рядок і світиться під відкрито прийнятими впливами, а навіть під частими своєрідно зухвалими стилізаціями» [22, 64].

Згадує Б. Рубчак відомий автопортрет молодого Шевченка з полум'ям свічки, що горить біля обличчя, освітлюючи його, і з невидимим, але звичайно для такого портрета присутнім свічадом. Подібно трансформуються, з такої точки погляду, символи прірви, провалля, безодні й «обабережості», які досі були (разом зі свічадом) центральними символами розщеплення. Прірва, наприклад, стає точкою особистої свободи: «Бо ти тепер єси довіку вільний / на цій обабережій самоті». Прірва стає тепер не тим, що роз'єднує два береги, а *енергією середини*, себто плододайною порожнечою, яка ці береги єднає [22, с. 66].

Посередині, між берегами розщеплення, де пливе вода оновлень, є *осердя*, або *серце*. Єднання стається тоді, коли світ святкує або освячує єднальна сила пісні. У пісні світ стає єдиною й єднальною основою явищ і подій, перебуваючи під ними і зв'язуючи їх активно.

Людина повинна просто бути з природою, жити поруч неї, дійти до певного «порозуміння» з нею *через* своє відчуження - а це принесе заспокоєння, дуже подібне до зцілення. Крик бунту злітає вгору, до найвищого - до метафізичної непокори, що її поет називає своїм гріхом. Сварок із Богом у Стуса багато, та, мабуть, не більше, як у Шевченка. І свариться Стус із Богом з причин, подібних до Шевченкових: Бог - це найвищий авторитет, який вимагає послуху і покори; Бог - це закон, а не благодать. Тільки Стус може відважитися на наступну стилізацію: «А пан Господь і бачить, і мовчить». «Ніякий інший український поет не написав би сьогодні такого майже Шевченкового рядка!», - вражений Богдан Рубчак [22, с. 70]. Спокоєм справжньої людини є активна енергія духу, така, яку мав Василь Стус.

Закінчується промова Богдана Рубчака сильним висновком: «Тільки таким може бути Василь Стус. І тому він сьогодні твердо стоїть перед своєю межовою ситуацією - перед своєю жахливою прірвою - і перемагає: в очах бо в нього одчайдушність людини, яка бачила прірву і не втікала від неї» [22, с. 83].

Отже, Богдан Рубчак визначає Стусове поняття прірви як межову ситуацію у житті, як ситуацію вибору між життям і смертю, на аналізі віршів визначив вибір поета-в'язня. Детально дослідивши впливи різних поетів на творчість Василя Стуса, критик відзначив надзвичайну оригінальність віршів поета на кшталт Тараса Шевченка. Назву своєї статті Б. Рубчак запозичив з листа Стуса до Дзюби: «Зупинившись на перехресті, ти пустився навтьоки від самого себе, ми ж рушили далі. Зробили новий крок. Цей крок - як у прірву. Але - це наш крок до самих себе, до свого народу, до нашої будучини. ...Великий Іван Дзюба закінчився, почався гомункул із країни ліліпутів» [24, с. 886].

Альманах Українського Народного Союзу на 1983 рік також звертає особливу увагу на творчість Василя Стуса, розпочинаючи знайомство з ним з його перших віршів. Таку спробу зробив Остап Тарнавський [23]. Перший вірш Василя Стуса підписаний 1957 роком, у той знаменний час - майже переломний час для Радянського Союзу, коли 20-й з'їзд Комуністичної партії проголошував прилюдний засуд політиці Сталіна устами нового партійного лідера Хрущова, коли в Москві виходить друком книжка киянина Іллі Григоровича Еренурга «Оттепель» («Від-

лига»), якій припала честь назвати новий період в літературі, що його в Україні відкриває найбільша поява року - збірка поезій Ліни Костенко «Проміння землі». В перших не дуже зграбних віршах В. Стуса, на думку О. Тарнавського, піднімається проблема обрання життєвого шляху. Вийти на ті шляхи - неозорі і неосяжні та не усвідомлені ще самим поетом; шляхи, що безперечно ведуть у світ поезії, юнак Василь Стус намагається пізнати виходячи у цей незнаний світ поезії на зразках своїх попередників. Осип Тарнавський, незалежно від Богдана Рубчака, також побачив впливи Тичини, Бажана та інших [23, с. 135]. Але Василь Стус не став наслідувачем. Його манив той великий світ поезії, що його постійно відкривають великі поети: Рільке як один з найбільш люблених поетів Василя. Світ поезії Рільке - це зустріч із Творцем. О. Тарнавський відзначає таку деталь: «Недаром у книжці «Свіча у свічаді» між небагатьма перекладами - три переклади з Рільке, з «Сонетів до Орфея» того ж поета. Орфей - це творець, його пісня животворча і вона перегукується із співами янголів в «Елегіях». Цей янгольський світ - теж у Стуса». Як і Б. Рубчак, О. Тарнавський порівнює схожі мотиви з творчості Рільке і Стуса. Стус не мрійник, він свідомий своєї реальності. Це Орфееве вороття - повернення того Орфея, що став творцем безсмертних речей і приніс новий порядок у світ. У Стуса є вірш «Повернення Орфея», написаний ще на порозі його поетичної мандрівки в 1959 році, і він починається таким вимовним рядком: «Харон суворо мовив: Ні!» [23, с. 136]. Світ Рільке у містиці. Поет Рільке жив у безчасовому, безпростірному світі, у метафізичному світі вічності. Василь Стус - уміщевлений поет; його місце в Україні. Йому не треба дошукуватися людського терпіння в метафізичній загадковості, він сповнений терпіння від реальності, в якій живе. «Живі у домовині» - коротка поетова характеристика цієї реальності без зайвого поетизування. Та приходить хвилина розрахунку. Життя пройшло, і треба його підсумувати. І поет заявляє: «Не побиваюсь за минулим, / побитим шашіллю зневір. /Високі думи промайнули, / у потаймиру - водовир / стражденних літ. Нехай. Не плачу. / Не побиваюсь. Задарма. /Усе, чим жив, сьогодні трачу. / Все рвуть руками обома». [23, с. 136].

Осип Тарнавський побачив, що поет живе поетичним світом, що є вічний, що він живе спогадами дитинства, що Василь бачить краєвиди рідної землі та живе ними. Але найголовніше в поезії В. Стуса, що відзначає критик, це є метафора, її незвичайність: «Поширена і семантичним багатством, і діапазоном звучання, що переносить і настрій вірша, і його зміст у зовсім новий світ. Це не та традиційна метафора, що в її заложенні порівняння чи зіставлення, щоб збагатити образність; це радше ота похідна, що - як у математиці функція - створює нове явище, творить новий світ» [23, с. 136].

Закінчує свій аналіз творчості Василя Стуса Остап Тарнавський великим здивуванням: справді, це тільки вияв якогось великого зла - підступного наміру самого Сатани, чи, може, велике непорозуміння, що поета, який зрозумів і віднайшов своє приречення у безмежному світі, що спочиває у цих долонях доль, у поетичному світі, у Божому світі, - переслідують, судять і карають тюрмою і засланням за вірші, що їх і не розуміють [23, с. 137]. Отже, критична стаття О. Тарнавського переповнена впевненістю і вірою в смерть тюрми на землі, ця тюрма фізично приневолює поета, але він залишився у світі поезії, і постійно поривається до позаземного світу поезії. А найсильнішим атрибутом Стусової поезії, за яким завжди впізнаєш Василя, - це є метафора.

П'ятого вересня 1985 року Стусова дружина Валентина Попелюх, якій не пощастило ані разу побачити свого чоловіка за попередні п'ять років, одержала коротесеньку телеграму від влади: «**Ваш чоловік помер**». З цього часу ім'я Василя Стуса стало символом поезії, символом боротьби, символом незламності ідеї. „Його ім'я стало ім'ям національного патріота. Великого, як українського поета, як антикомуніста, заслуговує, щоб про нього писалося найбільшими літерами" (В. Чорновіл).

Отже, за життя поета увагу його творчості приділяли такі українські часописи західної діаспори, як «Сучасність», «Визвольний шлях», «Нові дні». Еволюцію трактування творчості поета хронологічно можна визначити таким чином:

1972 рік - на українському літературному обрії зійшла нова зірка на зразок Шевченкової, яка обіцяє стати сонцем (Василю Стусу 34 роки). Ці початкові кроки не видаються легкими,

стежок ніхто не клечає святковими прикрасами, стежки не обрамовані барвінком (Левко Ромен). І назва першої збірки В. Стуса символічна – «Зимові дерева», тобто дерева оголені, які не ховаються за власну тінь і за які не можна сховатися. Відзначена незвичність віршів поета.

1977 рік - Величність поета досягається через нескитну єдність обраного шляху та мовлених на ньому слів: життя і творчість злилися в одну активну боротьбу проти системи, що ганьбить людину (Петро Роєнко). Василю Стусу 39 років.

1983 рік - рік присудження Василю Стусу нагороди ФОТА. Стусова поезія - це свічадо, що віддзеркалює інші обличчя - віддзеркалює їх не тільки свідомо, але сумлінно й цілком відкрито (Богдан Рубчак). Майстерність віршування Василя Стуса саме у метафорі. Він не новатор, але він зовсім новий поет; його поезія нова, його мова добірна - він шукає того слова, що творить справжню поезію - поезію, що оголена до самої суті - самий екстракт поезії. Поета карають в'язницею і засланням в його рідній країні за те, що не розуміють його високої поезії (Осип Тарнавський). Василю Стусу 45 років. Жити залишилось 2 роки.

Прийшов нарешті час усвідомити і зрозуміти високий зміст поезій Василя Стуса, прийшов час досягнути глибини його творчості, бо з кожним читанням вірші Василя показують свою філософську безмежність і вічність.

Головне патріотичне діяння Стуса - то його творчість, його доробок, який належить осмислити на тлі сучасної світової поезії, повноправною частиною якої є, має бути поезія українська - як рівна серед рівних (Михайлина Коцюбинська).

ЛІТЕРАТУРА:

1. Стус В. Дорога болю. - К.: Радянський письменник, 1990. - 212 с.
2. Рец.: Чуб Д. Посмертне видання поезій В. Стуса. - Нові дні. - 1991. - Січень. - № 491. - С. 35.
3. Василь Стус: Феномен доби: (сходження на голгофу слави) / Текст підгот. С. Кальченко, Д. Стус. - К., 1993. - 92 с. - (Серія 6: «Письменники України та діаспори»).
4. Стус Д.В. Життя і творчість Василя Стуса. - К.: Фотовідеосервіс, 1992. - 86 с. (Бібліотека українця, № 7).

5. Стус В. Палімпсести: Вибране / Упор. Д. Стус. - К.: Факт, 2003. - 431 с.
6. Стус В.С., Литвин Ю.Т. Передчуття: 36. вибр. поезій / Упор. Д. Стус; Худож. М. Красник. - Львів: Вид. Центр «Фенікс», 1991. - 159 с: іл.
7. Стус Д. Василь Стус: життя як творчість. - К.: Факт, 2004. - 364 с.
8. Стус В. Золотокоса красуня: вірші / Упор. Д. Стус; Худож. В. Смирнов. - К.: Слово, 1992. - 48 с.
9. Стус В. Листи до сина / Упор. О. Дворко, Д. Стус; Авт. передм. Д. Стус. - Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2001. - 184 с. (Перше видання). Друге - у 2002 році.
10. Стус В. Твори: У 4 т. 6-ти кн.. - Львів: Просвіта.
  - Т. 1. Кн. 1: Зимові дерева. Веселий цвинтар. Круговерть. - 1994. - 430 с.
  - Т.1. Кн. 2: Поетичні твори, що не ввійшли до збірок (1958-1971). - 1994. - 302 с.
  - Т. 2: Час творчості = Dichtenzeit. - 1995. - 427 с.
  - Т. 4. Повісті та оповідання. Незакінчені твори. Сценарії. Літературна критика. Заяви, публіцистичні листи та звернення. З таборового зошита. - 1994. - 543 с.
  - Т. 6 (додатковий). Кн. 1: Листи до рідних. - 1997. - 494 с.
  - Т. 6 (додатковий). Кн. 2: Листи до друзів та знайомих. - 1997. - 261 с.
11. Стус В. Вечір. Зламана віть: Вибране. - К.: Дух і літера: Задруга, 1999. - 382 с. - (Б-ка ХХІ ст.).
12. Стус В. Під тягарем хреста: Поезії. - Львів: Каменярь, 1991. - 158 с.
13. Стус В. Свіча в свічаді: поезії / Упор. М. Царинник, В. Бургардт; Передмова М. Царинник. - Б.М.: Сучасність, 1977. - 122 с.
14. Василь Стус: В житті, творчості, спогадах та оцінках сучасників / Упор. Осип Зінкевич і Микола Француженко; Ред. О. Зінкевич, М. Француженко. - Балтимор: Торонто: Смолоскип, 1987. - 464 с.
15. Стус В. С. І край мене почує: Поезії. - Донецьк: Донбас, 1992. - 295 с; Стус В.С. Вибране: Поезії / Упор. А.І. Лазаренко. Донецьк: Донбас, 1998.-203 с.
16. Стусове коло: Вірші, нариси: До 65-річчя з дня народження В.С. Стуса / Клуб творчої інтелігенції м. Донецька «Світоч»; Укл. О. Я. Гросов; Передм. О.В. Федорова. - Донецьк: Перша лінія, 2002. - 79 с.
17. Стус Василь Семенович: Бібліографічний покажчик / Укл. Т.М. Дрьомова; Авт. вступ, ст. В.В. Оліфіренко; Наук. ред. О.В. Башун; Дон. обл. унів. наук. Б-ка ім. Н. Крупської. - Донецьк: Схід. видав. дім, 2002. - 83 с.
18. Василь Стус в контексті європейської літератури: Матеріали II Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої пам'яті письменни-

ка, літературознавця, мислителя і громадянина (Донецьк, 20-21 вересня 2001 р.) - ДонНУ / Відп. ред. С.В. Мишанич. - Донецьк: Вид-во ДонНУ, 2001. - 301 с.

19. Ромен Левко. «Зимові дерева» [Василь Стус: «Зимові дерева» (перша збірка поезій). Вид-во «Література і мистецтво»] // Визвольний шлях. - 1972. - Квітень. - Кн. 4 (289). - Річник ХХУ. - С. 538-543.

20. Василь Стус . «Свіча в свічаді»: Поезії. - Мюнхен: В-во «Сучасність», 1977. -126 с.

21. Роєнко Петро «Свіча в свічаді» В. Стуса // Нові дні. -1979. - Грудень. - Ч. 358.- Рік ХХХ. С. 26-28.

22. Рубчак Богдан. ПЕРЕМОГА НАД ПРИРВОЮ. Про поезію Василя Стуса // Сучасність. - 1983. - Жовтень. - Ч. 10 (270). -С. 52-83.

23. Тарнавський О. Знайомлення з поетом Василем Стусом . - Альманах Українського Народного Союзу на рік 1983. - Річник 73. - Джерсі-Сіті-Нью-Йорк: Свобода, 1983. - 272 с. - С. 134-137.

24. Шелест В. Василь Стус - людина, поет, легенда // Визвольний шлях. - 1996. - Липень. - Кн. 7 (580). - С. 885-893.

ББК 63.3 (4 Укр-4 Дон)

Тетяна БОЛБАТ,

*кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства
Донецького державного університету управління*

РОБІТНИЧИЙ РУХ ТА НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ НА ДОНЕЧЧИНІ (1989 – початок 1990-х років)

Історичні за своїм значенням суспільно-політичні та соціально-економічні перетворення, що відбулись в Україні наприкінці 80-х – на початку 90-х років ХХ ст. і мали своїм результатом відродження української державності, потребують глибокого наукового осмислення і ґрунтовних наукових досліджень. Слід визначити, що аналіз суспільно-політичних перетворень у зазначений період неможливо уявити без участі у цьому процесі робітничого руху, який сам по собі був наслідком демократичних змін та сприяв витісненню з політичної арени комуністичних сил.

Історії робітничого руху присвячено низку праць відомих українських істориків та політологів. Серед них передусім треба назвати дослідження А.Н. Русначенка, який надав опис головних етапів розвитку робітничого руху з 1989 до 1993 року в Донбасі [1]. Особливий інтерес являють праці донецьких істориків З.Г.Лихолобової, В.Ф.Бурносова, І.Я.Тодорова [2]. Однак відсутні наукові праці, присвячені національному питанню в історії робітничого руху Донеччини наприкінці 80-х – на початку 90-х років ХХ ст. Тому у даній статті автор поставив за мету дослідити цю проблему на регіональному рівні.

Влітку 1989 року на арену політичної боротьби виходить робітничий рух. На Донеччині перший шахтарський страйк розпочався 15 липня 1989 р.: у порядку солідарності зі страйкуючими шахтарями Кузбасу від 22 години не приступила до роботи четверта зміна дільниці № 7 шахти “Ясинівська-Глибока” міста Макіївки. 19 липня страйк охопив 84 із 252 шахт України, у тому числі – 66 шахт Донецької області з участю 170,7 тис. осіб. Страйкуючі виступили тільки із соціально-економічними вимогами: самодіяльність підприємств, покращання умов праці і побуту, підвищення заробітної плати, збільшення відпусток тощо. Швидко створювалися страйкові комітети, до складу яких шахтарі обрали неформальних лідерів, причому партійних та господарських керівників серед них було обмаль [3].

17 серпня 1989 р. у м. Горлівка Донецької області у залі засідань виробничого об’єднання “Артемвугілля” почала роботу I установча конференція представників страйккомів шахт Східної України, міст Павлограда, Дніпропетровська та Гукова Ростовської області (усього 50 осіб від 16 страйккомів). На конференції була створена Регіональна спілка страйкових комітетів Донбасу (РССКД), прийнято її статут на основі статуту Донецького міського страйккому. 23 серпня представники РССКД вже прийняли участь у спільному засіданні Ради робітничих комітетів Кузбасу та м. Кемерово, яке відбулося у Москві. На засіданні розглядалося питання щодо виконання протоколу про узгоджені заходи між шахтарським страйковим комітетом м. Донецька та комісією Ради Міністрів СРСР та ВЦРПС, прийнято рішення про необхідність створення Спілки громадських та політичних організацій трудівників країни. 28 серпня відбулася нарада ко-

ординаційної ради РССКД, яка розглянула питання щодо критичної ситуації, яка склалася у містах Шахтарську і Макіївці. Учасники наради зазначили, що характерним для усього регіону є відсутність порозуміння між робітничим рухом і міською владою, була визнана необхідність провести перевибори партійних організацій та місцевих органів влади [4]. Таким чином, влітку 1989 року страйккоми Донецчини у своїх вимогах національне питання ще не ставили.

З 1989 почалася агітація членами Донецької крайової організації Народного руху України (НРУ) серед страйкуючих шахтарів за висування ними політичних вимог, але спочатку серед гірників відгуку не знайшла. У виступі на пленумі Донецького обкому Компартії (листопад 1989 р.) робітник В.Сич заявив, що старання Руху „увійти до довіри шахтарів, протягнути свої програми, граючи на національних почуттях”, не зустріла їх підтримки, іноді „рухівців” просто просили покинути мітинг [5]. На I з’їзді НРУ (вересень 1989 року) представники Донбасу зазначили, що в регіоні не зрозуміють заяв про „окупацію України”, що на з’їзді не висвітлюються належним чином проблеми, які хвилюють людей у Донбасі, а національна символіка потребує роз’яснення. На це В.Чорновіл у своєму виступі зазначив: „Я вважаю, що на питанні нашої символіки сконцентрували увагу не ми, а партійно-бюрократичний апарат ... Що не розуміємо ми її в Донбасі – це нічого; прийде час – зрозуміємо” [6].

У вересні 1989 року у регіоні вперше постало питання щодо запровадження в Україні на державному рівні двох мов – української та російської, яке було спричинено обговоренням у засобах масової інформації проектів Закону „Про мови в УРСР” та Конституції УРСР. З такою вимогою виступили одночасно дві організації – Донецький Інтерфронт та міський страйком. Так, 9 вересня на засіданні Донецького страйкому було прийнята резолюція, у якій представникам страйкому доручалося виступити на I з’їзді НРУ із заявою про незгоду шахтарів із проектом Конституції УРСР (ст. 73) щодо надання статусу державної тільки українській мові [7]. Однак остаточний варіант Закону „Про мови в УРСР”, а пізніше „Декларація про суверенітет України” на деякий час заспокоїли багатьох.

Страйкком зняв свою вимогу, боротьбу продовжили лише члени Інтерруху Донбасу.

У 1990 році національно-демократичні організації посилили свою увагу до робітничого руху. За визнанням керівників Донецької крайової організації Народного руху України, жодний шахтарський страйк у 1989 – 1990 роках не проходив без участі „рухівців”. На другому з’їзді Руху (жовтень 1990 р.) голова НРУ І. Драч поставив завдання надати моральну та політичну підтримку гірникам з метою консолідації дій національно-демократичних сил та шахтарського руху [8]. Влітку 1990 року гірники вже висунули політичні вимоги, з восени ж цього року почали переходити на бік національно-демократичних організацій, виступаючи за реалізацію рішення Верховної Ради України щодо політичного суверенітету та економічної самостійності України, проведення всенародного референдуму з питання укладення Союзного договору [9].

На наш погляд, це було викликано двома причинами. Перша полягала в тому, що союзний уряд втратив авторитет серед гірників, тому що постанова № 608 про вирішення їх соціально-економічних вимог не виконувалася; у загальній руйнації економіки шахтарі звинувачували у першу чергу центральні органи влади. За словами одного з лідерів робітничого руху Ю. Болдирева, „тільки економічне становище Донбасу може змусити нас підтримати самовизначення України, тому що самостійній Україні буде потрібний Донбас” [10]. Другою причиною з’єднання національно-демократичних організацій з робітничим рухом була їх спільна боротьба з „головним ворогом” – Компартією.

Навесні 1991 року у Донбасі почалася нова хвиля шахтарських страйків. Серед вимог страйкуючих підприємств (квітень 1991 р.) висувалися й такі: надати конституційного характеру Декларації про суверенітет України, створити Раду конфедерації суверенних держав із повноваженнями координуючого органу, підняти над адміністративними будинками синьо-жовтий прапор [11]. На конференції представників політичних та громадських організацій з участю членів страйкових комітетів, яка відбулася у червні 1991 року у Павлограді, було заявлено про рішучість провести Всеукраїнський політичний страйк протесту у

разі укладення Україною Союзного договору [12]. Остаточний перехід шахтарів на бік національно-демократичних організацій навесні 1991 року був зумовлений повним падінням у гірничих колективах авторитету союзного уряду, а також посиленням агітації серед шахтарів членами Народного руху України та Української республіканської партії (УРП). На допомогу місцевим національним демократам нерідко приїжджали посланці із Західної України, а також відомі державні та громадські діячі – С.Хмара, І.Деркач, М. Горинь, Л.Скорик [13]. У результаті лави обласних організацій Руху та УРП помітно поповнилися шахтарями. Так, на шахті „Росія” (Донецька область) весь склад страйккому (9 осіб) написали заяву про вступ до НРУ [14]. 10 травня 1991 року за рішенням більшості шахтарського мітингу над адміністративним будинком шахти „Південнодонбаська №3” було піднято синьо-жовтий прапор [15].

Однак наприкінці літа 1991 року почали ускладнюватися взаємовідносини між деякими представниками Регіональної спілки страйккомів Донбасу та лідерами донецьких організацій УРП і „Демократичного Руху”. У засобах масової інформації заявлялося, що „підкуплені шахтарські ватажки” „змушують шахтарів тягнути ковдру на себе”; отримав можливість придбати дешеві бартерні речі, гірняки забувають про свої політичні вимоги [16]. У свою чергу, члени страйккомів звинувачували цих лідерів у тому, що за рахунок шахтарських страйків вони зібрали кошти на утримання структур організацій УРП та „Демократичний Рух” [17]. На наш погляд, це непорозуміння пояснювалося в основному причинами суб’єктивного характеру.

Після прийняття Акту про незалежність України на перший план вийшла проблема національно-державного устрою, яка особливо загострилася у промисловому та багатонаціональному Донбасі. Побоювання багатьох громадських об’єднань, що вихід України із складу СРСР призведе до міжнаціональної конфронтації, дестабілізації громадсько-політичної ситуації, погіршення соціально-економічного становища регіону активізувало їх дії щодо вирішення питання про федеративний устрій України. Страйккоми Донбасу рішуче засудили спроби створення на Донеччині „автономної республіки”, але виявили зацікавленість ідеєю федералізму. І вже у червні 1992 року шахтарі під час пікетування Верховної Ради України висунули серед інших

вимогу федеративного устрою держави (у штаб-квартирі Незалежної профспілки гірників України (НПГУ) це було названо „самодіяльністю Донбасу”) [18].

З 1992 року Донецький міський страйкком і Незалежна профспілка гірників України почали звертати особливу увагу на прояви націонал-екстремізму, хоча на Донеччині націонал-радикальні організації у цей період свої активності не виявляли. Восени цього року у відповідь на розгін засідання НПГУ у Кисєві загоном УНСО, страйкком і НПГУ м. Донецька прийняли заяву, у якій висунули ультиматум: або формування УНСО будуть заборонені, або шахтарі самі будуть вживати заходи у цьому напрямку. Однак з боку страйккомів Донеччини припускалися й не виважені дії, які могли б спровокувати міжнаціональний конфлікт у регіоні. Так, у газеті Донецького страйккому і НПГУ „Новости и события” у жовтні 1992 року була надрукована стаття пересічного читача Н.Ковальської „Прости меня за них, Россия!” такого змісту: „Россия была и будет Великой Державой. И это вы – украинцы, молдаване, армяне валялись в ее ногах, умоляя принять вас в империю ... мутанты с примесью австрийской, венгерской и другой крови ... не пришлось бы вам снова падать на колени перед Русью, как 340 лет назад” [19]. На звітньо-виборчій конференції Донецької крайової організації НРУ (листопад 1992 року) ця стаття була оприлюднена як позиція Донецького страйккому. Такі дії обох організацій не сприяли консолідації робітничого та національно-демократичного руху на Донеччині.

Таким чином, на початку робітничого руху Донеччини влітку 1989 р. шахтарі висували здебільшого соціально-економічні вимоги. Однак уже тоді було зрозумілим: політизація шахтарського руху неминуха, хоч як би партапарат не намагався протиставити робітничий та національно-демократичні рухи. Влітку 1990 року гірники вже висунули політичні вимоги, з восени ж цього року почали переходити на бік національно-демократичних організацій. Остаточне з'єднання національно-демократичних організацій з робітничим рухом відбулося навесні 1991 року, що було зумовлено повним падінням у гірницьких колективах авторитету союзного уряду, посиленням агітації серед шахтарів членами НРУ та УРП, а також їх спільною боротьбою з „головним ворогом” – Компартією.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Русначенко А.Н. Пробудження. Робітничий рух на Україні в 1989 – 1993 рр. – К.: КМ Академія, 1995. – 266 с.
2. Лихолобова З.Г. Концептуальні питання історії вугільного Донбасу у другій половині ХХ століття //Нові сторінки історії Донбасу: Кн. 8 /Голов. ред. З.Г.Лихолобова. – Донецьк, 2000. – С. 5 – 17; Бурносов В.Ф Шахтерские забастовки 1989 года в Донбассе: истоки и итоги //Новые страницы в истории Донбасса: Кн.3 /Сост. З.Г.Лихолобова. – Донецк, 1994. – С.98 – 108; Тодоров И.Я. Шахтерские стачки в Донцеке (1989 – 1991 гг.) //Новые движения трудящихся: опыт России и других стран СНГ. Ч.1. – М., 1992. – С. 113 – 127.
3. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2668. – Арк. 22 – 24.
4. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2668. – Арк. 74 – 78.
5. Матеріали пленуму Донецького обкому Компартії України //Вечерний Донецк. – 1989. – 28 лист.
6. Гарань О.В. Убити дракона (З історії Руху та нових партій України). – К.: Либідь, 1993. – С. 50 – 52.
7. Основные положения Манифеста Донецкого Интерфронта //Единство: Информбюллетень Интерфронта Латвийской ССР. – 1990. – 27 авг.; Резолюция Донецкого городского стачкома //Вечерний Донецк. – 1989. – 6 сент.
8. Матеріали ІІ з'їзду НРУ //Літературна Україна. – 1990. – 1 лист.
9. Резолюция политической забастовки в г. Донецке 11 июля 1990 г. //Слава шахтера. – 19 июля; Резолюция митинга в г. Донецке 1 октября 1990 г. //Вечерний Донецк. – 1990. – 3 окт.
10. Гарань О.В. Від створення Руху до багатопартійності. – К.: Вид-во тов.-ва „Знання” України, 1992. – С. 48.
11. Требования бастующих предприятий //За уголь. – 1991. – 26 апр.
12. Інформація про конференцію представників політичних та громадських організацій у Павлограді //Літературна Україна. – 1991. – 27 червн.
13. Прищеп В. Панорама України: Донецька область //Незалежність. – 1991. – 12-18 бер.
14. Олійник М. Уроки страйку //Соборність. – 1991. – лип.-серп.
15. Информация о митинге шахтеров на шахте „Южнодонецкая” № 3 //Город. – 1991. – 20-26 мая.
16. Звернення до української діаспори та українців всього світу //Соборність. – 1991. – черв.-лип.; Сагань Н. Ищите женщину или как дамы от политики учат стачковцев жить //Жизнь. – 1991. – 7 сент.

17. Беседа с членом городского стачкома В.Н.Миненко и с председателем стачкома шахты им.Челюскинцев Ф.Н.Прокопчуком //За уголь. – 1991. – 7 сент.

18. Уздемир Ю. Стачком предъявил ультиматум //Акцент. – 1992. – 18 сент.

19. Ковальская Н. Прости меня за них, Россия! //Новости и события. – окт. (№ 21).

ББК 33 г

Володимир БЛЕЦЬКИЙ,

*доктор технічних наук, професор Донецького
національного технічного університету*

Геннадій ГАЙКО,

*доктор технічних наук, професор Донбаського державно-
го технічного університету, м.Алчевськ*

ІСТОРІЯ ГІРНИЦТВА В УКРАЇНІ

Гірництво, яке започаткувало історію техніки й справило суттєвий вплив на становлення людського суспільства, було невід'ємною складовою життєдіяльності племен, що з давніх часів населяли територію України.

Як свідчать археологічні дослідження, пошук і використання кременю, кварциту та інших корисних копалин починається на землях України ще в палеоліті (300-100 тис. років тому). Цим часом датують знахідки кам'яних знарядь в Луці Вублевецькій на Дністрі та в гирлі Сіверського Дінця (Хрящі) і інш. Видобуток кременю й виготовлення кам'яних знарядь належить до епохи пізньої бронзи (кінець II тис. до Р.Х.). У епоху мезоліту і неоліту нарівні з широким використанням кременевих знарядь застосовували сланець, що піддавався обробці, лавові породи типу граніт-порфіру, андезиту, а також різні сорти пісковіку. В цей час з'явилися нові знаряддя праці: сокири, тесла, свердла, а також перші кам'яні і рогові знаряддя для видобутку кременю. Поступово період збирання кременю на поверхні змінюється викопуванням його за допомогою ям і уступів.

Протягом тисячоліть людина освоювала підземні споруди, шукала в них притулку й безпеки, розміщувала своїх богів, фіксувала на стінах картини світу, який її оточував. Пристосування природних печер до вимог життя, їх збільшення й поєднання між собою, спорудження нових виробок дали початок підземному будівництву й архітектурі в цілому. Серед яскравих пам'яток, що збереглися в Україні, слід зазначити комплекс печер і гротів "Кам'яна могила" поблизу Мелітополя, де зосереджені зразки наскельного живопису часів мезоліту й піктографічне письмо, датоване VI - III тис. до Р.Х.

Визначними пам'ятниками підземного будівництва є печерні міста Криму, які вражають масштабністю гірничих робіт, оригінальністю інженерних рішень. Традиція будівництва камер у гірських масивах Криму, яка не переривалася з I тис. до Р.Х., пов'язана із спорудженням мегалітів, циклопічною кладкою й розробкою величезних кам'яних блоків. На місці давніх споруд в середньовіччі виникли підземні міста, фортеці, монастирі (Чуфут-Кале, Мангуп, Ескі-Кермен, Бакла, Каламіта та інші).

Свідченнями масштабних земляних робіт виступають на Дніпропетровщині, в Запорізькій області велетенські рукотворні кургани - так звані "піраміди степів" датовані IV-II тис. до Р.Х., довжина яких сягає 200 м, сучасна висота - 10 м і більше.

Вражаючими пам'ятками минувшини є траянові (змійові) вали довжиною до 2 тис. км I тис. до Р.Х. За обсягом ґрунтових робіт ці оборонні споруди антів можуть бути порівняні з Великою Китайською стіною.

Наочним прикладом масштабної розробки кам'яних покладів є Степанівське святилище (Перевальський район Луганщини), де група з чотирьох курганів щільно вкрита штучними плитами з вапняку. Для створення культової споруди було видобуто, транспортовано й укладено близько 100 тис. плит середнім розміром 900x700x200 мм (деякі - значно більші). Споруджували ці кам'яні кургани не пізніше IV тис. до Р.Х.

Серед найцікавіших археологічних культур світу слід виділити трипільську культуру (IV - III тис. до Р.Х.), яка була розповсюджена на великій території від південно-східного Прикарпаття до Дніпра. Для виготовлення керамічного посуду трипільці (які, очевидно, є однією зі складових в етногенезі сучасних українців) широко використовували глину, видобуток якої на-

був великих масштабів. Глина і камінь слугували матеріалом для спорудження будинків, кількість яких сягала в окремих поселеннях декількох тисяч, а їх площа - 200-400 гектарів. Трипільці розробляли пластові родовища високоякісного кременю у верхів'ях Дністра і на Волині. Археологічні реконструкції показали, що для виїмки покладів кременю, що оголювалися в ярах і балках, проводили горизонтальні виробки, а для видобутку конкрецій - вертикальні виробки у вигляді котлованів або стовбурів шахтного типу. У трипільців же з'являються перші на території України мідні вироби й знаряддя праці. Метал для їх виготовлення доставляли, ймовірно, з гірничо-металургійних центрів Балкано-Карпат та Південно-Західного Причорномор'я.

В часи пізньої бронзи (середина - кінець II тис. до Р.Х.) розробка мідних руд (переважно халькозинів), поклади яких виходили на поверхню, велася на території сучасного Донбасу. У зоні рудопроявів Бахмутської улоговини виявлені свідчення масштабної гірничо-виробничої діяльності населення зрубної археологічної культури. Тут були закладені численні кар'єри і неглибокі шахти для видобутку мідистого пісковика, виробничі споруди для його збагачення і подальшої піро-металургійної переробки (район сіл Червоне озеро, Вискрів, Пилипчатине, Кленовий хутір). Значний інтерес являє комплекс пам'ятників Картамиського археологічного району (поблизу с. Новозванівка Луганської обл.), де на площі 0,4 кв.км виявлений давній рудник Червоне озеро, що включає три кар'єри, комплекс підземних виробок (штолень) і виробничий майданчик для видобутку та збагачення мідистих пісковиків, поселення давніх гірників. Тут виявлено серію гірничих знарядь з каменя і кістки: молоти, ступки, товкачі, совки, скребачки тощо. Наявність поблизу (Нагольний кряж) легкодоступних мінералів арсенопіриту, галеніту, сфалериту та інших давало можливість давньому населенню регіону Сіверського Дінця виплавляти не тільки мідь, але й бронзу.

Залізо починає входити в побут з кінця II тис. до Р.Х. і ймовірно, пов'язано з контактами кімерійців з народами Кавказу. Однак масове виготовлення залізних знарядь спостерігається з початку I тис. до Р.Х. з формуванням тут культури давніх скіфів. Залізо добували з місцевих поширених руд, що легко відновлюються (бурий залізняк, лімоніт, болотне і озерне залізо). Є свідчення кар'єрної розробки скіфами гематито-магнетитових руд

Криворіжжя. Перед засипкою в горн руда збагачувалася шляхом випалення і промивки. Як флюс для пониження температури відновного процесу в горн додавався вапняк. Паливом слугувало деревне вугілля. Загартування заліза не було відоме у Скіфії. Однак для надання виробам твердості застосовувалася більш складна технологія насичення поверхні вуглецем: керамічні ємкості з вкладеними залізними виробами засипали деревним вугіллям, замазувалися глиною і на тривалий час ставилися на сильний вогонь. Один з центрів по виробництву заліза існував декілька століть, починаючи з кінця I тис. до Р.Х. у Закарпатті, в долині р. Ботару (Новий Клинів), а також поблизу Д'якова, Виногорова і інших поселень. На територію Західної України основна кількість металу (олова і бронзи) надходила з Карпатського рудного басейну.

Значний розвиток гірничих технологій спостерігається в зв'язку з виникненням у Північному Причорномор'ї античних міст-держав (VI ст. до Р.Х. - IV ст. по Різдву). Високий рівень будівництва і архітектури приводить до інтенсивного розвитку видобутку будівельного каменя (переважно вапняку). Розвивається склоробна справа, для якої кварцовий пісок, соду, вапно розробляють на березі Ягорлицької затоки. У районі Ольвії і Херсонесу з самосадних і солончакових озер ведеться масштабний видобуток солі (близько 2000 т на рік). У Пантикапеї і Ольвії формуються центри металургійного виробництва. Тут знайдені залишки залізообробних і ливарних майстерень, а також кузні кольорових металів, імпорт яких вірогідний з Південно-Східного Причорномор'я. Отримує розвиток виготовлення золотих виробів з добавками різних домішок, а також амальгамація бронзових і срібних виробів золотом. Основна маса залізняку, що використовувався в Північному Причорномор'ї, була місцевого походження (бурий залізняк і болотна руда). Сиродувне залізо отримували з гематитових пісків, зосереджених у гирлі Дніпра. Поклади мідних руд розроблялися в районі Кривого Рогу, де поблизу балки Велика Дубовка знайдені залишки древніх штолень, плавильних печей, а також бронзові монети Ольвії. Рудними джерелами для ольвійської міді були Врачанське родовище (Болгарія), Банат та Західні гори в Карпатах.

У період розквіту культури Київської Русі-України (X - XII ст.) великого розвитку досягли залізобудівний, ковальський, ливарний, ювелірний промисли та інші ремесла. Широко використовуються як залізні, так і сталеві вироби. Залізо отримували в сиродувних горнах, куди під час плавки за допомогою ручних міхів нагнітали непрогріте повітря. Руда - болотний і луговий залізняк, розробка яких (зокрема на деревлянських землях) велася поверхневим способом за допомогою лопат і кирок. Болотну руду, з вмістом заліза 18-40%, промивали, сушили, випалювали, подрібнювали

Рис. 1. Україна. Металообробка часів Київської Русі (давній рукопис) і просівали. Паливом служило деревне вугілля. Застосовувалися технології вільного кування, ковальського зварювання, цементації, термічної обробки. Звертає на себе увагу те, що на території сучасної України до сьогодні десятки сіл і містечок мають у своїй назві слово "рудня", що говорить про старовинний промисел місцевих жителів.

Загальний прогрес у всіх сферах господарства і розвиток військової справи зумовили підвищений попит на металічні руди, сіль, земляні фарби, будівельний камінь і інші види мінеральної сировини. За даними В.Гришина, сіль видобували в Криму, на Галичині, завозили із Семигородських копалень, кольорові метали частково ввозили із Західної Європи. У Закарпатті з XII ст. відоме і розроблялося Мужіївське родовище золота.

Поряд з іноземними з'являються власні монети - великий князь Володимир Святославович карбував златники та срібники з гербом-тризубом, Ярослав Мудрий - срібні монети. У XI ст.

головною грошовою одиницею стала срібна гривня (злитки 155, 160, 196 г). Це стало можливим тільки за відповідного розвитку гірничо-металургійної справи.

Однак подальшому розвитку гірничої справи перешкодило монголо-татарське нашествя (XIII - XIV ст.). В другій половині XIV ст. в Україні-Русі відбувається відродження господарського комплексу (в т.ч. гірничий промисел: залізні руди, буре вугілля, будівельні матеріали) в складі Галицько-Волинського князівства (королівства), Великого князівства Литовського і подальший розвиток - в Речі Посполитій.

Необхідно підкреслити, що гетьмани України опікувалися розвитком гірництва. Так, відомо 14 універсалів Івана Мазепи про виділення українській шляхті, козацькій старшині земель під устаткування рудень, селітряних заводів, ковальських цехів,

до нашого часу дійшли окремі універсали щодо рудень гетьманів

Д.Многогрішного, І.Самойловича, Г.Гуляницького, військового підскарбія Р.Ракушки та інших.

З XVI ст. в Дніпровському басейні починається видобуток бурого вугілля відкритим способом. З цього часу відомі цілющі властивості мінеральних вод Карпат і Закарпаття.

Перша писемна згадка про випарювання солі з води Торських озер (територія сучасного міста Слов'янськ на Донеччині) з'являється у 1627 р., хоча, за археологічними розвідками,

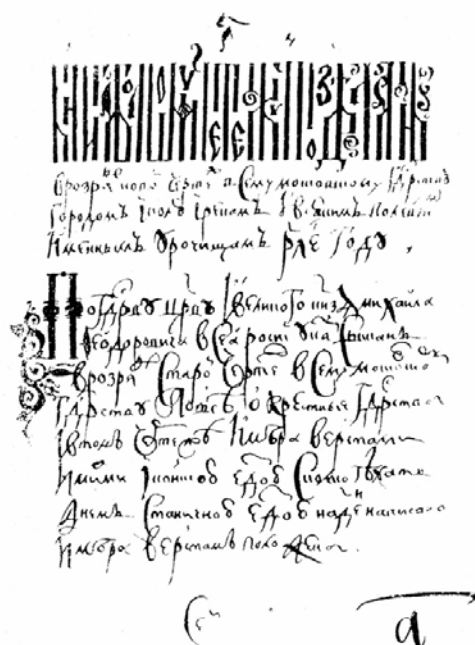

Рис. 2. Україна. Перший опис випарювання солі з Торських озер ("Книга глаголемая большой чертеж" 1627 р.)

виварювання солі велось тут ще з стародавніх часів. Сюди з різних міст України й Московського царства (пізніше - Росії) на сезонну роботу їхали солевари, яких влітку збиралося від 5 до 10 тис. чоловік. Подібні роботи вели в XVIII ст. на соляних озерах Бахмута (сьогодні м. Артемівськ). У 1876 р. поблизу с. Брянцівка (нині м. Соледар) урядова свердловина глибиною 292 м перетнула 9 соляних пластів, серед яких був 40-метровий пласт, названий пізніше "Брянцівським". Тут була заснована в 1879 р. перша соляна шахта Донбасу. У 1778 р. почався видобуток солотвинської кам'яної солі (Закарпаття).

Нафтопрояви в Українських Карпатах місцеве населення спостерігало з давніх-давен, що позначилося на топонімах, які походять від автохтонної назви нафти - ропа: Роп'янка, Ріпне, Ропиця та ін. В Україні нафту вперше почали видобувати на Прикарпатті в XVI - на початку XVII ст. (для порівняння - в Російській імперії промислове видобування нафти розпочато в 60-х роках XIX ст. в районі Баку, Азербайджан). Але ще в XVI ст. м. Дрогобич отримало привілей на освітлення вулиць "скельним олієм". Перша згадка про карпатську нафту зустрічається в літературі 1617 р. На старовинному промислі Слобода Рунгунська її добували в 1711 р. На початку XIX ст. нафтові поклади було відкрито в смузі від Добромиля через Дрогобич до Кут і далі до Румунії. Бориславське нафтогазове родовище почали розробляти в 1854 р. Нафтові ями тут розміщували переважно вздовж р. Тисмениці. У 1865 р. в Бориславі функціонувало близько 5 тис. ям глибиною 35-40 м. Добова продуктивність однієї копанки досягала 130-140 кг. У 1855-65 рр. вартість щорічного видобутку нафти та озокериту в Галичині оцінювалася в 15 млн золотих. У 1865 р. за межі Галичини вивезено 150 т нафти. У 1870 р. видобуток нафти у Бориславі досяг 10,6 тис. т. Тут діяло близько 800 дрібних підприємств, на яких працювало майже 10 тис. робітників. Розширюється нафтовидобуток і на Станіславщині. У 1871 р. в Слободі Рунгурській, що біля Печеніжина, закладено шахту, яка давала нафту. У 1886 р. у Бориславі розпочато буріння свердловин механічним ударним способом. Пробурено перших 9 свердловин з добовим дебітом 4 т. У 1893 р. у Бориславі вперше розпочато буріння свердловин ка-

натним способом. Вже у 1894 р. перші свердловини дали до 150 т. нафти на добу. Свердловинний спосіб видобутку повністю витісняє колодязний. Глибина свердловин досягає 800 м. і більше. Деякі свердловини дають фонтани до 3 тис. т нафти на добу з глибини понад 1000 м. "Галицька Каліфорнія" - Борислав приваблювала підприємців з усієї Європи і світу. Видобуток нафти зростає. У 1906 р. у Бориславському нафтовому районі було видобуто 562 тис. т нафти, а в 1909 р. - понад 1,9 млн т. Зростає видобуток нафти в районі Стрільбич. У 1881 р. тут діяло всього 10 колодязів, а в 1899 р. - 21 свердловина. Річний видобуток нафти на родовищі зріс від 100 т (1886 р.) до 2300 т (1890 р.). У районі Східниці в 1889 р. було 36 нафтових колодязів, в 1898 р. тут діяло 388 свердловин, які дали 168480 т нафти, а в 1901 р. число свердловин досягло 500. Зростав видобуток нафти і в інших нафтоносних районах Галичини, зокрема на Станіславщині. Біля Космача перші бурові роботи розпочалися в 1899 р. У 1905 р. тут діяло 4 свердловини з яких видобуто 1080 т нафти. На цьому рівні видобуток нафти залишився до Першої світової війни. Нафтовидобутку в районі Пасічної розпочато у 1880 р. У 1891 р. тут діяло 12 свердловин, які давали 690 т. нафти, а в 1902 р. - 55 свердловин, і відповідно - 2360 т нафти. Першу свердловину в районі Биткова було закладено в 1897 р., а у 1910 р. тут діяло 18 свердловин з загальним дебітом 21470 т нафти. З 1886 р. почався видобуток нафти біля с.Майдан. Перші бурові роботи в околиці Ріпного розпочалися в 1887 р. У 1892 р. тут діяло 11 свердловин, у 1896 р. - 28 з видобутком нафти 2360 т на рік. Нафтопромисел біля Слободи Рунгурської у 1890 р. дав 240 т нафти, а у 1904 р. - 4890 т З 1893 р. нафта видобувалася в районі Витвиці, що біля Болехова. У 1908 р. фірма "Холендерський нафтовий синдикат" побудувала унікальну свердловину "Ойл-Сіті" (Бориславське нафтове родовище). 13 червня вона дала нафту з глибини 1016 м. Дебіт свердловини зростав до 3000 т нафти на добу, що було максимальним видобутком на одну свердловину. Якщо в період 1890-1893 рр. в цілому по Галичині видобували понад 90 тис. т нафти, то в 1894 р. - понад 130 тис. т, у 1895 - понад 210 тис. т, у 1896-1900 рр. - 310-330 тис. т, у

1902 р. - понад 570 тис. т, у 1903-1906 рр. - 700-800 тис. т, у 1907 р. - понад 1170 тис. т, у 1909 р. - понад 2 млн т. Після 1919 р. на Прикарпатті створили ряд акціонерних товариств з видобутку й переробки нафти: "Малопольське нафтове товариство", "Польська спілка з реалізації нафти", фірми "Борислав", "Вакуум", "Карпати", "Франко-Полонія" та ін. Господарями цих товариств та фірм були американські, англійські, французькі та німецькі підприємці. Але з часом видобуток нафти зменшується. В Бориславському нафтовому районі у 1913 р. було видобуто понад 1 млн т нафти, а в 1938 р. - тільки 0,5 млн т. В цей час на Галичині діяло близько 40 нафтопромислів, 4100 свердловин. Після 1939 р. промислові підприємства нафтогазоозокеритової галузі були націоналізовані і підпорядковані тресту "Укрнафто-видобуток" (управління в Бориславі). Німецька окупація перервала розвиток нафтогазової промисловості, який відновлюється в 1944 р. В 1950 р. дала нафту перша потужна свердловина в Долині. В 1952 р. тут утворено нафтовидобувне підприємство "Долинанафта". За 1950-55 рр. видобуток нафти в Долинському нафтовому районі виріс у 20 разів. У 1953 р. на основі Битківського нафтопромислу і Надвірнянської нафторозвідки створено Битківську контору буріння, а в 1957 р. нафтовидобувне підприємство "Надвірнафта". Всі підприємства галузі увійшли в об'єднання "Укрнафта". В 1969-72 рр. проведена реорганізація об'єднання "Укрнафта". У середині 60-х років ХХ ст. видобуток нафти на Прикарпатті досяг максимуму. Подальше зниження видобутку - закономірний процес, пов'язаний з вичерпанням запасів. З 1966 р. застосовуються нові методи заводнення, циклічного витиснення водою нафти з продуктивних пластів. У 1975 р. шляхом надглибокого буріння відкрито Новосхідницьке нафтогазове родовище. Свердловина 3-Новосхідниця з глибини 4350 м дала нафту при дебіті понад 300 т за добу. Сумарно на 01.01.2000 р. свердловина видала 730 тис. т нафти і 284 млн м куб. газу. Це найкращий показник видобутку нафти на одну свердловину на Прикарпатті. В жовтні 1992 р. на Прикарпатті видобуто стомільйонну тонну нафти від часу облікування, тобто з 1886 р.

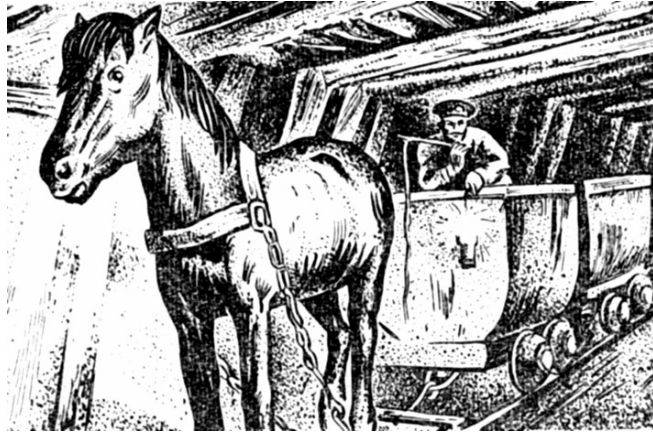

Рис. 3. Україна. Кінна відкатка на Донбасі (XIX ст.)

Вперше на території Східної України нафту одержано у 1936 р. в Сумській обл. на Роменській структурі, де при бурінні свердловини на глибинах 200-400 м було виявлено брекчію, просякнуту нафтою, дебіт якої при випробуванні становив близько 2 т/добу. На Роменській структурі за цей період пробурено 52 структурні та 44 розвідувальні й експлуатаційні свердловини, за весь період розвідки і експлуатації - всього 108. Пошуки і розвідка нових родовищ нафти та газу в Україні останніми роками пов'язані з великими глибинами (4-7 км) та роботами в акваторіях Чорного і Азовського морів.

Перші нафтопереробні заводи в Україні виникли на Прикарпатті - у Бориславі, Львові, Дрогобичі, Надвірній. В 1848 р. у Дрогобичі почав працювати завод Шрайнера й Герца по перегонці нафти. Ще в 1853 р. Австрійське цісарське бюро патентів видало винахіднику Іванові Зеху патент на спосіб очищення нафтових дистилатів, а в 1859 р. у Дрогобичі збудовано першу вітчизняну нафтоперегінну установку; в 1863 р. почала працювати нафтоперегінна установка у Болехові; 1866 р. - початок постійної промислової переробки нафти у Дрогобичі (завод Готліба, де працювало 200 робітників). У 1882 р. нафтоперегінний завод побудовано в Печеніжені (500 робітників). Сучасна нафтопере-

робна промисловість України представлена шістьма нафтопереробними заводами.

З кінця XVIII ст. на територіях сучасних Київської, Чернігівської і Полтавської областей велась розробка родовищ торфу.

В другій половині XVIII ст. відкриті промислові родовища залізної руди в Криворізькому басейні. Академік В.Ф.Зуєв першим описав "залізний шифер", що залягав по берегах р. Інгулець (1781 р.) Системне геологічне дослідження басейна розпочато тільки в 1880 р. С.О.Конткевичем, що сприяло майже одночасній розробці багатих покладів ("Акційна спілка криворізьких залізних руд" О.Н.Поля). Великі обсяги видобутку спостерігаються з 1884 р. з закінченням будівництва залізниці між Криворіжжям і Донбасом.

Про кам'яне вугілля на Україні знали давно. Є свідчення, одержані на основі археологічних пошуків, про знайомство з викопним вугіллям населення півдня України в X - XI ст. В XVI ст. в Дніпровському басейні починається видобуток бурого вугілля відкритим способом. На Донбасі в кінці XVII ст. місцеві жителі копали кам'яне вугілля і опалювали "горючим каменем" свої печі. Але аж до кінця XVIII ст. видобуток вугілля був дрібним промислом місцевого населення для своїх потреб.

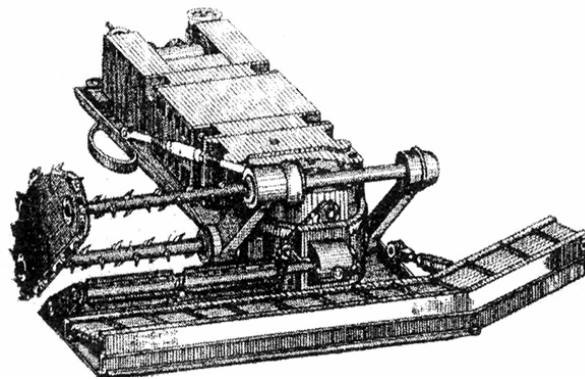

Рис. 4. Україна. Перший в світі вуглевидобувний комбайн конструкції О.І. Бахмутського

Перші спроби розвідки і промислового використання вугільних родовищ на Донбасі пов'язано з діяльністю радника Київської губернії з використання природних ресурсів Микити Вепрейського та керуючого Бахмутськими соляними промислами і коменданта Бахмутської фортеці Семена Чиркова у 1721 р. На цей час місцеві ліси практично були вирубані і деревина використана для потреб випарювання солі на Бахмутських та Слов'янських соляних промислах, що спонукало до пошуків інших видів палива. Місцеві мешканці, які використовували вугілля в побуті, вказали на місце виходу вугільних пластів на поверхню в районі р. Біленької (с. Городище поблизу Перевальська), а також в балці Скелеватій поблизу р. Лугань. Зібрані зразки кам'яного вугілля і руди були направлені до Берг-колегії у С.-Петербургу з метою їх випробування і відповідних аналізів. Для уточнення відомостей щодо віднайденого вугілля з С.-Петербурга у 1722 р. на Україну були відряджені О.Ніксон та Г.Капустін, які підтвердили наявність кам'яного вугілля. В наступному році під керівництвом М.Вепрейського та С.Чиркова була розпочата промислова розробка вугільних покладів, що виходили на поверхню, але до будівництва шахти справа не дійшла.

Початком індустріального Донбасу слід вважати будівництво Луганського гірничого (ливарного) заводу (1795-1807 рр.), яке започаткувало розробку у 1795 р. вугільних родовищ поблизу Лисичого Байраку (зараз м. Лисичанськ). Створення гірничо-металургійної бази України пов'язане з ім'ям Карла Гаскойна, одного з головних творців англійської промислової революції, великого ентузіаста й провісника гірничої долі Донбасу. На жаль розвідані вздовж Сіверського Донця та його приток залізні руди виявилися невідповідної якості, а Луганський завод працював на привізній сировині. Це не завадило заводу вести масштабні геологічні пошуки, які виявили величезні багатства донецьких надр.

У 1827 р. гірничий інженер Євграф Ковалевський, який починав інженерну діяльність на Луганському заводі, виконав перше наукове стратиграфічне і геологічне дослідження Донбасу. Його книга "Геогностическое обозрение Донецкаго горнаго кряжа" (1829 р.) стала справжнім відкриттям Донбасу. Саме

Є.П.Ковалевському належать назви "Донецький кряж", "Донецький басейн", від чого згодом було утворено скорочення "Донбас". Пізніше вчений вів прогресивну діяльність на посаді міністра народної освіти Російської імперії, всебічно підтримував гірничу науку й освіту. Саме Є.П.Ковалевський сприяв скасуванню цензурної заборони творів Тараса Шевченка (1860 р.), після чого слово "Кобзаря" вільно поширювалось по всій країні.

Процес становлення вугільної галузі радикально активізувався після скасування кріпацтва (1861 р.) й масового будівництва залізниць в 70-80 роки XIX ст., а паровий транспорт, в свою чергу, викликав значні потреби у вугіллі. В 1913 р. на Донбасі видобуток вугілля здійснювали вже 1200 шахт (середня потужність 21 тис. т на рік, середня глибина розробки 110 м), які давали близько 25 млн. т (всього в Російській імперії було видобуто в 1913 р. приблизно 29 млн т вугілля), механізація видобутку складала 0,5%.

Окрім вугільної в XIX ст. в Україні стрімко розвиваються інші гірничі галузі. З 1826 р. ведеться видобуток калійних солей в Прикарпатті, з 1836 р. експлуатується Берегівське родовище свинцево-цинкових руд (м. Трускавець). У 1850-і роки почався промисловий видобуток і переробка нафти в Західній Україні. З 1881 р. експлуатується Бориславське родовище.

У 70-х роках XIX ст. відбувається становлення вітчизняної газової промисловості. Перші газові заводи, побудовані в містах Київ, Харків, Одеса. На початку XX ст. у Прикарпатті відкриті газові родовища (Дашавське і інші), промислова експлуатація яких почалася в 1924 р. Нині в Україні Державним балансом враховано 290 родовищ природного газу, більшість з яких - комплексні. Перспективні площі знаходяться у Східній Україні, зокрема на Слобожанщині (яку іноді називають "газовим Клондайком Європи").

У 1867 р. на Калуському соляному промислі почався видобуток калійних солей. У 1868 р. відновлено видобуток бурого вугілля в Дніпровському басейні, відомому ще з XVI ст.

У 1879 р. відкрите промислове ртутне зруденіння на Донбасі. З 1886 р. розробляються Микитівське ртутне і Нікопольське марганцеве родовища (відкрито у 1883 р.). У 1894-1895 роках почався видобуток залізної руди поблизу Керчі. У другій

половині XIX ст. ведеться активне освоєння мінеральних вод і сірчаних джерел в Західній Україні, лікувальних грязей у Криму. У ці ж роки на Сакських соляних промислах побудований завод з виробництва броду з ропи.

Починаючи з XVIII ст. відбувається становлення гірничої освіти й науки в Україні. В Києво-Могилянській академії вже в 1705-1709 роки вивчалися основи наук про корисні копалини. У книзі ректора Академії Феофана Прокоповича (1681-1736 рр.) "Про досконалі змішані неживі тіла - метали, камені та інші" розглядалися три проблеми щодо корисних копалин: "матерія і форма, діюча причина і місце їх виникнення". Стверджувалося, що "...земля найкраще може бути поділена на три провінції або області: перша з них, найближча нам, є матір'ю і годувальницею рослин; друга, дещо глибша, в ній народжуються копалини, але найбільше метали; третя, ще глибша, там сховище вогню і води". Давалися докладні уявлення про смолу і сірку, нафту, бурштин, глини (гончарну, мергелі, білу глину), солі (викопну, морську, джерельну, аміачну, вірменську й купорос). Чи не вперше було сказано про причини професійних захворювань гірників: "Більшість хвороб, з якими стикаються шахтарі й металурги, походять від сірки й ртуті". Дуже докладно були розглянуті корисні копалини в каменях і гемах (дорогоцінних каменях). Причому опрацьована розгалужена їх класифікація. Виділялися камені пористі і густі, прозорі й темні, геми і перли. Описано десятки найвідоміших мінералів, будівельних, дорогоцінних та напівдорогоцінних, специфічних: пемза, мармур, магніт, сапфір, гіацинт, сардій, гранат, смарагд, адамант, карбункул, рубін, аметист, опал, топаз, берил, кришталь, яшма та ін.

На початку XIX ст. відкрилася перша в Україні гірничозаводська (штейгерська) школа в Лисичанську.

У 1899 р. в Катеринославі (зараз м. Дніпропетровськ) почало роботу Вище гірниче училище (сьогодні Національний гірничий університет України), яке надалі відіграє роль у справі технічної освіти, гірничої науки й практики. Праці вітчизняних професорів М.М.Протодьяконова, О.М.Терпигорева, Л.Д.Шевякова та інших отримують широке міжнародне визнання, сприяють ефективному освоєнню мінеральних ресурсів України.

Ри5. Україна. Видобування вугілля
відбійним молотком, 1930-і роки

Серед здобутків вітчизняного гірництва слід відзначити розроблені на Луганщині та успішно випробувані на шахтах Донбасу (30-і роки ХХ ст.) перші в світі очисні комбайни (О.І. Бахмутський, В.Г.Яцких, Г.І. Роменський). В 1944 р. німецький журнал "Глюкауф" публікував матеріали випробувань трофейних вугільних комбайнів на німецьких шахтах й відзначав значне випередження донбаської техніки відомих світових аналогів. Комплексна механізація праці в очисних вибоях почала бурхливо розвиватися з 1948 р., коли був розроблений новий комбайн "Донбас". Наступним етапом механізації в кінці 1950-х років було створення комплексів на основі гідрофікованого кріплення. Це дозволило звести до мінімуму важкі і небезпечні роботи по кріпленню і обваленню покрівлі у комплексно-механізованих лавах.

В Україні вперше в світі випробувана технологія підземної газифікації вугілля - піонерська станція підземної газифікації стала до ладу 1937 р. в Горлівці (Донбас).

На території України у вересні 1979 р. на східному крилі ш. "Юнком" (м.Єнакієве, ВО "Орджонікідзевугілля") на глибині 903 м здійснено унікальний підземний ядерний вибух (об'єкт "Кліваж") потужністю 0,2-0,3 Кт тротилового еквівалента. Мета вибуху - зниження напруги в гірському масиві, що в кінцевому рахунку повинно було підвищити безпеку відпрацювання вугі-

льних пластів. До 1979 р. на ш. "Юнком" мала місце максимальна в Центральному Донбасі частота викидів вугілля та породи, що було пов'язано зі станом порід, обумовленими впливом Юнкомівського Північного, Брунвальдського та ін. насувів. Рівень радіоактивності у гірничих виробках і шахтних водах за період спостережень 1979-2000 рр. знаходився на фоновому рівні. Після проведення вибуху відмічено зниження частоти викидів вугілля та породи. В період 1980-85 рр. на горизонті 826 м, розташованому на 77 м вище рівня зарядної камери, відпрацьовані вугільні пласти "Мазур" та "Дев'ятка".

В Україні розташоване єдине в світі місто назване на честь шахтаря - Стаханов (Луганщина). Олексій Стаханов - робітник, зачинатель масового новаторського руху за підвищення продуктивності праці хоч і належав до радянської епохи, але уособлював кращі шахтарські риси й гірничі традиції Донбасу.

Займаючи площу в 0,4% від світової суші, Україна має до 5% загальносвітових запасів корисних копалин. З розвідкою, видобутком, переробкою і використанням мінеральної сировини в кінці ХХ ст., тією чи іншою мірою, було пов'язано близько 48% виробничих фондів і 20% трудових ресурсів. Мінерально-сировинний комплекс забезпечував 23-25% валового національного продукту.

За даними Геоінформу, в сучасній Україні розвідано 20 тис. родовищ та проявів 111 видів корисних копалин. З них 7807 родовищ 94 видів копалин мають промислове значення і враховуються Державним балансом запасів. Найбільше економічне значення сьогодні мають кам'яне вугілля, нафта і газ, залізні і манганові руди, самородна сірка, кам'яна і калійна солі, нерудні будівельні матеріали, мінеральні води. За запасами і видобутком залізних, манганових, титано-цирконієвих руд, багатьох видів неметалічної сировини Україна в кінці ХХ ст. займала провідне місце серед країн Європи і світу.

Економіка України забезпечена вже розвіданими геологічними запасами на 20-30 років наперед. На початку ХХІ ст. МСК України об'єднує понад 2000 гірничодобувних і переробних підприємств, має розвинену наукову і технологічну структуру. До промислового освоєння залучено 3349 родовищ, тобто 40-75% розвіданих запасів різних видів копалин. Тут зосереджено

бл. 1/3 всіх виробничих фондів держави і 20% трудових ресурсів промисловості, щорічно виробляється до 25% ВВП, який у 2000 р. склав 173 млрд грн. Розвідані запаси майже 8 тис. родовищ вітчизняні спеціалісти оцінюють у 7,5 трлн дол. США, а західні експерти - у понад 11 трлн дол. США. Загальна вартість річної продукції гірничо-видобувного комплексу України у 1990 р., коли було досягнуто найвищого рівня видобутку, становила майже 20 млрд дол. США. В Україні у великих обсягах ведеться видобуток кам'яного вугілля (2% від світового), залізних (4 %) і марганцевих (10%) руд, урану, титану, цирконію, германію, графіту (4%), каоліну (18%), брому, вохри, нерудної металургійної сировини (кварцити, флюсові вапняки і доломити), хімічної сировини (самородна сірка, кам'яні і калійні сульфатні солі), облицювального каменю (граніти, габро, лабрадорити і ін.), скляного піску. Видобувають буре вугілля, торф, цементну і карбонатну сировину, тугоплавкі і вогнетривкі глини, будівельні матеріали, йод, бром, мінеральні води, дорогоцінні і виробні камені, п'єзокварц і ін. У невеликих обсягах видобувають нікелеві руди, золото, скандій, гафній, янтар, цеоліти.

Україна може експортувати залізо, марганець, титан, цирконій, графіт, каолін, самородну сірку, бентонітові та вогнетривкі глини, калійну та кухонну сіль, флюсову сировину, декоративно-облицювальні матеріали. Країна імпортує нафту, газ, глинозем, кольорові, рідкісні, рідкісноземельні метали, плавиковий шпат та ін.

Підготовку гірничих інженерів та геологів на початку ХХІ ст. здійснюють у Національному гірничому університеті (1899 р.), Донецькому національному технічному університеті (1926 р.), Донбаському державному технічному університеті (м. Алчевськ, 1957 р.), Криворізькому технічному університеті (1922 р.), Івано-Франківському університеті нафти і газу (1967 р.) та НУ "Київський політехнічний інститут" (1898 р.). Фахівців з геології, геодезії, геоecології також готують у Львівському (1661 р.), Київському (1834 р.), Харківському (1805 р.), Одеському (1865 р.) та Дніпропетровському (1918 р.) університетах. Геоecологію викладають у Києво-Могилянській академії (1632 р.).

2. ІСТОРИЯ ТА КУЛЬТУРА КУБАНИ

ББК 63.3 (4 Укр) 6-8

Виктор ЧУМАЧЕНКО,
кандидат филологических наук, профессор
Краснодарского государственного университета
культуры и искусств, заслуженный работник
культуры Кубани и Украины

КУБАНСКИЙ КРАЕВЕД-УКРАИНОФИЛ В. Н. ОРЕЛ: ВЕХИ ЖИЗНИ И ТВОРЧЕСТВА

Творчество литературного следопыта Василия Николаевича Орла (1928–1987) тесно связано с Кубанью, где он родился, с донецким краем, куда он вынужден был уехать из-за преследований партийных чиновников, и городом Николаевом, где прошли последние полтора десятилетия его жизни.

Как и каждый настоящий краевед, В. Н. Орел неплохо знал историю своего казачьего рода, связанные с нею семейные легенды и предания. Согласно им, в конце XVIII века на Кубань перебрался его прадед, полтавский крестьянин Василий Орел. Была возможность осесть в Екатеринодаре, но он свое новое родовое гнездо свил на степном просторе, в станице Васюринской. Было у него три сына, старшего из которых нарекли Акимом. Аким, воспользовавшись всеми благами, которые советское государство предоставило выходцам из простого народа, одним из первых закончил кубанский рабфак, потом пищевой факультет политехнического института и навсегда осел в Краснодаре.

В 1906 году у Акима Васильевича родился сын Николай. Как и все казачата, учился в школе, а после ее окончания работал в Краснодаре, связав свою жизнь со службой в НКВД. В годы войны он служил в контрразведке «СМЕРШ», после ее окончания – в отделах МГБ и КГБ различных городов и районных центров Краснодарского края. Умер в 1967 году и похоронен в станице Отрадной, где жил и работал, выйдя по состоянию здоровья в отставку. В семье Николай Акимович пользовался не-

пререкаемым авторитетом. Добрую память о нем сохранили знавшие его близко люди. Сам Василий Николаевич никогда не скрывал чекистское прошлое своего отца, и, лишь понимая неоднозначное отношение к его профессии современников, воспитывавшихся на идеях XX съезда КПСС, соглашался в своих биографиях называть его более обтекаемым словом «военный». О матери в незаконченных автобиографических набросках он говорит совсем скупно, упоминая, что именно она дала в его пытливые детские руки первую книгу - «Жизнь Иисуса» Ренана. Позднее, когда Василий уже сам выбирал, что читать, его особенно заинтересовал М. Лермонтов.

Впрочем, начнем с самого начала. Родился Василий Николаевич Орел 10 января 1928 года в Васюринской. Про его собственному признанию, поначалу родная станица не оставила в его памяти глубокого следа, так как в школу пришлось ходить в Отрадной, Белой Глине, Анапе, Сочи, Крымске и Абинске, куда вслед за отцом переезжала и семья. Любовь к малой родине пришла много позже. Последний раз в станице он побывал в 1950 году. За несколько лет до смерти, в 1983-м, вновь посетил родной уголок, чтобы отдать ему должное, произнести вдруг ставшие необходимыми слова признательности и запоздалой любви. В это время он уже и сам был местной знаменитостью, а в станичном музее, созданном бывшим военным летчиком Павлом Василенко, рассказу о его деятельности даже посвящен персональный стенд.

Пора взросления В. Н. Орла пришлось на военное лихолетье. Осенью 1943-го, эвакуировавшись в Азербайджан, он поступил в Бакинское военно-морское подготовительное училище, в стенах которого пробыл только два курса. Здесь он увлекся литературой, перечитал всю доступную классику, завел первый дневник. Писал и рассказы, позднее охарактеризованные им самим как «сплошная мопассановщина».

В 1945 году В.Н. Орел по состоянию здоровья покидает училище. Для завершения среднего образования он вновь поступает в школу в шахтерском городке Чистяков (ныне Торез) Донецкой области, где в это время проходил службу отец. После получения им диплома об окончании десятилетки, семья возвращается на Кубань, в станицу Славянскую.

В 1946 году он поступает на литературный факультет Краснодарского педагогического института. Живет у бабушки в Пашковской, а на праздники попутными машинами возвращается в Славянскую навестить родителей и заготовить продукты. Студенческое жительство тогда, во второй половине 40-х годов, было не просто скучным. Как раз в это время по Кубани прокатилась волна послевоенного голода. Несмотря на все трудности В. Н. Орел не только прилежно учится, но и активно участвует в работе литературного кружка, которым руководил доцент кафедры литературы С. С. Шишман. Он прививал кружковцам вкус к большой литературе, не советуя им заниматься журналистикой, которая, по его мнению, иссушает настоящие таланты, приучает писать на потребу дня. Это была эпоха, когда главный кубанский вуз надолго стал главной кузницей литературных сил Кубани (в городе уже действовало оргбюро по созданию краевой писательской организации). Василий Николаевич вспоминал, как члены объединения по очереди собирались дома то у одного, то у другого молодого дарования, и тогда споры проходили в более неформальной обстановке – за чашкой чая. В 1948 году краевая газета «Советская Кубань» опубликовала его первую заметку «Великое право молодежи», положив тем самым начало отсчету его многочисленным публикациям, разбросанным в многонациональной периодике Советского Союза.

Тут следует сказать, что первые послевоенные годы, несмотря на разруху и даже голод, воспринимались молодежью тех лет как время долгожданной свободы. Очевидно, ощущение освобождения от фашизма ошибочно переносилось и на сталинский режим, который хоть и начинал заметно агонировать, но был по-прежнему всемогущ. Неадекватное восприятие эпохи, жизнь в ожидании перемен привела к тому, что группа кружковцев подготовила и выпустила в конце 1948 году на печатной машинке студенческий неподцензурный альманах «Шестиголошие» – по числу участников сборника. Его девизом стал лозунг: «Свобода искусству». Вместе с Василием Орлом испытать советской свободы решились тогда А. Гостищев, Е. Берлизов, В. Балабанов, А. Радченко и А. Кузичкин.

В программном стихотворении, написанном Евгением Берлизовым (скрывшимся под псевдонимом Иегудиил Лось) провозглашалось:

*Собрались мы в шесть голосов,
Петь собрались без нот.
Благо, жестокой цензуры лассо
Горло не перехлестнет.*

Конечно, долго «петь без нот» молодым талантом не довелось. Сборник пошел гулять по студенческим аудиториям, и вскоре кто-то из преподавателей передал его в партком института. Разразился громкий скандал.

В справке о работе комсомольской организации института от 8 января 1949 г., утверждалось, что «эта группа выпустила пошлый, чуждый по своему идейному содержанию журнал, поместив в нем бездарные стихи и очерки, отражающие мотивы быта и любви в извращенном понимании разлагающегося буржуазного строя. Подражая гнилым идеям буржуазных писателей, члены кружка совершенно не интересовались общественной жизнью студентов, жизнью советского народа, борющегося за досрочное выполнение плана новой сталинской пятилетки».

Неизвестный автор этого шедевра партийной казуистики безбожно лгал. Были в сборнике и социально значимые произведения. Например, очерк «Нищий» Василия Орла (назвавшегося Ферапонтом Непокорным). В нем рассказывалось о трагической судьбе искалеченного фронтовика, вынужденного просить милостыню у ворот рынка. Он был списан с натуры. Но такая правда партии была не нужна. Официальная пресса громом победных фанфар старалась заглушить жалобные стоны миллионов калек, наводнивших тогда большие города в поисках пропитания. Стараясь избежать обвинений в очернительстве советской действительности, автор перенес действие рассказа в ... Америку! Но, как показали дальнейшие события, уловка не удалась.

Наказание последовало незамедлительно. Коснулось оно всех участников «Шестиголосия», в том числе и В. Орла. Вот как он рассказывает об этом в письме, адресованном в Комиссию партийного контроля при ЦК КПСС от 4 ноября 1961 г.: «В ноябре 1948 года меня и группу товарищей <...> обвинили во

фракционности и групповщине. В нарушение Устава ВЛКСМ нас, минуя первичную организацию, Комитет и Райком ВЛКСМ, вызвали сразу же на заседание Бюро крайкома комсомола. Не успели мы еще дойти до крайкома, как нам сообщили, что все мы исключены из института «за нарушение Устава института»; надо сказать, что устава института мы в глаза никогда не видели. Заседание Бюро длилось три дня. Нас допрашивали по одному, нам вменялись в обвинение самые различные преступления, хотя вся наша вина заключалась в том, что мы принесли в институт РУКОПИСНЫЙ журнал, в котором были помещены наши литературные труды – стихотворения и рассказы. В этом ретивые руководители института и Крайкома увидели крамолу... После трехдневного, вернее ночного заседания, меня и Берлизова исключили из комсомола (что тогда означало автоматическое отчисление из института – **В. Ч.**), а остальным были объявлены строгие выговора. С таким решением я не согласился. Я подал апелляцию в ЦК ВЛКСМ, в феврале 1949 года меня вызвали на заседание в Москву. ЦК рассмотрело мою апелляцию, но, хотя все присутствующие видели несостоятельность выдвинутых против меня обвинений, меня не оправдали – ЦК принял умиротворяющее решение – учитывая мое чистосердечное признание, меня восстанавливали в комсомоле, но мне объявили строгий выговор. Мне пришлось экстерном сдавать экзамены за третий курс, чтобы не отстать от своих товарищей»¹.

В краснодарском пединституте В.Н. Орлом была написана повесть «Десятиклассники», создававшаяся по недавним собственным юношеским переживаниям. Первое крупное произведение получило одобрительные рецензии, но в печать так и не попало.

В 1950 г. молодого специалиста, только что получившего диплом, направляют на работу в Хунзахский район Дагестана, на родину знаменитых аварских поэтов Гамзата Цадасы и Расула Гамзатова. Здесь, в горах Кавказа, им был задуман небольшой цикл рассказов «Дагестанская тетрадь»; некоторые из них позднее были опубликованы.

---

¹ Здесь и далее цитируются материалы (письма, фрагменты воспоминаний, официальные документы) из домашнего архива В. Н. Орла.

В марте 1951 г. Василия Николаевича на два года призывают в армию. В армейской газете «Знамя Победы» и были опубликованы его первые художественные произведения – рассказы «В карауле» и «На марше».

Вернувшись летом 1953 года на Кубань, он продолжает педагогическую деятельность, нигде не задерживаясь более одного учебного года, хотя молодого учителя сразу же продвигали по должности, назначая директором школы: ст-ца Леушковская (1953–1955), станция Каргат Омской железной дороги (1955–1956) или, в крайнем случае, завучем с перспективой дальнейшего роста: ст-ца Отрадная (1956–1957), ст. Новомихайловская (1957–1958).

Эти вынужденные метания по стране и Кубани, объяснявшиеся житейской неустроенностью, видимо, также отражали мучительные поиски Василием Николаевичем своего предназначения, которое он не увидел в рутинной школьной работе и которой, тем не менее, отдал годы вдохновенного труда. В 1957 году его имя вновь эпизодически появляется в кубанских газетах. Пишет он в это время обо всем, поиски собственной главной темы жизни только начинаются.

В 1958 году он предпринял попытку перебраться в Краснодар. Нашел подходящее вакантное место в милиции, но все уперлось в прописку. Родственники второй супруги отказались прописать молодую семью на своей жилплощади. В. Н. Орел возвращается в Отрадную под родительский кров, зовет к себе супругу, но та предлагает развод и раздел их небогатого имущества, из которого Василий Николаевич попросил себе только книги.

В Отрадной было трудно найти работу. Пришлось пойти на низкооплачиваемую должность инспектора районного отдела культуры. Здесь проявился организаторский талант нового сотрудника и его творческий подход к делу. За год деятельности на культурном фронте он успел опубликовать и несколько заметок в районной газете «Советское казачество». Это были небольшие заметки о юбилеях русских писателей, сведения о которых он черпал из энциклопедий и учебников. Позднее те первые публикации он не включал даже в самые полные списки своих работ. Но тогда они стали путевкой на новое поприще. В редакции «Со-

ветского казачества», куда он перешел в 1959 году, его поначалу зачислили литературным сотрудником, а затем – заведующим отделом писем. Небольшой редакционный коллектив встретил начинающего журналиста радушно. «Писал рецензии на книги, – вспоминал он в одном из писем, – фельетоны, рассказы, очерки, – в общем, все, что в таких случаях делается в газете».

Главный редактор «Советского казачества» Андрей Тимофеевич Конаков был, по выражению В. Н. Орла, «редактором от Бога» и человеком редких душевных качеств. Вот почему в редакцию «на огонек» собирались краеведы и ветераны, работники культуры и педагоги, здесь рождались многие конструктивные идеи. В том числе, именно здесь знаток отрадненских предгорий Петр Митрофанович Галушко впервые сформулировал мысль о необходимости создания районного краеведческого музея. Она на много лет объединила этот небольшой кружок энтузиастов. Музей, на первых порах ютившийся в небольшом непригодном помещении, в 1957 году перебрался в просторное помещение и стал одной из экскурсионных достопримечательностей этих мест.

В редакции газеты В. Н. Орлу довелось работать недолго. Новый громкий скандал вынудил его не только уйти с работы, но и на время покинуть Кубань. Вот как сам Василий Николаевич рассказывал об этом в письме кубанцу, известному ученому-лингвисту А. Д. Дуличенко: «В 1959 году хороший и “щирий українець” Юрий Назаренко написал письмо в адрес редакции, в которой я тогда работал, и предложил отметить Шевченковский юбилей. С этого все и началось. Он назвал фамилии нескольких наших кубанских писателей: Якова Кухаренко, Василя Мову (Лиманского). В этом вопросе я был профан. В том же году приехал в Киев, и мне предложили “как российскому письменнику” выступить по киевскому радио на закордон. Представляете себе, о чем я рассказывал – немного о Кухаренко, немного о кубанском ансамбле песни и пляски, в общем, с бору по сосенке. Но зерно было заброшено на благодатную почву».

Юбилейная дата со дня смерти Кобзаря и стала причиной новых гонений на начинающего кубанского краеведа. Тогда он еще не понимал, что биография и творчество великого украинского поэта были предметом особой «заботы» партии, которая

единолично решала где, когда и в каких объемах праздновать его даты, какие произведения публиковать, а какие замалчивать и как истолковывать жизненный путь великого страдальца. Никакая инициатива снизу в этих вопросах не допускалась.

Вскоре в этом предстояло убедиться Василию Николаевичу. Так получилось, что своими идеями широко отпраздновать юбилей Шевченко он решил поделиться в письме с бывшим университетским педагогом профессором В. А. Михельсоном. Это была роковая ошибка. Будучи прекрасным лектором и отличным специалистом в области русской литературы, Всеволод Альбертович девизом своей жизни избрал простую, житейскую мудрость: чтобы выжить, надо быть всегда в числе гонителей, а не гонимых. Вот почему с начала 30-х годов он был среди главных «подписантов» и «проработчиков» идеологически невыдержанных кубанских писателей, преподавателей и студентов. Позднее в объяснительной записке на имя А. Т. Конакова В. Н. Орел не то оправдывался перед начальником, не то жаловался старшему другу: «В своем ответе Михельсон извинялся за задержку, так как он был в командировке, и ему поздно передали письмо (таким образом, письмо было сугубо личным). Михельсон отнесся очень положительно к моему письму, заметив, что это очень хорошо, что я питаю такие чувства к Кобзарю, ни одного намека на неправильность моих действий. Михельсон обещал разобраться во всем этом». И «разобрался», переправив письмо своего бывшего студента в идеологический отдел крайкома партии с припиской, что это тот самый Орел, который... (напоминания об инциденте с изданием «Шестиголосия»).

Немедленно последовал звонок в райком партии, а из райкома – в редакцию. Начали разбираться, почему именно Орел «хлопочет о Шевченко». «Бить» за любовь к Шевченко отрядненского журналиста не стали, да это было и невозможно. Придрались к официальному бланку, на котором было отпечатано письмо. Василий Николаевич оправдывался, что «когда письмо было отпечатано, он хотел оторвать бланк, но товарищи по работе посчитали, что тут нет ничего предосудительного, ведь речь шла о Кобзаре». И, тем не менее, именно этот злосчастный бланк, использованный с нарушением бюрократическихinstrу-

кий, послужил официальной причиной изгнания украинского неопита из стен редакции.

Василий Николаевич решает перебраться на Украину, во Львов, где на первых порах можно было рассчитывать на помощь проживавшей там родственницы жены. Рискну предположить, что старинный университетский город и сам по себе манил его своей репутацией бастиона украинской культуры, где работали виднейшие представители национальной литературы, чудом уцелевшие в годы репрессий. Во Львове, бедствуя, он прожил около года, работая литературным сотрудником газеты «Львовский железнодорожник». Здесь у него появилось много друзей и интересных собеседников, о которых он теплыми словами вспоминает в своих записках.

Многих львовян заинтересовал рассказ Василия Николаевича о созданном в далекой кубанской станице Отрадной краеведческом музее, которому они по его просьбе стали посылать в подарок живописные и графические работы, книги о Т. Шевченко, красочные издания «Кобзаря». Этот почин не угас, его подхватили другие выдающиеся деятели украинской культуры, жившие в разных уголках Украины.

Жизнь без квартиры в большом городе на нищенскую зарплату оказалась невыносимой. И в 1961 году В. Н. Орел возвращается в Отрадную, которую он все чаще называет своей второй родиной, неизменно дававшей ему приют и кровь. Его вновь берут на работу в родную газету, которая успела изменить свое экзотическое название на «Сельскую жизнь». Но в 1962 году в крае происходит очередная реорганизация, и газету закрывают.

Василий Николаевич получает назначение на работу завучем в Малотенгинскую восьмилетнюю школу. Он и здесь нашел интересное для себя дело. Вновь приближалась юбилейная дата – 150-летие со дня рождения Кобзаря, которая позволяла напомнить кубанцам о певце славного прошлого запорожского казачества. В небольшой станице на берегу горного Урупа под руководством В. Н. Орла и был создан музей, первый в России школьный краеведческий музей Т. Г. Шевченко.

Конечно, ему одному было не под силу осуществить такой грандиозный проект. Но Василию Николаевичу удалось увлечь своей идеей педагогов и ребят, для которых участие в работе

музея стало настоящей школой интернационального воспитания. Рядом увлеченно работала старшей пионервожатой любимая супруга Лариса Гавриловна, ставшая его надежным соратником при жизни и надежным хранителем архива и популяризатором творчества супруга после его ухода из жизни. Их судьбы также соединила отрадненская земля.

В 1999 г. Л. Г. Орел опубликовала интересные воспоминания о том, как создавался музей. По ее словам, всего было создано девять отделов: “Жизненный путь поэта”, “Шевченко-художник”, “Поэзия Т. Г. Шевченко”, “Книги о Т. Г. Шевченко”, “Шевченко в театре”, “По шевченковским местам”, “Произведения Т. Г. Шевченко на языках народов мира”, “Кобзарь на Кубани”, “Дружба Тараса Шевченко и Якова Кухаренко”. Всесторонний рассказ о поэте дополняли еще четыре специальных стенда: “Жизнь и творчество Шевченко”, “Проекты памятника Т. Г. Шевченко в Москве”, “Шевченко в детском творчестве”, “По мотивам поэзии Т. Г. Шевченко”.

Первому о своих планах ребята написали известному украинскому композитору А. И. Кос-Анатольскому, с которым Василий Николаевич близко сошелся в львовский период своей жизни. Анатолий Иосипович прислал для музея первые его экспонаты: книги о Шевченко, альбомы с репродукциями его живописных работ. Очень быстро в музее собралась значительная коллекция изданий Т. Г. Шевченко на различных языках. Первыми на призыв кубанских школьников откликнулись минчане. Они прислали “Кобзарь” на белорусском языке. Книгу о Шевченко прислали из Латвии. Вскоре были получены шевченковские книги на английском, немецком, польском, молдавском, казахском, грузинском языках. Из Софии получили исчерпывающий библиографический список болгарской шевченкианы. Много интересных экспонатов подарил музею москвич Михаил Иванович Кутынский, в том числе – “Кобзарь”, изданный в 1884 г. Его сестра Вера Ивановна Кутынская из Киева передала в дар бюст поэта. Львовский художник, родом с Кубани, Павел Ефимович Кияшко, сделал для музея копию портрета Шевченко, выполненного им в 1961 г. Народный художник СССР, председатель Союза художников Украины Василий Ильич Касиян подарил музею линогравюру “Шевченко”. Живописную коллек-

цию молодого музея дополнили гравюры украинских художников В. Кутнина “Думы мои, думы” и Даниленко “Оживуть степа, озера”. Свою публикацию о Я. Г. Кухаренко, кубанском друге Шевченко, прислал из Кишинева доцент С. Н. Кузьменко.

Благодаря старейшему архивисту Кубани Г. Т. Чучмаю, музей обогатился фотографией Я. Г. Кухаренко, фотокопиями первых публикаций писем поэта на Кубань, биографическими материалами о первом кубанском писателе, историке и этнографе.

Для отдела “Кобзарь на Кубани” со всех концов края поступали материалы, рассказывающие о большой любви кубанцев к Шевченко. Оказалось, что в Краснодарском крае 11 населенных пунктов носят его имя. В Краснодаре ему посвящена одна из улиц. В отделе “По шевченковским местам” были представлены путеводители, фотографии музеев и памятников Шевченко.

Всего накануне открытия музея накопилось более 200 экспонатов. Музейное оборудование школьники изготовили сами под руководством учителя труда Г. М. Василенко. Экспозицию разместили на втором этаже нового здания школы. При музее был создан Совет из пяти человек, на который было возложено руководство его работой. Из числа школьников было подготовлено 4 экскурсовода. Музей работал раз в неделю. Он обладал всеми необходимыми атрибутами: вывеской, инвентарной книгой, в которой были указаны номера экспонатов, их стоимость, откуда получены, а также книгой отзывов и предложений.

При музее была создана библиотека украинской книги. В момент открытия в ней насчитывалось 150 томов, и потом она регулярно пополнялась. Часть книг была с автографами авторов. Свои книги подписали: Петро Панч, Дмитро Павлычко, Агата Турчинская, Валентина Ткаченко, Олекса Ющенко, Анатолий Шиян, Петро Ходченко, Михаил Вишневецкий и другие.

Открытию музея предшествовало проведение школьного конкурса на лучшее чтение стихов Т. Г. Шевченко, в котором приняло участие около 40 ребят. Большинство из них пожелали читать стихи на украинском языке, а не в переводе. О ходе поисков и поступлении новых экспонатов сообщал бюллетень музея.

Музей торжественно открылся 9 марта 1963 г. Приветственные телеграммы (всего 26 приветствий) прислали творческие союзы писателей, композиторов и художников Украины, ведущие украинские музеи, редакции газет “Літературна Україна”, “Зірка”, “Дніпро” и др. Особенно приятно было получить несколько строк от патриарха украинской поэзии Максима Рыльского: «Поздравляю с большим культурным событием – открытием музея Шевченко».

О торжествах в небольшой кубанской станице сообщали газеты: отраденская “Сельская жизнь”, краевая “Советская Кубань”, польская “Наша культура”, канадская “Українське життя” и многие другие. В них подчеркивалось, что музей “будет еще одним свидетельством вечной дружбы русского и украинского народов” (из приветствия газеты “Літературна Україна”).

К сожалению, «свидетельство о вечной дружбе» просуществовало лишь до осени 1963 года, порадовав кубанских детей неполные полгода. Многочисленные публикации в союзной и зарубежной прессе не обрадовали, а напугали партийных чиновников. Чья-то бдительная душа прозрела: у них под носом вьет свое осиное гнездо украинский национализм!

И вновь имя Шевченко хранило Орла от неминуемой показательной расправы. «Разшевченкизацию» малотенгинской восьмилетки провели без особого шума. 1 сентября в школу пришел новый директор, который тут же повесил на двери музея замок, а Василия Николаевича, который был его душой, перевели простым учителем в станицу Отрадную.

В.Н. Орел не мог смириться с печальной судьбой своего любимого детища, пытался организовать письма в защиту разоренного музея. Результаты этих бесплодных попыток он так описывает Ю. И. Назаренко в дружеском послании от 27 октября 1963 года: «В отношении музея. Написали письма Кузьменко, еще кто-то, в конечном итоге, все это пришло в Отрадную. Проверили «без меня», этого надо и было ожидать, потом меня пригласили, чтобы дать разгон и предложить “не беспокоить своими письмами занятых больших людей”».

На этот раз Василий Николаевич прожил в Отрадной два года, и это время вместило в себя множество событий, которые в итоге стали причиной его окончательного прощания с Кубанью.

Прежде всего он всерьез задумывается о научной карьере. В 1963 году скромный сельский учитель впервые принимает участие в большой научной конференции, проходившей в Полтаве и посвященной творчеству И. П. Котляревского. «Там-то, в Полтаве, – признавался В. Н. Орел, – я и познакомился с ведущими учеными Украины: И. Пильгуком, Микитасем, Косариком и другими. Вопрос встал так, что надо заниматься этими делами, а не от случая к случаю». Новые друзья зародили в нем мечту о защите кандидатской диссертации. Ее темой, конечно же, должна была стать «Украинская литература на Кубани». Он вступает в активную переписку с последними деятелями «расстрелянной» литературы, разыскивает их книги, критическую литературу. Его прикрепляют для сдачи кандидатских экзаменов и написания кандидатской диссертации к Киевскому педагогическому институту. С отношением из этого института он идет работать с архивными документами в Государственный архив Краснодарского края. Но, изучив проблему, осознав наличие множества невосполнимых лакун, он вскоре понимает, что такую необъятную тему ему не поднять и за всю жизнь. Поэтому позднее его научный наставник, видный шевченковед Е. П. Кирилюк предлагает новую формулировку: «Літературна спадщина Шевченка та її вплив на літературне та суспільне життя Північного Кавказу другої половини ХІХ сторіччя», которая и была утверждена координационным советом при Институте литературы им. Т. Шевченко АН УССР в 1973 году.

К сожалению, и этот проект остался неосуществленным. Незадолго до смерти В. Н. Орел так объяснял неудачу с диссертацией своему дагестанскому другу Махачу Атаеву: «Замахивался на диссертацию, назначили и руководителя, дали тему, и тут выяснилось, что для минимума надо сдавать английский, спасовал. В общем, пока диссертация никак, хотя в 1981 году в Орджоникидзе вышла моя книжка «Коста Хетагуров и Украина» – готовая диссертация, в общем, но это, в конце концов, не главное. Поживем, увидим, мой один хороший друг защитился в семьдесят лет».

Второй после Тараса Шевченко пожизненной заботой Василия Николаевича стало изучение жизни и творчества и проблема увековечения памяти кубанского друга Кобзаря, первого

местного писателя-классика, атамана Черноморского казачьего войска Якова Герасимовича Кухаренко (1799–1862). Он считал, что казачий писатель заслуживает, чтобы в его доме был создан мемориальный музей, а его произведения наконец-то были изданы отдельной книгой на родине. Он даже мечтал о совсем уж невозможном: увидеть томик с биографией Якова Герасимовича в серии ЖЗЛ. О неравной, но удивительно упорной борьбе с чиновниками от культуры свидетельствует сохранившаяся переписка: с дирекцией краснодарского исторического музея, книжными издательствами Краснодара и Киева. Кубанский литературный музей в доме Я. Г. Кухаренко открылся только через два года после смерти краеведа, но и до сих пор бывшему хозяину красивого особняка, когда-то утопавшего в тени роскошного сада, а ныне тесно зажатого между современными многоэтажками в историческом центре Краснодара, в экспозиции отведен более чем скромный уголок.

Много сил и времени было отдано кубанским литературоведом и краеведом сбору материалов о писателях В. Мове (Лиманском), Я. Жарко, В. Потапенко, Ф. Капельгородском, Е. Розумиенко, интересные литературные сюжеты всплывают в его деятельной переписке с кубанским пражанином М. Х. Башмаком (хранителем архива казачьего историка Ф. А. Щербины).

Начиная с 1963 года идеологические тучи все более и более сгущаются над «непокорным» В. Н. Орлом. Многочисленные упоминания об этом находим в его переписке с такими же энтузиастами, как и он, которые были у него теперь по всему краю и далеко за его пределами. Времена хрущевской оттепели заканчивались, поэтому многое в этих посланиях таится в подтексте, за бодрящимися фразами провинциальных аутсайдеров первой советской «перестройки». Приведу лишь одну цитату из письма редактора динской районной газеты «Трибуна» Якова Ивановича Снегура от 1 апреля 1964 года: «Я только что вернулся с семинара редакторов, который проходил в г. Славянске. Ну, брат, была нам баня из-за тебя! Особенно досталось Скрыбину за Мову Василя. И подобрал же ты стихи его! Сам, небось, переводил с украинского? Короче, решено было, что ты под видом продолжателя дела Шевченко подбросил Скрыбину махрового националиста. Вспомни, там он еще говорит, что ученые

люди могут больше сделать для того же казака. Противопоставление одиночек героев массам! Народу! Мне тоже за тебя досталось. Выступали Кикило, Дмитрюк, Красюк. Вот ты прислал о подвиге Дикарева. Материал неплохой, но после взбучки за Васюринского¹ и В. Орла мне пока нельзя тебя печатать. Иначе будет плохо. После обвинения и, следуя ему, никто, по видимому, не осмелится теперь помещать В. Орла. Снимок Я. Г. Кухаренко чудесный. Я бы с удовольствием его дал, да затуркают после. Ну, будь здоров! Заглядывай, расскажу обо всем подробнее, в письме о том не напишешь». Не прошло и полгода, как от работы освободили и самого Снегура.

В 1965 году В. Н. Орел навсегда покидает Кубань, а его имя на долгие десятилетия исчезает со страниц местной печати. Словно предчувствуя, что расставание будет долгим, последние полгода он интенсивно работает рядовым сотрудником Государственного архива Краснодарского края, где до этого он несколько лет подряд проводил свои летние отпуска в бесконечных «поисках истины». Осенью уезжает на Украину, где, как ему кажется, ничто не мешает любить родственную кубанцам культуру. Работает вначале корреспондентом районных газет в городе Волновахе, а затем в поселке городского типа Тельманово (газета «Путь Октября») на Донеччине. В Тельманово довелось поработать и на районном радио. Он по-прежнему много публикуется, черпая новые краеведческие сюжеты из истории тех мест, где довелось жить. Увлекается изучением связей, соединявших культуру Украины с различными уголками бывшего Советского Союза. Но литература и история Кубани по-прежнему в числе его приоритетных тем.

Осенью 1973 г. Василий Николаевич переезжает в город корабелов Николаев, где работает в областном научно-методическом центре народного творчества сначала методистом, а потом – заведующим отделом. Квартиру семья получила лишь накануне его пятидесятилетия. «Мой дом в ста метрах от

---

¹ Васюринский – один из псевдонимов В. Н. Орла (по названию кубанской станицы, где он родился).

Южного Буга, так что летом как на даче», – сообщает он в письме Махачу Атаеву.

Все эти годы вынужденной «эмиграции» он тоскует по родному краю. В последние годы жизни у него все чаще появляется желание высказать в письмах к друзьям свою любовь к покинутой Кубани. Словно чувствует какую-то вину за недосказанность в ее адрес самых теплых и возвышенных слов. «Что касается моего отношения к Кубани, – восклицает он, – то я *всегда* стоял и стою на позиции огромной любви к истории той земли, которая меня породила. И пока будет биться мое сердце, а рука держать перо, я останусь *кубанцем*. Не я виноват, что нахожусь вдали от Кубани, не я виноват, что глупость и ограниченность некоторых имеющих власть над кубанской печатью лишает кубанцев возможности услышать мой голос».

Иногда ему кажется, что главный его гонитель и противник опознан в лицо. И тогда рождаются гневные строки в адрес многолетнего гнобителя кубанской культуры И. П. Кикило, назначенного в начале «перестройки» главным редактором единственного в крае литературного альманаха «Кубань». В них звучит отчаянный протест против «бесконечных “неудач” в редактируемом им журнале, требование прекратить необоснованные гонения, от которых «прежде всего, страдает читатель». «Все наносное, что, так или иначе, приплеталось к моему имени, – говорит он, – давно унесла Кубань. Остался труженик Орел, литературовед, краевед, ученый, и Кубани никак не должно быть стыдно за него. Он ничем не опозорил родной Кубани».

В дневнике, не предназначенном для печати, незадолго до смерти уже неизлечимо больной Василий Николаевич оставил пронзительную по своей обнаженности запись: «Кубань, Кубань! Все лучшие творческие годы я прожил вдали от тебя, под прессом страха. И этот страх сопутствовал мне с 1963 года вплоть до 1975-го. Десять лет оглядывания, переживаний, и после этого дивятся, что какой-то узел взял и не выдержал. 12 лет под неусыпным надзором. Это что тогда значило! А если бы? Но этого если бы со мной не случилось, хотя после меня кое-что и осталось. Жил не напрасно».

Василий Николаевич Орел умер 31 августа 1987 года и похоронен в городе Николаеве на Украине. После кончины краеведа его вдова перевезла архив литературоведа и краеведа на Кубань, материалы из которого использованы при издании в 1994 году небольшой монографии «Атаман Кухаренко и его друзья», а в 2006 году легли в основу новой большой книги – «В поисках истины», куда вошли неопубликованные работы, письма, исчерпывающая библиография его публикаций.

ББК 63.3 (4 Укр)

*Анатолій АВРАМЕНКО,
кандидат історичних наук, доцент
Кубанського державного університету*

КОРОТКИЙ ОГЛЯД ІСТОРІЇ КУБАНСЬКОГО КОЗАЦЬКОГО ВІЙСЬКА

Мета цієї статті – зробити спробу короткого нарису історії Кубанського козацького війська та показати долю його українських традицій.

Закінчення воєнних дій на Північно-Східному Кавказі в 1859 р. дало змогу приступити до завершення Кавказької війни в Закубанні і Причорномор'ї. Це вимагало реорганізації управління військами і адміністративно-територіальних змін. Указом від 8 лютого 1860 р. праве крило Кавказької лінії було перетворене на Кубанську область, а ліве – на Терську. Басейн р. Кубань належав до Кубанської області, у тому числі землі, населені ворожими до Росії племенами горців, які ще потрібно було завойовувати. Начальником Головного штабу Кавказької армії Г.І. Філіпсоном було розроблено план витіснення цих племен і заселення їхніх земель козацькими станицями. Для цієї мети передбачалося використовувати як чорноморських козаків, так і козаків-лінійців. Здійснювати план довелося генералу М.І.Євдокимову, який командував військами на Північному Кавказі. Наказом головнокомандувача Кавказької армії О. І. Барятинського від 13 жовтня того ж року з Чорномор-

ського козацького війська і шести бригад Кавказького лінійного козацького війська (КЛКВ) було створене *Кубанське козацьке військо (ККВ)*, решта 4 бригади КЛКВ утворили *Терське козацьке військо*. Цей наказ 19 листопада 1860 р. затвердив цар Олександр II, і він набув сили закону [1]. Таким чином, Кавказька, Лабинська, Кубанська, Ставропольська, Хоперська й Урупська бригади увійшли до складу ККВ. Начальник Кубанської області був одночасно командувачем усіх військ на її території, а також наказним отаманом ККВ.

Зі створенням Кубанської області й нового козацького війська генерала М. І. Євдокимова було призначено начальником області, командувачем військ Кубанської області, а з 19 листопада 1860 р. також і наказним отаманом ККВ, при цьому він обіймав посади начальника Терської області й командувача військ у Терській області [2]. Керуючи такою великою територією, М. І. Євдокимов тримав свій штаб у Ставрополі (лише в 1865 р. штаб командувача військ Кубанської області було переведено до Катеринодара), а виконувачем обов'язків наказного отамана Чорноморського козацького війська аж до 5 травня 1861 року був генерал-майор Л. І. Кусаков (затверджений на посаді тільки 1 жовтня 1860 року). Не маючи часу докладно заглиблюватися в суто козацькі проблеми, М. І. Євдокимов незабаром отримав нового помічника з управління військами в Кубанській області – генерал-майора М. А. Іванова, який з 31 серпня 1861 року став також наказним отаманом ККВ (до 1863 р.). М. А. Іванов і «виніс на своїх плечах, так би мовити, чорну роботу з організації військового управління й упорядкування різного роду деталей» [3]. Козацькі історики, що неприязно ставилися до М. І. Євдокимова (С. Д. Феліцин, Ф. А. Щербина, П. П. Короленко), саме М. А. Іванова називали першим отаманом Кубанського війська, хоча це і неправильно.

Створення нових станиць у Закубанні під час завершення Кавказької війни супроводжувалося постійними реорганізаціями в управлінні: з'являлися нові полки і бригади ККВ, змінювалися межі між ними. Напередодні докорінної реорганізації ККВ (1 серпня 1870 р.) і реформи адміністративно-територіального поділу Кубанської області, здійсненої протягом 1870 р., території області й війська не збігалися, в Чорномор'ї зберігалися ко-

лишні округи (Єйський, Катеринодарський і Таманський), інша частина області розподілялася між 6-ма бригадами і 6-м самостійним полком. При цьому деякі станиці 3-ї і 4-ї бригад перебували на території Ставропольської губернії, а територію Шапсузького берегового пішого батальйону в 1868 р. було включено до складу Чорноморського округу, створеного указом від 10 березня 1866 р. на Чорноморському узбережжі; він не входив у Кубанську область. Однак козаки батальйону, як і раніше, числилися у складі ККВ, що створювало подвійне підпорядкування. Це спричинялося до плутанини в управлінні – потрібно було нове рішення.

Місцеве військове начальство, обсіпане нагородами за успішне закінчення Кавказької війни, було не в змозі організувати нормальне цивільне управління. Для забезпечення економічного піднесення в козацьких областях потрібно було створити умови для масового переселення сюди «іногороднього» населення, тому що козацтво було занадто обтяжене військовою службою. До того ж управління Кавказом обходилося надзвичайно дорого, козацтво ж було звільнене від сплати прямих податків. Значне збільшення числа «іногородніх» (а також, відповідно, промислових підприємств, ремісничих майстерень, торгівлі і т. ін.) створило б у регіоні базу оподаткування, що відповідало інтересам адміністрації. Тому указом від 29 квітня 1868 р. було дозволено «особам невійськового стану» селитися і купувати нерухому власність на козацьких землях [4]. Ще раніше, 1 травня 1867 р., було затверджено положення «Про заселення і управління м. Катеринодара», що дозволяло селитися в адміністративному центрі Кубанської області всім бажаючим. Скасування кріпосного права значно збільшило приплив селян, які приходили на заробітки, а потім і осідали на Кубані. У цих умовах ставало неминучим поширення на Кубань загальноімперської системи цивільного управління, що викликало радикальну реформу адміністративно-територіального поділу. Влаштування «цивільного побуту населення», його практичне втілення покладалося на козацтво, що мало структури як військового, так і цивільного управління, а також досвід організації влади на місцях [5]. У результаті з'явився указ від 30 грудня 1869 р., відповідно до якого: область було поділено на 5 повітів: Баталпашинський,

Сйський, Катеринодарський, Майкопський і Темрюцький. При цьому 12 станиць ККВ, що знаходилися на схід від Кубанської області, було передані в цивільне відомство Ставропольської губернії, а їхнє населення перетворилося з козаків на селян. Таким самим чином 12 станиць Шапсузького берегового пішого батальйону ККВ (на Чорноморському узбережжі між Геленджиком і р. Туапсе) було передано до складу Чорноморського округу, а сам батальйон ліквідовано. У 1876 р. засновано нові повіти – Закубанський і Кавказький, що викликало зміни всіх повітових кордонів. Прагнучи створити елементи цивільного життя в середовищі козацтва, Олександр II затвердив 13 травня 1870 р. Положення про цивільне управління в козацьких військах. Цей документ визначав порядок самоврядування в козацьких станицях до кінця 80-х рр. XIX ст. Відповідно до згаданого Положення станичну громаду («общество») утворювали всі жителі станиці (незалежно від стану), а станичний сход – всі домогосподарі, що належали до станичної громади. Іногородні одержали право голосу під час обговорення справ, що стосуються осіб не козацького стану.

Стабілізація обстановки на Кавказі дозволила реформувати місцеві козацькі війська і перейти до полегшеного варіанта військової служби козацтва. Положення про військову повинність ККВ, прийняте 1870 р., скасовувало поголовну службу козаків. Термін служби відтепер встановлювався у 15 років стройової (1/3 дійсної і 2/3 – на пільзі) і 7 років внутрішньої служби. Але навіть у таких умовах тривала служба заважала нормальному розвитку господарства козаків. Після виходу на пільгу козаки 2-ї і 3-ї черги мали двічі на рік брати участь у літніх і зимових зборах, що надовго відривало їх від господарства. Тепер у мирний час військо мало виставляти 10 кінних полків, 2 пластунських батальйони, 5 артилерійських батарей, окремих дивізіон у м. Варшаву і 2 ескадрони імператорського конвою. У воєнний час кількість полків і батальйонів збільшувалася втричі. Кінним полкам було присвоєно назви: Таманський, Полтавський, Катеринодарський, Уманський, Урупський, Лабинський, Хоперський, Кубанський, Кавказький і Сйський. Однак наступність стройових частин вкотре було порушено, і нові полки лише за назвами стали спадкоємцями старих полків, що тривало

й далі через передачу станиць з одного полкового округу до іншого. 1878 р. станиці ККВ було розділено між трьома військовими відділами, межі яких абсолютно не збігалися з межами повітів. До Катеринодарського військового відділу увійшли полкові округи: Катеринодарський, Полтавський і Таманський; до Майкопського відділу – Урупський, Лабинський і Хоперський; до Уманського відділу – Єйський, Кавказький, Кубанський і Уманський полкові округи [6]. Перерозподіл меж при цьому не враховував історичних традицій. Так, станиця Полтавська увійшла не до Полтавського полкового округу, як можна було очікувати, а до Таманського.

24 червня 1882 р. було затверджено нове Положення про військову службу Кубанського козацького війська, за яким, зокрема, було скасовано колишні номери полків, але збережено їх назви. У зв'язку з поділом стройового розряду на три черги до назв полків тепер додавався номер черги: 1-й, 2-й чи 3-й, наприклад, 1-й Хоперський полк служив у мирний час. У воєнний час призову підлягали полки всіх трьох черг. А 3 вересня 1883 р. на підставі нового Положення було сформовано 7 невеликих місцевих команд Кубанського козацького війська: Усть-Лабинська, Прочноокопська, Лабинська, Уманська, Кримська, Баталпашинська і Отрадненська [7].

Новий імператор Олександр III демонстративно підкреслював свою особливу прихильність до козацтва і прагнув підвищити його значення як опори самодержавства. Поряд з іншими законодавчими актами, що означали відхід від основних ідей реформ 60–70-х років, у козацьких регіонах було вирішено провести адміністративні перетворення для реалізації нових політичних завдань. У 1888 р. на Кубані повіти було ліквідовано, а замість них було створено 7 відділів із зовсім іншими межами. Відділи було сформовано тільки з огляду на мобілізаційні потреби ККВ: вони включали 10 полкових округів, а Закубання (де знаходилися найбільш важливі козацькі станиці) було розподілено між сусідніми відділами, виходячи зі зручності комплектування піших пластунських батальйонів [8] (оскільки найбільш важливі козаки ставали пластунами). Центром Лабинського відділу стало селище Армавір, Кавказького – станиця Тихорецька (нині – Фастовецька), але через відсутність в останній відповідних приміщень

адміністрація відділу перебувала у станиці Кавказькій (офіційне її затвердження центром відділу відбулося лише 29 квітня 1902 р. [9]). Інші відділи отримали назви, що відповідали їх управлінським центрам: Баталпашинський, Єйський, Катеринодарський, Майкопський, Темрюцький.

Тепер пріоритет в управлінні належав козацьким структурам. Посаду повітового начальника (якому підпорядковувалися до того поліцейські пристави) було ліквідовано. Завідування відділами в адміністративному, військовому і поліцейському відношеннях зосереджувалося в руках отаманів відділів, що одержали права повітових справників і повітової поліції. Відповідно, у 1891 р. було затверджене нове Положення про цивільне управління у козацьких військах. З метою закріплення станових відмінностей козацтва від невійськового населення, що проживало в селах, поселеннях, селищах і аулах, для козацького населення встановлювалося дві категорії населених пунктів: станиці й хутори. Тепер усі козацькі селища почали називатися хуторами, а селищні правління, відповідно, стали хутірськими; загальні «сходи» станичників і хуторян (аналог сільських сходів) відтепер іменувалися «зборами». Іногородні втратили ряд своїх прав. Сам принцип, покладений в основу реформи системи управління і адміністративно-територіального поділу в 1888 р., викликав тоді схвалення не тільки місцевої адміністрації, а й провідних представників козацької громадськості. Особисту участь у підготовці та здійсненні реформи взяв Г. О. Леонов (наказний отаман і начальник області в 1884–1891 р.).

У 1889 р. було сформовано новий кінний полк – Чорноморський, що привело до перерозподілу територій між відділами. Новий округ було введено до складу Кавказького відділу і, щоб ліквідувати диспропорцію, у 1891 р. Кубанський полковий округ було передано з Кавказького відділу в Лабинський. 1897 року центр Темрюцького відділу було перенесено з Темрюка у станицю Слов'янську, зі збереженням колишньої назви відділу. Ще в 1896 р. порушувалося питання про переведення управління Єйського відділу у станицю Уманську, але це здійснено лише в 1902 р. А 1910 року Темрюцький відділ було перейменовано на Таманський [10]. Після відомого повстання 2-го Урупського полку збентежене начальство вирішило зміни-

ти назву: з 9 квітня 1906 року 1-й, а з 9 січня 1910 року і 2-й Урупський полки стали іменуватися Лінійними. А 8 серпня 1910 року, у пам'ять про запорізьке козацтво, що склало ядро Чорноморського козацького війська, 1–3-й Єйські полки були перейменовані в Запорізькі [11]. У полкових округах відбувалося і формування пластунських батальйонів. Козаків, виділених у пластуни по різних станицях, збирали зі всієї області до 6 мобілізаційних центрів: Катеринодар, Майкоп, станиці Кавказька, Прочноокопська, Слов'янська, Уманська. Полки, що перебували на дійсній службі, зводилися в козацькі дивізії – Кавказькі (завичай складалися з кубанських і терських козацьких полків) і Кубанські, але окремі полки включалися у зведені дивізії разом з полками інших козацьких військ або регулярними кавалерійськими полками. При цьому два полки утворювали кінну бригаду. Пластунські батальйони також зводилися в бригади.

В умовах швидкого розвитку військової техніки іррегулярні війська поступово втрачали колишнє значення. Козацькі підрозділи під час війни дедалі більше використовувалися як допоміжні: здійснювали розвідку і диверсії, охороняли війська на марші, підтримували наступ піхоти в бою, переслідували відступаючого супротивника. М. Т. Лоріс-Меліков, будучи наказним отаманом Терського козацького війська, писав: «Козацтво помітно втратило вже колишній характер того сторожового ланцюга, котрим споконвіку прикривалися окраїни Росії, суміжні з ворожим і хижацьким населенням сходу, і хоча немає сумніву в тому, що воно служить і служитиме найкращою запорукою збереження спокою на Північному Кавказі... проте не можна не визнати, що активна роль козацтва вже навряд чи виявиться тут необхідною, воно впливатиме скоріше самою присутністю своєю, вселяючи у горців моральне переконання у повній неможливості зрушити російське населення з місця» [12].

Основний обов'язок козаків полягав у постійній службі, переважно у прикордонних районах. Особливо тяжкою була служба на кордонах з Туреччиною і Персією, де доводилося боротися проти контрабандистів і розбійників, не допускати проникнення через кордон епідемій. Козаки несли також конвойну службу при командувачеві військ Кавказького військового округу, охороняли російські консульства і місії в азійських країнах

(наприклад, при Російській імператорській місії у Персії). З кращих козаків набиралася власний його імператорської величності конвой (служив у Петербурзі, Царському Селі, Лівадії та інших місцях, де перебував імператор) і Кубанський козацький дивізіон, що служив у Варшаві при наміснику в Царстві Польському (пізніше – при командувачі військ Варшавського військового округу). До початку XX ст. щороку на дійсній військовій службі перебувало близько 16 500 кубанських козаків (23 % усіх козаків, що служили в мирний час). Напередодні Першої світової війни 1-й Лінійний полк ніс службу в Кам'янці-Подільському, а всі інші – на Кавказі й у Туркестані.

Відбувалися певні зміни в обмундируванні та спорядженні козацтва. У грудні 1871 р. для кавказьких козацьких військ була введена форма з чорної черкески і бешмета. Колір для погонів, парадних бешметів і верхів папах у кубанців був червоний. Чорна черкеска використовувалася для парадів і урочистих випадків, а під час звичайної служби козаки носили буденну черкеску довільних кольорів. Після російсько-японської війни з'явилася також «бойова черкеска із сукна захисного кольору». Шашки і кинджали також могли бути різними, але обов'язково доброї якості. Вони передавалися в спадщину і дбайливо зберігалися вдома. Вогнепальну зброю козак одержував на службі з військових арсеналів.

Козак був зобов'язаний за свій рахунок купувати бойового коня, холодну зброю, обмундирування і спорядження, вартість якого постійно зростала. Обмундирування і спорядження козака, що виходив на службу на початку XX ст., оцінювалося майже в 166 карбованців [13]. Поступове скорочення конярства призводило до подорожчання бойового коня; орати на такому коні категорично заборонялося. Стрйовий кінь у Кубанській області коштував 125–140 карбованців. Попри значну кількість землі козаки не могли скористатися її можливостями. Станичні громади і окремі козаки мали право використовувати наділи на власний розсуд. Неможливість використовувати свій наділ змушувала багатьох козаків здавати землю в оренду «іногороднім». Щоб забезпечити вихід козаків на службу, станична адміністрація все частіше була змушена вдаватися до примусових заходів, відбираючи козацький наділ і здаючи його в оренду. Для дедалі більшої кількості козаків

військова служба була обтяжливою, а заможні прагнули до підприємницької діяльності. Постійно обговорювалася тема економічного виснаження козацтва. Виражаючи думку значної частини козаків, місцевий історик П. П. Короленко ще у 80-ті рр. XIX ст. у зростанні нещастя козацтва обвинувачував сарану, «жидів» та іногородніх, приплив яких, на його думку, необхідно було обмежити усіма засобами [14].

Однією з цілей адміністративної реформи 1888 року була протидія «вкрай ненормальному величезному напливу іногородніх елементів», що діяв «руйнівним чином на козацьку військову громаду і традиції» [15]. Не менш рішуче тоді ж підтримав реформу Ф. А. Щербина, який відзначав, що з масовим напливом іногородніх у Кубанській області «зростання економічних начал переходить у найбезцеремоннішу і найрознуданішу наживу за рахунок природи та її найближчого господаря – козака» і що «у густих рядах прибульців виявився значний відсоток хижаків у всіляких видах, людей наживи, які однаково зрештою обплутали і господаря-козака, і переселенця-бідняка» [16]. Однак очікування багато в чому не виправдалися.

Чисельність іногородніх вже до кінця XIX ст. перевищила козацьке населення Кубані. При цьому серед переселенців явно переважали вихідці з українських губерній. Вони приїжджали на заробітки, селилися як у містах, так і в сільській місцевості. Саме приплив іногородніх забезпечив економічний прогрес Кубані. До 1897 року їхня частка серед ремісників області становила 81 %, серед майстрових – 94 %, торговців – 86 % [17]. Але козацтво дивилося на іногородніх як на чужинців, котрі наживаються за рахунок козацьких земель. Парадокс полягав у тому, що бурхливе економічне піднесення Кубанської області підривало матеріальну основу і традиційний уклад більшості козацьких господарств.

Екстенсивне тваринництво було основною галуззю сільського господарства Чорномор'я, як і колись у степах Запорожжя. Близькість кордону, набіги розбійників-горців і відсутність найманої робочої сили для обробки землі в умовах військового побуту і частих призовів козака на службу – все це перешкоджало економічному прогресові краю. Для розвитку нормального господарства було потрібно розмежувати землю між станичними

юртами, що було здійснено тільки з 1870 р., причому розмежування військових земель і лісів від станичних в округах колишньої Чорноморії тривало до кінця десятиліття, а в інших районах Кубані ця робота затяглася до початку ХХ ст. Із завершенням розмежування структура землеволодіння стала доволі складною: основна частина військових земель складала станичні юрти, де кожен козак, що досяг 17 років, мав право на одержання душевого наділу; частина території наділялася в потомствене приватне володіння генералам, офіцерам і чиновникам ККВ, охочим переселенцям (тобто тим, хто добровільно переселявся в Закубання). Землі військового запасу зберігалися для додаткового наділення мірою приросту населення в станицях. У Кубанській області були також різні категорії земель, що не належали війську. Розмежування значно скоротило можливості для екстенсивного тваринництва хуторян і створило сприятливі умови для землеробського господарства. Але землеробство вимагало постійної присутності господаря, а значну частину часу козак, як і раніше, витрачав на військову службу. У багатьох козаків не було необхідного інвентарю і робочої худоби. Не вистачало і достатнього землеробського досвіду. Козаки на Кубані навіть наприкінці ХІХ століття рідко застосовували трипілля, глибоку оранку, угноєння. За свідченням Л. М. Мельникова, козаки не займалися городництвом, продавали хліб, щоб купити воронезьку картоплю, буряк чи капусту [18].

Начальник Головного управління козацьких військ П. О. Щербов-Нефедович, який 1899 р. відвідав Кубанську область, писав: «З розмов на місці виявляється, що досить значна частина пайової землі не обробляється самими власниками паїв, а здається ними в оренду іногороднім чи своїм же заможнішим козакам-одностаничникам» [19]. На відміну від сторонніх селян козаки, що володіли землею на общинному праві, частіше здавали землю в оренду, ніж орендували її самі. Цьому сприяв великий попит на землю з боку іногородніх і відносно непогана забезпеченість надільною землею основної маси козацтва, що одержувала від здачі землі в оренду необхідні для господарства і військового екіпірування кошти [20]. На початку ХХ ст. зі зростанням посівних площ і ціни на землю ставало усе менше пасовищ, що робило нерентабельним заняття табунним конярством.

Зменшення поголів'я кінських табунів дуже турбувало Військове міністерство, що бачило в цьому загрозу постачанню козацьких військ кіньми необхідної якості. Якщо в 1900 р. у кубанських табунах числилося понад 40 тис. верхових коней, то до 1913 р. їх залишилося лише 8,6 тис. голів [21], хоча кількість робочих коней продовжувала зростати.

Значно прискорило економічний розвиток Кубані будівництво залізниць – за короткий історичний термін (з 1875 р.) було побудовано майже всі дороги, що існують і нині. Це набагато полегшувало збут зерна і підвищувало вартість землі. Проникнення товарно-грошових відносин у козацьке середовище загострило протиріччя між військовою і господарською сторонами життя. Заможні козаки дедалі більше тяжіли до підприємницької діяльності. Напередодні Першої світової війни розгорнулося бурхливе будівництво Чорноморсько-Кубанської дороги, яку на Кубані називали «козацькою». Ініціатором її створення був К. Т. Живило, який очолював тоді Кубанський військовий музей. Він став головою правління Товариства Чорноморсько-Кубанської залізниці, а серед засновників були провідні громадські й політичні діячі кубанського козацтва М. С. Рябовол і К. Л. Бардиж [22]. Багаті козацькі господарства купували сільськогосподарські машини. Але на тлі процвітаючих заможних селянських («іногородніх») господарств козацька економіка в цілому явно програвала. Козак розумів, що тривала військова служба в нових умовах стала тяжким тягарем, який гальмує розвиток його власного господарства. Архаїчна система військового землекористування дозволяла зберігати відносну заможність, але від майнового розшарування вберегти не могла.

Найзаможніше жили станиці колишньої Чорноморії. Найбіднішими були закубанські станиці, особливо в нагорній смузі. Л. В. Македонов, що займався обстеженням господарства і побуту цієї місцевості, писав: «Вся нагорна смуга робить враження запущеного, забутого краю. ...Нудьга життя, нестатки і злидні, почуття своєї занедбаності – все це вбиває енергію населення, робить його млявим, апатичним. У рідкісних випадках під впливом якоїсь нестерпної образи і ударів по найбільш живому місцю сколихнеться станиця і ознаменує свій підйом якимось диким вчинком, на кшталт розгрому і вбивства підозрюваних у

крадіжці худоби жителів, або ж просто мертвим безпробудним пияцтвом, а потім – усе знову тихо і нудно. ...Нудьга, приреченість, злидні, тяжкі непосильні повинності обсідають козака-господаря, і недарма саме тут склалася приказка: “Слава козацька, а життя собаче”» [23].

Тільки війна могла найкраще продемонструвати доцільність збереження козацьких військ. Серйозним випробуванням стала тяжка російсько-турецька війна 1877–1878 рр. Для кубанського козацтва основним тоді став Кавказький театр воєнних дій. У Закавказзя були відправлені 1-ші Сйський, Кавказький, Кубанський, Полтавський, Уманський, 2-й Хоперський кінні полки, одна сотня 7-го пішого пластунського батальйону і дві кінно-артилерійські батареї [24]. Козаки на Кавказі особливо відзначилися при взятті Ардагана і Карса, у героїчній 23-денній обороні фортеці Баязет (2 сотні Уманського полку). Але результат війни вирішувався на Балканах. Тут у бойових діях брали участь 2-й Кубанський кінний полк, дві сотні 7-го пластунського батальйону і два ескадрони імператорського Конвою [25]. Кубанців було включено до складу Кавказької козацької дивізії під командуванням генерал-лейтенанта М. Д. Скобелева, яка брала участь у боях на найважчих ділянках, починаючи з форсування Дунаю. 26 червня 1877 р. передовий загін генерала І. В. Гурка, до складу якого входив 2-й Кубанський полк, підійшов до Тирново – давньої столиці Болгарії. Переслідуючи турків, першою в місто увірвалася сотня кубанських козаків [26]. Кубанські козаки виявили героїзм і добрий вишкіл при обороні Шипкинського перевалу (з серпня по грудень 1877 р.), при облозі фортеці Плевна, у боротьбі проти банд башибузуків і черкесів, що чинили дикі звірства над болгарським населенням. За шість місяців війни 2-й Кубанський кінний полк взяв участь у 60 боях. Після зимового переходу через Балканський хребет першою з російських частин у Софію увірвалася одна із сотень 2-го Кубанського полку під командуванням осавула Бариш-Тищенка. У той же час на козаків поклалися завдання розвідки, підтримка зв'язку між окремими загонами.

У 1880–1881 рр. кубанські козаки брали участь в Ахалтекинській експедиції в Туркестані під командуванням генерала М. Д. Скобелева (1-й Таманський, 1-й Полтавський і 1-й Лабин-

ський полки), відзначилися при переході через Копетдаг і при взятті фортеці Геок-Тепе. Результатом походу стало приєднання Закаспійського краю (Туркменії) до Росії. Для внутрішньої і прикордонної служби тут на два роки було залишено Таманський і Лабинський полки [27].

Бойові якості і стройова підготовка козаків викликали захоплення перського шаха Наср-Ед-Діна під час його візиту в Росію в 1879 р., і на його прохання до Персії були відряджені російські офіцери й урядники для формування Перської його величності шаха козацької бригади (створена в 1882 р.). Підготовку перських козаків здійснювали козаки-надстроковики Кубанського і Терського козацьких військ. Підрозділи бригади перебували в Тегерані, Тавризі (Тебризі), Решті, Мешхеді, Ісфахані, Ширазі, Бендер-Буширі та інших містах Північної Персії [28]. Революція в Персії змусила надати шахському уряду додаткову допомогу – після того як шах Мохаммед Мірза зрікся престолу й укриття за стінами російської дипломатичної місії, а натопи мусульманських фанатиків загрожували безпеці російських підданих, влітку 1909 р. 1-й Лабинський полк було відправлено з Баку до Казвина, де разом з іншими російськими військами він приступив до придушення повстань і боротьби з бандитизмом [29]. Згодом на прохання уряду в Персії розміщувалися окремі козацькі підрозділи. Так, на початку 1914 р. на північному заході Персії дислокувалися 1-й Полтавський і 1-й Чорноморський полки Кубанського козацького війська (у містах Хой і Ардебіль).

Іноді козаки виявляли несподівані якості, опиняючись у нестандартній ситуації. Так, осавул Кубанського козацького війська М. С. Леонтєв, будучи членом Російського Географічного товариства, сформував і очолив експедицію в Абіссінію (Ефіопію), у 1895 р. вручив подарунки негусу (імператору) Менеліку II, а незабаром став його радником у справах зовнішньої політики і з військових питань. Кубанський осавул супроводжував ефіопське посольство, що їздило на доручення Менеліка II до Петербурга. Саме М. С. Леонтєв розробив стратегічний план боротьби проти вторгнення італійських колоніальних військ на основі відкоригованої стратегії Вітчизняної війни 1812 р., що привело до розгрому італійського корпусу в битві під Адуа в

1896 р. За це його було визнано гідним високих нагород і звань. Від імені негуса М. С. Леонт'єв вів дипломатичне листування з російським Міністерством закордонних справ і з турецьким султаном, був генерал-губернатором екваторіальних провінцій Абіссинії. У 1899 р. він очолив військову і наукову етнографічну експедицію до озера Рудольф, у якій брало участь кілька кубанських козаків з конвою. У 1900 р. М. С. Леонт'єв повернувся на батьківщину разом з багатими етнографічними колекціями [30].

Російсько-японська війна 1904–1905 рр. виявила багато недоліків у організації російської армії й у тактиці ведення бою. Хоча практично всі невеликі сутички вигравали козаки, великі бої армія програвала. Недооцінюючи козаків в умовах сучасної війни, військове начальство тільки наприкінці 1904 р. укомплектувало і відправило на фронт кубанські підрозділи. На території Маньчжурії з японцями воювали 1-й Катеринодарський, 1-й Уманський, Терсько-Кубанський кінні полки, шість пластунських батальйонів, 1-ша Кубанська козацька батарея. У травні 1905 р., переконавшись у високих бойових якостях пластунів, командування наказало «давати їм тяжчі самостійні завдання з розвідки, знаходження супротивника і зняття постів, застав його» [31]. Яскравим прикладом доблесних дій кубанців є сміливі рейди в тил японських військ кінного загону генерала П. І. Міщенка в листопаді–грудні 1904 р. (500 кілометрів!), у лютому і травні 1905 р. Але окремі успіхи не могли змінити невдалого ходу війни в цілому.

У роки революції 1905–1907 р. козацькі підрозділи виконували охоронні функції, їх нерідко залучали до придушення збройних виступів і селянських бунтів, розгону демонстрацій і страйків. Уряд мобілізував для цих цілей пільгові козацькі полки 2-ї і 3-ї черги. Участь козаків у придушенні революційних виступів у 1905–1907 рр. створило їм репутацію «душителів революції». За підрахунками Л. Й. Футорянського, із загальної кількості рот, ескадронів і сотень, що брали участь у придушенні революційного руху, частка козацьких підрозділів становила в 1905 р. – 11,7 %, 1906 р. – 16,7 %, 1907 р. – 12,6 % [32], і частота їхнього використання була вищою, ніж частин регулярної армії. Ростовський історик В. П. Трут вважає, що це пояснювалося високою дисциплінованістю, вірністю військовому обов'язку,

благонадійністю козацьких частин [33]. Виконуючи військовий обов'язок, козаки нерідко гинули від рук бандитів, що прикрилися революційними гаслами. Але свідомість того, що доводилося розганяти нагайками страйки і демонстрації трудового народу, викликала обурення самих козаків. У результаті в 1905 р. відбулися хвилювання в ряді пластунських батальйонів і навіть повстання 2-го Урупського полку. Ці частини відмовлялися виконувати каральні функції і вимагали відправлення козаків додому. Більшість козацтва насторожено ставилася до революції. Однак військово начальство прагнуло ізолювати козаків від революційного впливу. Так, наприкінці 1907 р. командир 9-го пластунського батальйону військовий старшина Зеньковський об'їхав 47 станиць Темрюцького відділу і скрізь виголошував промови про «ганебну поведінку» козаків 2-го Урупського полку і пластунських батальйонів, про «підступні наміри» революціонерів, про «священний обов'язок» нести царську службу і про кару за непослух [34].

Але в середовищі козацтва відбувалися незворотні процеси: станові перегородки, що повинні були зберігати його від руйнівних зовнішніх впливів, не могли стримувати поступового поглиблення майнової і соціальної нерівності. Зубожіння значної частини козацьких родин стало нерозв'язною проблемою. 1910 року спалахнули заворушення козаків 2-го Урупського полку, а на початку 1912 р. було придушено заворушення в 3-й Кубанській козацькій батареї [35]. У військових колах усе настійніше обговорювалося питання про ліквідацію козацьких військ: в умовах загострення земельної і політичної кризи наявність в імперії численного озброєного населення було вкрай небезпечним.

Однак дискусії були перервані початком світової війни. У станицях в цей час збирали хліб. У Старо-Мишастівській, наприклад, усі чоловіки були в степу, коли опівдні 18 липня задзвонили дзвони. Від станичного правління поскакали врізнобіч вершники з червоними прапорцями – знаком мобілізації. Наступного ранку матері проводжали синів, дружини – чоловіків. Козачки обережно виводили коней з воріт, пам'ятаючи стару народну прикмету: «Кінь спіткнеться – козак не повернеться». Так починалася велика трагедія, яке виявилася лише прологом кривавого

божевілля, що незабаром обрушилося на країну [36]. 19 липня (1 серпня) 1914 р. Німеччина оголосила війну Росії, а незабаром було призвано на службу другу і третю черги пільгових козаків. До серпня 1915 р. на фронтах перебувало понад 97 тис. кубанських козаків, а до кінця війни – понад 107 тис., або 12 % козацького населення області. Таких масштабів мобілізації козацтво досі не знало. У роки війни Кубанське козацьке військо виставило 37 кінних полків, 24 пластунські батальйони, 1 окремих кінний дивізіон, 1 окремих пластунський дивізіон, 51 окрема сотня, 6 артилерійських батарей, не рахуючи тилових частин [37].

Початкове розташування козацьких частин у ході Першої світової війни багато в чому було продиктоване місцями їхньої постійної служби, які визначилися ще наприкінці XIX століття. Так, першочергові полки Кубанського козацького війська в мирний час служили переважно в Закавказзі. Тому з моменту вступу Туреччини у війну основні сили козаків-кубанців опинилися на Кавказькому фронті. На європейський фронт Кубань могла виставити лише пільгові полки, мобілізовані на війну. Кубанські козацькі частини перебували на усіх фронтах – від Балтійського моря до Персії. Як правило, вони діяли в складі козацьких дивізій, корпусів, груп і скеровувалися на підтримку стрілецьким полкам. Маневрені козацькі сотні здійснювали розвідку, брали участь у наступах і проривах фронту, вели ар'єргардні бої в період відступу російської армії. З перших днів війни козаки-кубанці воювали в Польщі, Східній Пруссії, у Галичині. Нерідко саме від їхніх дій залежав результат битви. Скрізь вони показували себе прекрасними вершниками і майстрами шашкового бою, демонстрували високий бойовий вишкіл. 4 серпня 1914 р. у бою під Городком значні сили австро-угорських військ атакували авангард армії генерала О. О. Брусилова, але будапештська гвардійська кавалерійська дивізія угорців у двогодинній сутичці була знищена. У перемозі відіграли роль і кубанські козаки [38].

16 жовтня 1914 р. почалася війна на Кавказькому фронті – проти Туреччини. До середини 1916 р. до складу Кавказької армії входили кубанські козацькі полки: 1-й Уманський, 1-й Чорноморський, 1-й Хоперський, 1-й Лабинський, 1-й Полтавський, 1-й Таманський, 1-й Кавказький, 3-й Кубанський, 3-й Таманський, 3-й Катеринодарський, 3-й Лінійний, 3-й Кавказький,

3-й Лабинський, 3-й Чорноморський, 1–4-й зведені кубанські козацькі полки, 9 особливих кінних сотень, 22 пластунських батальйони (що входили до складу чотирьох пластунських бригад), не рахуючи козацької артилерії [39]. У суворих умовах воєнних дій восени 1915 р. на Кавказькому фронті народилася пісня «Ты, Кубань, ты наша родина», що стала згодом гімном кубанського козацтва.

Особливе місце посідають дії Російського експедиційного корпусу в Персії, до складу якого входили і козаки (1-й Уманський, 1-й Запорізький, 1-й Хоперський козацькі полки та ін.). Цей корпус зірвав спроби втягти Персію у війну на боці Німеччини, а в 1916 р. почав наступ у напрямі Месопотамії – на допомогу англійським військам, що оборонялися від турків. В авангарді корпусу йшов 1-й Уманський козацький полк [40]. У квітні сотня цього полку, зробивши 300-верстний рейд у глибокий тил супротивника, зустрілася під Багдадом з англійцями. Усі козаки сотні були нагороджені за цей рейд Георгіївськими хрестами, а осавул В. Д. Гамалій – також англійським орденом Воєнного Хреста. Разом з тим військове командування часто дивилося на козаків як на другорядне військо, залишаючи деякі кінні кубанські частини у спокійних місцях фронту, де можна було обійтися і без їхньої присутності. Це, напевно, свідчило про невміння гідно оцінити військовий потенціал козацтва. Однак поява новітньої військової техніки – далекобійної артилерії, бронемашин, авіації, хімічної зброї, масове застосування кулеметів – усе це змінило роль кінноти, і козаки змушені були учитися воювати з окопів, як і решта армії.

Утворення ККВ було досить штучним – між чорноморцями і лінійцями існували великі розбіжності. Майже всі чорноморські козаки мали українське походження, а ядро становили нащадки запорожців. Чорноморія довго зберігала специфічні особливості в управлінні, землеволодінні й землекористуванні, у культурі, самосвідомості та мові. Офіцер і відомий географ М. І. Венюков, що прибув на Кавказ наприкінці 1861 р., писав: *«У колишньому Чорноморському війську, що складається з малоросіян і зберігає перекази Запорозької Січі, ця окремість набуває вигляду національності і виражається неприхильністю до іногородців, яких козаки недружелюбно називають москалями»*

[41]. Козаки-лінійці були переважно росіяни за походженням. Багато хто з них походив від донських козаків, багато хто – від однодворців, що переселялися з кінця XVIII ст. з чорноземних і українських губерній [42]. Так, у 1802–1804 рр. частину російських однодворців, козаків колишнього Катеринославського війська, було переселено на Кубанську лінію; вони заснували станиці Ладозьку, Тифліську, Казанську, Темижбецьку і Воронежську, які утворили Кавказький козацький полк. Поряд з постійним припливом російського населення лінійні станиці поповнювалися й українцями. Так, через велику смертність населення внаслідок постійних військових сутичок, хвороб і браку продовольства на Нову (Лабинську) лінію перевели, із зарахуванням у козаки, переселенців з Полтавської і Чернігівської губерній, нижні чини регулярної армії, а також чорноморських козаків [43]. Походження козаків Хоперського полку, як відзначалося в літературі, також значною мірою пов'язано з українською (запорізькою) основою [44]. В етнокультурному відношенні лінійне військо було досить строкатим, але інтенсивна культурна інтеграція в умовах явного переважаючого російських культурних традицій привела до того, що козаки-лінійці не протиставляли себе Росії і не прагнули відокремитися від неї.

Протиріччя між чорноморцями і лінійцями були досить відчутні навіть у період громадянської війни 1918–1920 рр. Відмінність у самосвідомості дуже яскраво демонструє рішення № 7 козацького збору станиці Старонижчестеблівської Таманського відділу від 10 серпня 1918 року (тобто відразу після падіння Радянської влади), опублікований у газеті «Великая Россия» у Катеринодарі у вересні того ж року. Плуताючи українські та російські слова, що характерно для кубанського говору, текст промовляв: «Мы, нижеподписавшиеся казаки куреня Старонижчестеблиевского... зибралысь на свою збирню перший раз після пропажи москальской власти... мы малы козацьку мову в тим, що мы, козаки, потомки прежних запорожцев по своему слабоумию или недохвату в науци, ны так давно изменилы своей ридний Кубани, дали волю и власть проклятому москалю такую, якою сами владилы, памятую, що и вин наш брат по нашему Государству, також будэ з нами вмисти робыты и жыты на Кубани на пользу всего казачства, ну наша думка гныла и плода з

цѣи доброты ны выйшло». Маючи на увазі під «москалями» владу більшовиків, козаки каялися, що нещодавно зрадили рідну Кубань і тепер дякували своїм рятівникам, клялися у вірності військовому отаману Філімонову, Кубанській Раді та крайовому уряду [45]. На момент створення ККВ чисельність козацького населення становила близько 214 тис. осіб обох статей, в тому числі колишні чорноморці – близько 180 тис. [46].

Кавказька адміністрація прагнула до уніфікації цивільного і військового управління в регіоні, до ліквідації самотності Чорномор'я. Створюючи ККВ, російська влада намагалася не тільки раціональніше забезпечити підкорення краю, а також і зруйнувати замкнутість чорноморців. Відразу ж після створення ККВ «з боку чорноморського дворянства було висловлено опозицію проти цього з'єднання» [47]. У зв'язку з цим кавказьке начальство намірялося перенести центр області й ККВ з Катеринодара за межі колишньої Чорномор'я до місця злиття річок Кубані й Лаби – у район між станицями Усть-Лабинською і Некрасовською. Цікаво, що наказний отаман КЛКВ М. А. Рудзевич також виступив проти цієї ідеї, за що був звільнений з посади і відправлений у розпорядження головнокомандувача військ у Царстві Польському [48]. Сформовані традиції Чорномор'я і власність війська на землі, подаровані грамотою Катерини II, ігнорувалися генералом М. І. Євдокимовим: він прагнув частину козаків-чорноморців (станиці Старо-Щербинівську, Конелівську і Шкуринську) переселити за Кубань, незважаючи на їхні привілеї. Пройшовши шлях від солдата до генерала і навіть графа, Євдокимов вимагав дисципліни і безумовного виконання наказів. Але у відповідь почалися заворушення чорноморців і лінійців, які не вірили, що цар міг дати згоду на переселення, котре розоряло козацькі господарства. Козаки-чорноморці не хотіли залишати чорноземних земель, подарованих Катериною II, і вирушати в дикий непідкорений край з незвичною місцевістю. Євдокимов був змушений особисто приїхати до Катеринодара, щоб зломити опозицію. Почувши відмову офіцерів-чорноморців, він багатьох наказав заарештувати. Але це не допомогло, і Євдокимов повернувся до Ставрополя, звідки доповів про бунт і непокору чорноморців. Осмілівши, 2 генерали і 92 офіцери – чорноморські дворяни з козаків – подали на ім'я

Євдокимова прохання: відокремити 6 бригад лінійців і повернути війську ім'я, заслужене предками. У доповідній записці вони також висунули свої умови переселення за Кубань, що вважалося явною зухвалістю [49]. За свідченням М. І. Венюкова, один зі ставропольських офіцерів запропонував обмежувати землі чорноморських дворян, які подали згадане прохання, що привело б до втрати ними великих земель, котрі не мали конкретних меж і були зайняті «самозахопленням». Євдокимов відхилив такий «суворий» захід, проте наказав 8 чоловік заарештувати [50]. Всупереч забороні начальства чорноморці все-таки відправили до Петербурга свого представника зі скаргою.

Після провалу спроби насильницького переселення козаків у нові станиці влада створила систему пільг і матеріальної допомоги для переселенців, особливо для добровольців (козаків, яких бракувало, набирали жеребкуванням). Заселення Закубання почало здійснюватися на підставі імператорського рескрипту на ім'я графа М. І. Євдокимова від 24 червня 1861 року, а 10 травня 1862 року було затверджено підготовлене ним же Положення про заселення передгір'я західної частини Кавказького хребта кубанськими козаками та іншими переселенцями з Росії, відповідно до якого у згаданий район військовий міністр розпорядився переселити 12 400 кубанських козаків, 800 – азовських, 1200 – донських, 2000 державних селян і малоросійських козаків, 600 одружених нижніх чинів Кавказької армії, включивши їх усіх до складу ККВ. За період 1861–1865 рр. тут було засновано 111 станиць (деякі з них пізніше ліквідували), управління якими здійснювалося за зразком колишнього КЛКВ [51]. При цьому зі станиць створювалися нові полки або бригади, що склалися з полків. Фактично кубанські козаки становили більш як половину переселенців. У нові станиці заселялися також донські, азовські, терські, уральські й оренбурзькі козаки, одружені нижні чини Кавказької армії, малоросійські козаки і селяни Полтавської, Воронезької, Харківської, Чернігівської і деяких інших губерній [52], яких зараховували в кубанські козаки. Нові станиці прикривалися кордонними лініями.

1863 року в Чорноморії знову проявилися прагнення до відділення, що не відповідало планам кавказького начальства. Тому М. І. Євдокимов знову запропонував невідкладно перенес-

ти адміністративний центр з Катеринодара. Однак Ф. М. Сумароков-Ельстон (наказний отаман і начальник області в 1863–1869 рр.) висловився проти такого перенесення через відсутність необхідних коштів на будівництво нового міста [53]. До речі, після згаданих заворушень вища адміністрація не призначала наказними отаманами ККВ вихідців з місцевого козацтва аж до 1908 р., коли цю посаду обійняв М. П. Бабич. У той же час самодержавство постійно демонструвало свої особливі відносини з козацтвом і прагнуло його «приручити». Члени імператорської фамілії були шефами козацьких полків. Генерал М. М. Кармалін, наказний отаман і начальник області в 1873–1882 рр., височайшим повелінням від 3 лютого 1877 р. був зарахований з потомством у число жителів станиці Полтавської Кубанського козацького війська, із присвоєнням йому звання почесного старика станиці. Г. О. Леонов, який обіймав цю посаду в 1884–1891 рр., був обраний почесним стариком станиць Кореновської і Баталпашинської. Справжнє ставлення козаків до таких явищ цілком чітко проявилось після скинення царату. Улітку 1917 р. з числа почесних стариків козацького стану було виключено великого князя Бориса Володимировича, графів Фредерікса і Бенкендорфа, колишніх військових міністрів В. О. Сухомлинова, О.Ф. Редигера та ін. З не меншою одноставністю кубанці відмовили у праві іменуватися почесними козаками своїм колишнім безпосереднім начальникам, які були отаманами війська або його відділів – генералам М. П. Михайлову, П. І. Кокуньку, П. І. Міщенко та ін. [54].

Війна завдала тяжкого удару населенню. Численні мобілізації призводили до того, що в господарствах скорочувалася кількість працездатних працівників, особливо в козаків, оскільки відсоток призваних на військову службу серед них був помітно вищим, ніж серед селян. 28 лютого 1917 р. у Катеринодарі було отримано звістку про перемогу революції в Петрограді. Незабаром сенсаційна звістка про повалення самодержавства сколихнула всю Кубань. Але тут не відбулося негайного зміщення представників старої влади, як у багатьох інших районах країни. Начальник Кубанської області і наказний отаман ККВ М. П. Бабич заявив про підпорядкування новому уряду Росії і певний час

продовжував керувати краєм, встановлюючи зв'язки з місцевими громадськими діями, що підтримали Лютневу революцію.

У березні–квітні по всьому краю створювалися Ради і громадянські комітети. Але у станицях і козацьких хуторах керували органи козацького самоврядування на чолі з отаманами. 8 березня за наказом М. П. Бабича для управління краєм створено Кубанський обласний громадянський комітет, зі складу якого було сформовано Тимчасовий Кубанський обласний виконавчий комітет. Комісаром Тимчасового уряду на Кубані було призначено депутата Державної думи чотирьох скликань осавула зі станиці Брюховецької К. Л. Бардижа. Незабаром М. П. Бабич, який ще недавно мав великий авторитет як добрий адміністратор і безкорислива людина [55], подав у відставку і виїхав до П'ятигорська, де в серпні 1918 р. серед інших заручників був по-звірячому убитий чекістами. К. Л. Бардиж, що прибув із Петрограда, призначив тимчасовим отаманом начальника штабу ККВ К. П. Гаденка [56]. 9–18 квітня у Катеринодарі проходив I з'їзд представників населених пунктів Кубані, який обрав Кубанську обласну Раду як вищий орган громадянської влади в області. З'їзд підтвердив повноваження громадянських комітетів як органів нової влади, однак не поширив їхньої функції на території станичних юртів, де зберігалось отаманське правління. Виникло співвідношення сил, яке генерал А. І. Денікін у «Нарисах російської смуги» схарактеризував як «тривладдя», оскільки козацькі станові органи влади стали швидко висуватися на перший план.

Ще напередодні закінчення роботи з'їзду представників населених пунктів і установ Кубані його учасники-козаки оголосили себе Кубанською військовою радою. 17 квітня тепер уже козацький з'їзд підтвердив створення Ради і створив Тимчасовий Кубанський військовий уряд, які стали вищими органами управління війська. Очолив військовий уряд колишній отаман Лабинського відділу полковник О. П. Філімонов, а головою Ради було обрано М. С. Рябовола. А на початку липня, з одержанням звісток з Петрограда про взяття всієї повноти влади Тимчасовим урядом, військова Рада оголосила про розпуск Кубанської обласної Ради, громадянських комітетів, станичних рад, про відновлення в станицях повноти влади отаманів, у се-

лах – старшин. Наприкінці вересня – на початку жовтня 2-га крайова Рада проголосила себе верховним органом не тільки війська, а й усього Кубанського краю і 17 жовтня ухвалила Тимчасове положення про вищі органи влади в Кубанському краї, відповідно до якого «управління в області передавалося Кубанській Раді», куди мали увійти представники козаків, горців і корінних селян (які постійно проживали у краї не менш як три роки). Зі своїх членів Кубанська Рада мала сформувати Законодавчу Раду й обрати військового отамана. Виконавчу владу мав уособлювати Військовий уряд з 10 осіб, троє з яких були представниками горців та іногородніх. Це забезпечувало козацтву провідні позиції в краї. Однак у середовищі самого козацтва не було політичної єдності. Існували різкі протиріччя щодо майбутнього статусу Кубані. Частина діячів Ради – так звані чорноморці чи федералісти (серед яких виділялися М. С. Рябовол, який став головою Законодавчої Ради, і Л. Л. Бич, обраний у листопаді 1917 р. головою Кубанського крайового уряду), – були прихильниками широкої автономії Кубані, її «самостійного» існування, а після захоплення влади більшовиками і проголошення незалежності України шукали з останньою зближення. Інша частина – «лінійці» (до яких належав обраний 12 жовтня військовим отаманом полковник О. П. Філімонов) – підтримували ідею розвитку Кубані у складі єдиної і неподільної Росії. Боротьба між цими угрупованнями не припинялася аж до закінчення громадянської війни і стала однією з причин катастрофи Білого руху на Півдні Росії.

26 жовтня на Кубані було отримано звістку про повалення більшовиками Тимчасового уряду в Петрограді і проголошення в країні Радянської влади. Кубанський військовий уряд ухвалив не визнавати влади більшовиків і прийняти на себе всю повноту влади в області аж до відновлення Тимчасового уряду. 1 листопада 1917 р. Законодавча Рада обрала Кубанський крайовий уряд, головою якого став Л. Л. Бич. Рада шукала підтримки серед населення області. 12 грудня відкрився 2-й загальнообласний з'їзд представників козаків, іногородніх і горців, що склався з прихильників Кубанської Ради. З'їзд обрав об'єднану Законодавчу Раду у складі 45 козаків, 45 іногородніх і 8 горців, а також новий крайовий уряд. Паралельно у Катеринодарі прохо-

див з'їзд трудових козаків і іногородніх (або 2-й Кубанський обласний з'їзд іногородніх), який відмовився визнавати постанови крайової Ради й уряду і зажадав передачі усїєї влади Радам. Надії на козаків, що поверталися з фронту, не виправдалися: жодна з військових частин, що повернулися з фронту, не підкорилася Раді та її уряду [57]. Власні ж «війська Кубанського краю» склалися з нечисленних добровольчих загонів. 8 січня 1918 р. об'єднана Законодавча Рада проголосила Кубань самостійною республікою, що входить до складу Росії на федеративних засадах. Але протягом січня Радянську владу було встановлено в Армавірі, Майкопі, Темрюці, Тихорецькій і ряді станиць, де почалося формування Червоної гвардії. Територія, контрольована Радою і її урядом, стрімко скорочувалася, а 14 березня (1 березня за старим стилем) збройні сили червоних зайняли Катеринодар, змусивши Раду і уряд зі своїм загоном рушити за р. Кубань на з'єднання з Добровольчою армією генерала Л. Г. Корнілова. Спочатку більшість станичників сподівалися на мирне співіснування з Радянською владою, маючи за краще зберігати нейтрально-вичікувальну позицію. Але непримиренна політика більшовиків і прагнення переділити всі землі змусила основну масу стати під прапори отамана О. П. Філімонова, змушеного підкоритися білогвардійському генералу А. І. Денікіну. 4 (17) серпня Катеринодар було знову захоплено білими, а до кінця 1918 р. вже вся Кубанська область перебувала під контролем Денікіна. За даними емігрантських козацьких журналів, на стороні білого руху боролися 3 кінні дивізії, 3 окремі кінні бригади, 3 пластунські бригади, 24 батареї – усього близько 110 тис. кубанських козаків [58].

Головнокомандувач Збройних Сил Півдня Росії А. І. Денікін змушений був відновити колишню козацьку адміністрацію, тому що козацтво становило надзвичайно важливу частину антибільшовицького руху. Козацький уряд, у свою чергу, змушений був миритися з колишніми царськими генералами, які очолювали Білий рух. Кубанські козацькі лідери шукали свій «третій шлях», але, як і раніше, зберігалися гострі протиріччя між «чорноморцями», що стояли на федералістських і навіть сепаратистських позиціях, і «лінійцями», які підтримали політичний курс А. І. Денікіна. Внутрішня боротьба між козацькими ліде-

рами призводила до «міністерського гармидеру». За час після відставки М. П. Бабича змінилося 3 військових отамани (О. П. Філімонов, М. М. Успенський, М. А. Букретов, виконував обов'язки військового отамана В. М. Іванис), 5 голів уряду, а склади уряди змінювалися 9 разів [59].

У другорядних питаннях А. І. Денікін йшов на поступки і не заперечував, коли Кубанська надзвичайна крайова Рада, згідно з Тимчасовим положенням про управління Кубанським краєм, юридично перетворила Кубанську область на Кубанський край 5 грудня 1918 р. [60] (фактично ця назва вживалася і раніше). З цього часу і до кінця березня 1920 р. Катеринодар вважався крайовим центром. Але А. І. Денікін ненавидів сепаратистські прагнення. Тим часом вже 9 серпня 1918 р. до Катеринодара прибув «представник астраханського уряду», з'явився з вірчою грамотою посол Білоруської Народної Республіки. Незабаром при Кубанському крайовому уряді було акредитовано уповноваженого представника від Всевеликого Війська Донського, прибув особистий представник гетьмана Української держави разом із секретарем посольства. Своїх дипломатичних представників (не до А. І. Денікіна, а до Кубанського уряду!) надіслали Грузія, Вірменія, Азербайджан, а Персія навіть відкрила у Катеринодарі «імператорське консульство» [61]. Зовнішньополітична активність козацьких лідерів викликала зростання підозр і побоювань. Ще на початку 1919 р. Кубанська Рада послала свою делегацію на Паризьку мирну конференцію, намагаючись домогтися включення Кубані в Лігу Націй як повноправного члена світового співтовариства. Восени ЦК РКП(б) дав вказівку наркомом іноземних справ Г. В. Чичеріну почати переговори з паризькими представниками Донського і Кубанського білокозацьких урядів, які звернулися до Раднаркому з пропозицією про мир! [62]. Таку сепаратистську і навіть зрадницьку діяльність, природно, А. І. Денікін терпіти не міг, але лише в листопаді відповів розгоном Ради. Це сталося після того як стало відомо, що «Паризька делегація» Кубанської Ради підписала з горянським меджлисом у Тифлісі «договір дружби», у якому обіцяла підтримку горцям, що борються проти військ білогвардійців. Справа закінчилася стратою і арештами вождів кубанської «самостійності». Приголомшена Рада наступного дня ухвалила законодавчі акти,

що відповідали вимогам білогвардійського командування, але вже 29 грудня 1919 р. відновила колишню Кубанську конституцію [63]. У цих умовах дезертирство кубанських козаків з фронту набуло масового характеру. Намагаючись врятувати становище, у січні 1920 р. козацькі лідери скликали Верховний військовий круг Дону, Кубані й Тереку, який оголосив себе вищою владою у справах, спільних для названих територій. Перебуваючи в полоні ілюзій, Верховний військовий круг ухвалив: «Вилучити негайно козацькі війська з підпорядкування генерала Денікіна в оперативному відношенні» і лише після переговорів з командуванням Добровольчої армії визнав А. І. Денікіна «главою південноруської влади», але 3 березня оголосив цей договір «таким, що не відбувся» [64]. На крузі також було ухвалено рішення про створення Кубанської армії під командуванням генерала А. Г. Шкуро – кубанського козака. Однак вже нічого не можна було змінити – фронт відкочувався на південь, а козаки масами розбігалися по станицях, наївно думаючи, що Радянська влада – менше зло, ніж «єдина і неподільна Росія» за Денікіним. Капітуляція Кубанської армії 2–4 травня 1920 р. в районі Адлера означала, що ККВ фактично перестало існувати. Лише частина козаків перебралася в Крим, щоб продовжити боротьбу під керівництвом П. М. Врангеля.

Після остаточної поразки білогвардійців Кубанський корпус (близько 16 тисяч осіб) було евакуйовано з Керчі й Феодосії на грецький острів Лемнос, куди ще раніше прибули кубанці з Новоросійська. Тут у грудні 1920 р. отаманом ККВ було обрано генерал-майора В. Г. Науменка (залишався ним до 1958 р.). Продовжувала функціонувати Кубанська Рада. Частина козаків згодом повернулася на батьківщину, інші виїхали в різні країни і стали емігрантами. До Другої світової війни архів і майно ККВ і його полків зберігалися в Белграді, а в 1949 р. військові регалії і значна частина документів були відправлені у США. До 1981 р. вони зберігалися в Кубанському домі в Нью-Йорку, після чого були поміщені у Кубанський військовий музей у м. Ховеллі (штат Нью-Джерсі), де знаходяться дотепер [65]. Нечисленна кубанська культурна еліта осіла переважно у Чехословаччині (Ф. А. Щербина, Л. Л. Бич та ін.), а політична і військова – у Югославії [66]. Незважаючи на розпорошеність, кубанське ко-

зацтво зберігало свої традиції. Кубанці, що оселилися разом, об'єднувалися у громадські організації, які називалися станицями і хуторами. Так, у Кубанську станицю в Парижі входили козаки, іногородні й горці з колишньої Кубанської області. Навіть в еміграції тривали старі суперечки між прихильниками єдиної Росії і «самостійниками», які поділялися на ряд напрямків. Особливо непримиренні виступили з ідеєю створення так званої Козакії – союзної козацької держави, а окрема група кубанців виступала за відділення Кубані від Росії, допускаючи в майбутньому включення Кубанської області до складу України [67].

ЛІТЕРАТУРА:

1. Полное собрание законов Российской империи (ПСЗ). 2-е собр. - Т.35. (1860 г.). - СПб., 1862. - Ст. 36327.
2. Жадан В.А. Забытый атаман Кубанского войска. // Кубанское казачество: три века исторического пути. Краснодар, 1996. - С.71–74.
3. Фелицын Е.Д. Кошевые, войсковые и наказные атаманы. // Кубанское казачье войско. 1696–1888 гг.: Сборник кратких сведений о войске. - Воронеж, 1888. - С. 361–362.
4. ПСЗ. 2-е собр. - Т.43 (1868 г.). - СПб., 1873. - №45785.
5. Мальцев В.Н. Административные реформы в казачьих областях Северного Кавказа во второй половине XIX в. // Проблемы истории казачества. Волгоград, 1995. - С.95–96.
6. ПСЗ. 2-е собр. - Т.53 (1878 г.). - СПб., 1880. - Ст. 58547; Див. також: Памятная книжка Кубанской области издан. 1881 года». Екатеринбург, 1881. - Отдел II. - С.1, 131–135.
7. Казин В.Х. Казачьи войска: Краткая хроника казачьих войск и иррегулярных частей. - СПб., 1912. - С.128.
8. ДАКК. Ф.454. Оп.3. Спр.88. Арк.165 зв.
9. ПСЗ. 3-е собр. Т.22. №21371; ДАКК. Ф.449. Оп.2. Спр.371; О назначении ст. Кавказской местопребыванием управления отдела. // Вестник казачьих войск. - 1902. - №19. - С.301.
10. Кубанский сборник. - Т.17. - Екатеринодар, 1912. - С.286; ДАКК. Ф.418. Оп.1. Спр.3326; Ф.449. Оп.2. Спр.765.
11. Казин В.Х. Казачьи войска: Краткая хроника казачьих войск и иррегулярных частей. - СПб., 1912. - С.130–131.
12. РДІА. Ф.866. Оп.1. Спр.46. Арк.6–6 зв.
13. Македонов Л.В. В горах Кубанского края. Быт и хозяйство жителей нагорной полосы Кубанской области. - Воронеж, 1908. - С.157.

14. Короленко П.П. Поземельный вопрос в Кубанской области. // Казачий вестник. - 1886. - 23 февраля, 27 февраля, 2 марта.
15. Фелицын Е.Д. Кошевые, войсковые и наказные атаманы. // Кубанское казачье войско. 1696–1888 гг.: Сборник кратких сведений о войске. - Воронеж, 1888. - С.394.
16. Щербина Ф.А. Краткий исторический очерк Кубанского казачьего войска. // Кубанское казачье войско. 1696–1888 гг.: Сборник кратких сведений о войске. - Воронеж, 1888. - С.256–257.
17. Шацкий П.А. Сельское хозяйство Предкавказья в 1861–1905 гг. (историческое исследование) // Некоторые вопросы социально-экономического развития Юго-Восточной России. - Ставрополь, 1970. - С.33–35.
18. Мельников Л. Призрак «малоземелья» на Кубани. // Кубанские областные ведомости. - 1897. - №135.
19. Доклад о результатах командировки начальника Главного управления казачьих войск генерал-лейтенанта Щербов-Нефедовича в 1899 году в Кубанскую и Терскую области. - СПб., 1902. - С. 26.
20. Очерки истории Кубани с древнейших времён по 1920 г. / Под ред. В.Н. Ратушняка. - Краснодар, 1996. - С. 357–358.
21. Там само. С.409–410.
22. Леусян О.А. Из истории Черноморско-Кубанской железной дороги. // Голос минувшего: Кубанский исторический журнал. Краснодар, 2000. №3/4. С.71–75; Леусян О.А. Казачья железная дорога. // Казачество России: история и современность. - Краснодар, 2002. - С.90–93.
23. Македонов Л.В. В горах Кубанского края. Быт и хозяйство жителей нагорной полосы Кубанской области. - Воронеж, 1908. - С.64, 65, 178, 181.
24. Павловский С.В. Участие кубанских казаков в освобождении Болгарии от османского ига. // Из дореволюционного прошлого кубанского казачества. - Краснодар, 1993. - С. 92.
25. Там само. - С. 91.
26. Ратушняк В.Н. Под стягом России. К 300-летию Кубанского казачьего войска // Голос минувшего: Кубанский исторический журнал. - Краснодар, 1997. - №1. - С. 3.
27. Басханов А.К., Басханов М.Н., Егоров Н.Д. Линейцы: Очерки по истории станицы Лабинской и Лабинского отдела Кубанской области. - Никосия, 1996. - С. 189.
28. Стрелянов (Калабухов) П.Н. Корпус генерала Баратова. 1915–1918 гг. - М., 2002. - С. 122–126, 131.
29. Басханов А.К., Басханов М.Н., Егоров Н.Д. Линейцы: Очерки по истории станицы Лабинской и Лабинского отдела Кубанской области. - Никосия, 1996. - С. 191–194.

30. Кирей Н.И. Поездки есаула Кубанского казачьего войска Н.С. Леонтьева в Эфиопию в конце XIX в. // Из дореволюционного прошлого кубанского казачества: Сборник научных трудов. / Кубанский гос. ун-т. Краснодар, 1993. С.73, 76–77; Виноградова К.В. Казаки в Абиссинии. // Дикаревские чтения (6): Итоги фольклорно-этнографических исследований этнических культур Кубани за 1999 год. - Краснодар, 2000. - С. 81–82.
31. Бардадым В.П. Ратная доблесть кубанцев. - Краснодар, 1993. - С. 112.
32. Футорянский Л.И. Казачество России на рубеже веков. - Оренбург, 1997. - С. 111.
33. Трут В.П. Казачество России во время революции 1905–1907 годов. // Казачий сборник. - Ростов н/Д, 2000. - С.305.
34. Очерки истории Кубани с древнейших времён по 1920 г. - С. 459.
35. Там само. - С. 465.
36. Там само. - С. 469.
37. Там само. - С. 471.
38. Поборина М.Ю. Кубанские казаки в первой мировой войне. // Из дореволюционного прошлого кубанского казачества. - Краснодар, 1993. - С. 100–101.
39. Там само. - С. 104.
40. Бузун Ю.Г. Действия кубанских казачьих частей в составе экспедиционного корпуса генерала Н.Н. Баратова на Кавказском фронте Первой мировой войны // Голос минувшего: Кубанский исторический журнал. - Краснодар, 1997. - №2. - С. 19.
41. Вениуков М.И. К истории заселения Западного Кавказа, 1861–1863 гг. // Русская старина. - 1878. - №6. - С. 252–253.
42. Колесников В.А. Исторические и этнические корни Кавказского полка Кубанского казачьего войска. // Итоги фольклорно-этнографических исследований этнических культур Кубани за 1998 г.: Дикаревские чтения (5). Краснодар, 1999; Колесников В.А. Орденоносцы-казаки. К 200-летию со дня основания Рождественской, Каменнобродской, Сенгилеевской и Новотроицкой станиц. - СПб., 2000.
43. Очерки традиционной культуры казачеств России. / Под общей редакцией проф. Н.И. Бондаря. Т.1. М. - Краснодар, 2002. - С. 240.
44. Фелицын Е.Д. К вопросу о происхождении хоперских казаков и формировании из них полка. // Кубанские областные ведомости. - 1895. - №39.
45. Родная Кубань. - 2003. - №1. - С.26–27. Залишена орфографія оригіналу. – А.А.

46. Малукало А.Н. Кубанское казачье войско в 1860–1914 гг.: организация, система управления и функционирования, социально-экономический статус. - Краснодар, 2003. - С. 136, 147.
47. РДВИА. Ф.38. Оп.7. Спр.475. Арк.2–5 об.; Ф.330. Оп.1. Спр.17. Арк.114 зв.
48. Щербина Ф.А. История Кубанского казачьего войска. Т.2. Екатеринодар, 1913. С.432; Фелицын Е.Д. Кошетье, войсковые и наказные атаманы. // Кубанское казачье войско. 1696–1888 гг.: Сборник кратких сведений о войске. - Воронеж, 1888. - С. 359.
49. Жадан В.А. Бунт дворян-казаков в Екатеринодаре весной 1861 года. // Казачество России: история и современность. - Краснодар, 2002. - С. 63.
50. Венюков М.И. Назв. праця. - С. 264, 267–270.
51. ПСЗ. 2-е собр. Т.37 (1862 г.). СПб., 1865. №38256. §55–58; Казин В.Х. Казачьи войска: Краткая хроника казачьих войск и иррегулярных частей. Справочная книжка Императорской Главной квартиры. СПб., 1912. С.122–123; Шамиль: Иллюстрированная энциклопедия. - М., 1997. - С. 159.
52. История народов Северного Кавказа (конец XVIII в. – 1917 г.). - М., 1988. - С. 215.
53. РДВИА. Ф.330. Оп.1. Спр.17. Арк.115–119 зв.
54. Акоева Н.Б. Общественные настроения в Кубанской области после февраля 1917 года. // Казачество России: история и современность. - Краснодар, 2002. - С. 9.
55. Екатеринодар-Краснодар. 1793–1993. Два века города в датах, событиях, воспоминаниях... Материалы к летописи. - Краснодар, 1993. - С. 386.
56. Куценко И.Я. Кубанское казачество. 2-е изд., доп. - Краснодар, 1993. - С. 274.
57. Осадчий И.П. За власть трудового народа: Историко-документальный очерк о борьбе за власть Советов на Кубани и Черноморье (1917–1920 гг.). - Краснодар, 1987. - С. 39.
58. Ратушняк О.В. История кубанских казаков в эмигрантской казачьей периодике. // Из дореволюционного прошлого кубанского казачества. - Краснодар, 1993. - С. 172.
59. Зайцев А.А. Крушение мелкобуржуазных иллюзий на Кубани и Черноморье (1917–1920 гг.). - Краснодар, 1990. - С. 22.
60. ДАКК. Ф. Р-6. Оп.1. Спр.312. Арк.32.
61. ДАКК. Ф. Р-6. Оп.1. Спр.172, 231, 300 та ін.
62. История КПСС. Т.3. Кн.2 (Март 1918 – 1920 г.). - М., 1968. - С. 359.

63. Екатеринодар-Краснодар. 1793–1993. Два века города в датах, событиях, воспоминаниях... Материалы к летописи. - Краснодар, 1993. - С. 437–439.

64. Ермолин А.П. Революция и казачество (1917–1920 гг.). - М., 1982. - С.166; Екатеринодар-Краснодар. 1793–1993. - С. 441.

65. Корсакова Н.А. Регалии кубанского казачества и их судьба в XX веке. // Дикаревские чтения (6): Итоги фольклорно-этнографических исследований этнических культур Кубани за 1999 год. - Краснодар, 2000. - С. 64–65.

66. Кринко Е.Ф. Кубанская казачья эмиграция: процесс социализации (1920–1940 гг.) // Кубанское казачество: три века исторического пути. - Краснодар, 1996. - С. 123.

67. Ратушняк О.В. К вопросу о политических исканиях кубанской казачьей диаспоры за рубежом. // Казачество в истории России: Тезисы докладов международной научной конференции «Казачество в истории России». - Краснодар, 1993. - С. 163.

СКОРОЧЕНИЯ:

ДАКК – Державний архів Краснодарського краю.

РДІА – Російський державний історичний архів.

РДВІА – Російський державний військово-історичний архів.

ББК 63.3 (2) 4

Юрий ЗЕЛЕНСКИЙ,

*старший научный сотрудник Краснодарского государственного историко-археологического музея-заповедника
им. Е. Д. Фелицына*

ЕЩЕ РАЗ К ВОПРОСУ О «ТМУТОРОКАНСКОМ БЛВАНЕ»

«Слово о полку Игореве» до сих пор является предметом ожесточенных споров историков и филологов. Ученые спорят о подлинности этого литературного памятника, о времени его написания, по разному трактуют одни и те же сюжеты. Наше внимание также привлек один из них:

*«Див кличет верху древа,
велит послушать земле неизвестной:
Волге, и Поморию, и Посулию, и Сурожу и Корсуню,
и тебе, Тмутороканский балван» [9].*

В этом четверостишии наиболее загадочным является термин «балван» или «блван» (написание этого слова в различных источниках приводится по-разному).

Исследователи полагают, что под «землей неизвестной» в «Слове о полку Игореве» подразумеваются половецкие кочевья. Кочевья повожских и приазовских (поморских) половцев, а также половцы, которые перемещались в Крыму (Сурож и Корсунь) и вблизи Тмутаракани. Таким образом, определяется граница «земли Половецкой» [7].

Словосочетание «Тмутороканский блван» обычно переводили и до сих пор многие переводят как «тмутороканский идол». Но тогда возникает вопрос, что же это за идол? Некоторые исследователи считают, что имеется в виду так называемый памятник «царицы» Комозарии. В 1805 г. на берегу Ахтанизовского лимана был найден каменный пьедестал с надписью: «Комозария, дочь Горгипия и супруга Перисада, воздвигла по обету этот памятник могущественным божествам Санергу и Астарте, при архонте Боспора и Феодосии Перисаде, царе Синдов, всех Меотов и Фатеев». На этом пьедестале и находились статуи упомянутых бога и богини. Но сохранился только пьедестал. Где находятся сами статуи, неизвестно [3, с. 388].

Д. И. Иловыйский отвергал это отождествление. Дело в том, что таких статуй до наших дней дошло очень много и нельзя отождествлять «тмутороканского блвана» именно с этой статуей [3, с. 389]. Однако Б.А. Рыбаков полагал, что подразумевалась именно эта античная статуя, и она могла выполнять функции своеобразного маяка [8, с. 45].

Обращают также внимание на достаточно неопределенное известие арабского историка X в. Масуди о том, что у славян есть храмы. В одном из этих храмов находится идол в образе старика с палкою в руке. В другом храме стоит идол из драгоценных камней, с головою из червонного золота, напротив него находится идол девицы. Однако это сообщение считают вымыс-

лом. О существовании у славян храмов и идолов ничего не сообщал византийский император в том же X в. Константин Багрянородный, который был современником Масуди.

С «тмутороканским болваном» пытались отождествить и знаменитый Тмутараканский камень с надписью 1068 г. Однако мы знаем, что этот камень был найден только в конце XVIII в. и до сих пор идут споры о его подлинности.

Делались попытки найти другое объяснение этого термина. Некоторые исследователи не стремятся обязательно связать его с идолом. Д. И. Иловайский писал, что в польском языке слово *balvan* одновременно означает чурбан и волну. Он считал, что и в древнерусском языке слово «балван» могло обозначать волну, а в переносном значении пролив [3, с. 390]. Таким образом, словосочетание «тмутороканский блван» в «Слове о полку Игореве» можно перевести как Тмутороканский пролив. Тогда это географическое название хорошо ложится в ряд других географических терминов, таких как Поморие, Посулие, Волга, Сурож и Корсунь. Археолог А. В. Никитин предполагал, что «тмутороканский блван» – это не что иное, как сокол-балабан. Д. В. Сень в устной беседе предложил гипотезу прочтения этого слова как «блеван» и попытался связать его с грязевыми вулканами, которые в просторечии называются «блеваками».

Очень заманчиво связывать «тмутороканский блван» с половецкими каменными изваяниями. Правда, Д. И. Иловайский выступал против такого отождествления, напоминая, что на Таманском полуострове каменных баб не было найдено [3, с. 389]. Не отмечены подобные изваяния на Тамани и на археологической карте Е. Д. Фелицына. Ни один факт обнаружения «каменных баб» на Тамани не известен до сих пор [6, с. 23].

Однако недавно автором было получено сообщение, что в одном из номеров газеты «Приазовский край» за 1903 г. было помещено известие, что в ст. Фонталовской на Тамани было найдено каменное изваяние. Однако подробностей и полного описания изваяния не было приведено. Сообщалось только, что изваяние было в полный рост человека. В любом случае можно говорить о находке изваяния на Тамани. Оно могло быть античным, относиться к раннему железному веку, оно также могло быть раннесредневековым или позднесредневековым. Есть еще

одна любопытная деталь. Рядом со ст. Фонталовской (у ст. Запорожской) во время раскопок городища раннего железного века было найдено погребение, которое археологи считают половецким и датируют второй половиной XII – началом XIII вв. [2, с. 123; 5, с. 170]. Скорее всего, именно сообщения о находке этого изваяния и погребения позволили А. М. Авраменко поместить соответствующий значок на карте [4]. В любом случае изваяние было обнаружено, и это еще раз заставляет обратиться к вопросу о пребывании половцев на Тамани и о «тмутороканском блване».

Половцы появились в южнорусских степях в середине XI в. В 1055 г. они впервые упоминаются в русской летописи. Некоторые исследователи считают, что примерно в это же время половцы появляются в степях Прикубанья [10; 1]. При этом они в качестве доказательства приводят летописные сообщения о том, что князья-изгои Борис Вячеславич, Роман Святославич и Олег Святославич приводили на Русь из Тмуторокани половцев в 1078 г., 1079 г. и 1094 г. Хотя в летописи четко говорится именно о Тмуторокани только в сообщении 1094 г.

На Тамани пока не обнаружено половецких погребений XI в. Погребение из ст. Запорожской является единственным. Как уже говорилось выше, неизвестны находки половецких каменных изваяний.

Загадка «тмутороканского блвана» остается пока неразгаданной. В этой разгадке помощь могут оказать как сообщение о находке изваяния в ст. Фонталовской так и дальнейшие раскопки степных курганов Таманского полуострова.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Гадло А.В. Этническая история Северного Кавказа X – XIII вв. М., 1994.
2. Десятчиков Ю.М., Мирошина Т.В. Работы Таманской экспедиции // Археологические открытия за 1986 г. М., 1988.
3. Иловайский Д. И. Несколько соображений о памятниках тмутраканской Руси и тмутраканском блване // Иловайский Д. Рязанское княжество. М., 1997.
4. История Кубани. Атлас с комплектом контурных карт. Краснодар, 2005.

5. Паромов Я. М. Тмутараканский период (X – начало XIII вв.) // Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья IV – XIII века. Археология. М., 2003.
6. Плетнева С. А. Половецкие каменные изваяния // Свод археологических источников. Вып. Е2 – 4. М., 1974.
7. Плетнева С. А. Половецкая земля // Древнерусские княжества X – XIII вв. М., 1975.
8. Рыбаков Б.А. Петр Бориславич. Поиск автора «Слова о полку Игореве». М., 1991.
9. Слово о полку Игореве. Л., 1971.
10. Федоров Я.А., Федоров Г.С. Ранние тюрки на Северном Кавказе. М., 1978.

ББК 85.33

Сергій КТИТОРОВ,

*кандидат історичних наук, доцент Армавірського
державного педагогічного університету*

**УКРАЇНСЬКІ СТОРІНКИ В ІСТОРІЇ
ПЕРШОГО ЗИМОВОГО ТЕАТРУ НА КУБАНІ
(Штрихи біографії антрепренера
П. В. Прохоровича)**

У історії тісних культурних зв'язків Кубані і України важливу роль відіграло театральне мистецтво. У кінці XIX – на початку XX ст. гастролі численних українських драматичних колективів стали звичним явищем у житті південноросійських міст, станиць і селищ.

Спектаклі заїжджих артистів майже завжди проходили з незмінним успіхом, перетворюючись в бучні і веселі музичні свята, що приваблювали не тільки українців і росіян, а також поляків, вірмен, євреїв, греків, грузин і інших представників поліетнічного населення Кубані.

У той час важко було знайти власника театального закладу, який хоч би зрідка не запрошував на свою сцену «малоросів» - улюбленців і кумирів місцевої публіки.

Кращим гастрольним часом вважався літній сезон, що співпадав з напливом на Кубань найманого робітника і селянського люду, а також з приїздом на Чорноморське узбережжя відпочиваючих. Переважна сезонність театрального життя була також пов'язана з недоліком зручних приміщень для драматичних вистав. У переважній більшості випадків тодішні театри являли собою неопалювальні дерев'яні споруди, що відкривалися тільки в теплі місяці. У інший час року спектаклі проходили в більш або менш пристосованих найманих залах, що спочатку призначалися для інших цілей. Трохи кращими були приміщення різних громадських клубів, народних будинків і учбових закладів, але і для цих установ сценічне мистецтво не було головним змістом їх діяльності.

Довгий час в Кубанській області не було стаціонарного зимового драматичного театру, що дає можливість організації виступів артистів в будь-який час року і побудованого з урахуванням всіх необхідних вимог акустики, освітленості, вентиляції і зручностей для артистів і глядачів. Перший такий театр з'явився в селищі Армавір. Він був зведений на пожвавленій центральній вулиці Поштової (нині це місце по вул. Леніна між будинками № 101 і 103) на кошти багатого місцевого промисловця, власника великих машинобудівного і маслобійного заводів Михайла Йосиповича Місожникова.

Урочисте освячення нового «храму мистецтва» відбулося в перших числах грудня 1908 р. [1]. Про цю подію в катеринодарській газеті «Нова зоря» повідомлялося: «До сего времени все спектакли, концерты и вечера устраивались в зале общественного собрания на неприспособленной для этой цели сцене. Теперь все это найдет приют в новом театре г. Мисожникова, устроенном применительно ко всем требованиям сцены... Зрительный зал театра имеет 32 на 15 арш., сцена 12 на 16 арш. Вместимость 700-800 чел. Театр удобен и, можно сказать, даже комфортабелен. Правда, буфет и фойе маловаты в сравнении с зрительным залом, но зато все сделано изящно и с большой долей вкуса. Стены и потолки везде расписаны красками (работа художника В.П. Вейдовского), отопление паровое. Освещение электрическое от собственной станции. В противопожарном от-

ношении – театр также устроен хорошо. Электрические провода, во избежание случайностей, проложены по тонким медным трубкам, водопроводная магистраль проведена от главной трубы... Сцена также не обижена благоустройством. Имеется много обстановочной мебели, декораций, все потребные для сцены технические приспособления и машины для световых и звуковых эффектов. Уборные для гг. артистов также удобны и хорошо оборудованы. В общем, по мнению многих, армавирский театр мог бы сделать честь даже некоторым губернским городам» [2].

Перші сторінки історії армавірського театру М.Й. Місожнікова були напряму пов'язані з українським драматичним мистецтвом. Перший артистичний сезон в першому на Кубані зимовому стаціонарному театрі відкрився 4 грудня 1908 р. спектаклями української трупі під управлінням антрепренера П.В. Прохоровича [3]. Вже до середини грудня тут були поставлені п'єси М.Л. Кропивницького: «Дві сім'ї», «Сорочинський ярмарок» і «Суєта» [4].

У цій статті уперше робиться спроба хоч би пунктирно намітити основні штрихи біографії українського артиста і антрепренера Павла Васильовича Прохоровича, що відіграв значну роль у становленні і розвитку театру М.Й. Місожнікова, від якого веде свій початок нинішній, найстаріший на Кубані армавірський драматичний театр ім. А.В. Луначарського [5]. На жаль, небагата джерельна база, уривчастість і фрагментарність доступних матеріалів поки не дозволяють висвітлити весь життєвий шлях цієї, безсумнівно, непересічної, обдарованої людини. Сьогодні першою дослідницькою задачею є повернення з небуття самого імені П.В. Прохоровича і введення в науковий обіг декількох раніше неопублікованих документів.

Павло Васильович Прохорович народився в 1871 або в 1872 р. (в письмовій заяві від 20 серпня 1925 р. він вказав свій вік – 53 роки) [6]. На сцені він став виступати з 1895 р. [7]. Спочатку П.В. Прохорович в складі українських труп гастролював по провінційних театрах Росії, а згодом (не пізніше за 1908 р.) очолив власний колектив українських артистів. Крім акторської і антрепренерської діяльності він займався драматургією. Сьо-

годні відома тільки одна написана ним в дореволюційний період п'єса «З-під вінця в труну» [8]. Як відмічав в 1925 р. сам П.В.Прохорович, театральне мистецтво було єдиною справою його життя [9].

У 1908 р. Павло Васильович приїхав в Армавір, і вже до вересня він зайняв посаду адміністратора зимового театру М.Й.Місожнікова, що ще будувався [10]. Швидше за все, український антрепренер з'явився тут на запрошення власника театру, з яким його напевно пов'язувала дружба. У колекції армавірського краєзнавця Б.М. Берендюкова є декорований в стилі модерн срібний листок-накладка на папку з вітальним адресом. На ньому вигравіруваний наступний текст: «Дорогому другу Павлу Васильевичу Прохоровичу в день п'ятнадцятилетнего юбилея сценической деятельности от М.И. Мисожникова. Армавир. 22-го января 1909 года». До моменту відкриття театру в Армавір прибули і артисти колективу П.В. Прохоровича. Перший зимовий сезон в театрі М.Й. Місожнікова виявився вельми вдалим як з точки зору успіху у публіки, так і в матеріальному відношенні. У столичному журналі «Театр и искусство» повідомлялося: «Армавир. С 4 декабря 1908 г. по 8 февраля 1909 г. труппой г. Прохоровича дано 59 спект. вечерних и 13 утренних, всего взято 20.409 р. 12 коп., на круг по 283 р. 46 к. Чистого заработка около 4000 рубл. по уплате жалованья и вечерового расхода. Антрепренерскую деятельность г. Прохорович прекратил и служит администратором Армавирского театра, куда подписал контракт на 3 года» [11].

Завдяки П.В. Прохоровичу армавірці могли познайомитися з різними драматичними колективами, які запрошувалися ним до театру. У сценічному репертуарі українська тематика як і раніше займала помітне місце. Так, зимовий сезон 1909-1910 рр. відкрився виставами великої трупі Б.А. Бродерова, що складається з 70 чоловік [12]. У числі творів були популярні українські оперети «Запорожець за Дунаєм», «Наталка-полтавка» і її продовження «Весілля Терпелихи з Возним» і інш. [13]. Незабаром колектив Б.А.Бродерова змінила трупа відомого антрепренера П.І. Серова [14]. З 1 жовтня 1910 р. театр М.Й. Місожнікова був

знятий на всю зиму антрепренером А.А. Кравченко, під керівництвом якого виступали 19 артистів [15].

У Армавірі, крім діяльності на посту театрального адміністратора, П.В. Прохорович був представником редакції катеринодарської газети «Новая заря» [16]. Павло Васильович був заможною людиною. У селищі, на вул. Атамановській, він придбав дім і, приблизно в 1911 р., побудував тут два одноповерхових цегельних будинки [17]. Великий особняк, висотою майже в 7,5 метра, зберігся до наших днів (вул. К.Маркса № 46). І сьогодні на його дверях, під товстим шаром фарби, що облупилася, можна побачити рельєфне зображення сонця, що простягло у всі боки химерно зігнуті промені.

Незабаром П.В. Прохорович вирішив відновити антрепренерську діяльність. 21 липня 1910 р. в газеті «Новая заря» з'явилася замітка про те, що на 1911 р. Павло Васильович «формирует украинскую труппу в компании с дирижером труппы Гайдамаки Леванковским» [18]. Швидше за все, саме в 1911 р. П.В. Прохорович залишив пост директора театру і на чолі української трупи поїхав у гастрольну поїздку по провінційних містах Росії. У березні і квітні 1915 р. разом зі своїми акторами він знову виступав в Армавірі, в тому ж театрі, який від М.Й.Мисожникова вже перейшов у власність купця С.П.Меснянкіна. Про репертуар можна судити по наступному газетному оголошенню тих днів: «Спектакли украинской труппы П.В. Прохоровича: В понедельник 23 марта днем: «Ой, не ходи Грицю, та на вечерниці»; вечером: с участием артистки А.В. Шевченко «Нешасливе Кохання». Во вторник 24 марта днем: «Сватання на Гончарівці». В среду 25-го марта днем: «Невільник»; вечером: 1. «Майська ніч», 2 «Як росіянин німцеві задав перцю». В четверг 26 марта «Хмара» [19]. Армавірці із захопленням вітали свого старого знайомого. Труппа П.В.Прохоровича робила повні збори. Місцевий театральний критик відмічав: «На сцене мы видим очень многих артистов, выступавших у нас 5 л. тому назад, когда театр находился в руках М.И. Мисожникова, когда П.В. Прохорович завоевал себе прочное положение в нем и был не только антрепренером, но и

заведуючим театральним помещением, и труппа прежнего состава была прекрасно им подобрана» [20].

Про долю П.В. Прохоровича після Жовтневої революції 1917 р. відомо дуже мало. Сам він в 1925 р. писав: «Годы революции я ни единого дня не отдал ничему, кроме сцены и, работая в труппе, я то работал в 45 дивизии в Умани и Литов... (нерозбірливо, - К.С.), то в корпусе высокочтимого безвременно погибшего т. Котовского» [21].

Домоволодіння П.В. Прохоровича в Армавірі знаходилося в його власності аж до встановлення тут радянської влади. За постановою Армавірського ревкому від 26 вересня 1920 р. і Армавірського виконкому від 2 травня 1922 р. ці будови були муніципалізовані [22]. Сам артист знаходився в цей час на чергових гастролях. Дізнавшись про експропріацію будинків, він направив в армавірську комісію з муніципалізації заяву, в якій, зокрема, писав: «Зная наш актерский старческий нищенский финал, я всеми силами старался обеспечить свои тяжелые дни доживания и за свои сбережения в Армавире, более симпатичном для меня городе, обзавелся домиком по ул. К.Маркса № 34, так сказать, окопался. Но когда я три года назад приехал, то оказалось, что кто-то показал, что Прохорович уже умер, и на основании занесения живого человека в списки умерших дом забирают как бесхозяйственный. Когда же я явился в Армавир, то мне сказали: поздно, надо доказать, что вы живы. И вот скоро три года я живу и доказываю это, но ничего не выходит... Умоляю комиссию вернуть мне ключи от моих конур, в которых я нашел бы отдых своему изнывшему больному телу, а свои силы последние от времени до времени отдавая тому же искусству в более близком и дорогом моему сердцу Армавире. Сейчас я в Омске... Меня очень часто Армавир венчал лаврами, так пусть же и на этот раз услышит он мою тяжелую сердечную и физическую боль и приютит меня под своим кровом. Пусть будет это мне подношением в мой тридцатилетний юбилей. Жму комиссии братски руку и надеюсь на ее справедливость и беспристрастность. Павел Прохорович. Барнаул. Летний театр коллектива украинских артистов под управлением А. Бунчука. Августа 20 дня 1925 г.» [23].

30 грудня 1925 р. відділом місцевого господарства Армавірського окружного виконкому було ухвалена постанова про неможливість повернення П.В.Прохоровичу його домоволодіння [24]. Це був вже зовсім інший Армавір, і «вінчати лаврами» своїх колишніх кумирів він не бажав. У місті як і раніше любили український театр і, напевно, багато хто ще зберігав теплі спогади про виступи трупі П.В. Прохоровича, але в умовах крайнього житлового дефіциту артист міг залишитися тут тільки на правах квартиранта. Після 1925 р. відомості про нього обриваються. Незважаючи на мінімум інформації, історична справедливість вимагає збереження пам'яті про Павла Васильовичі Прохоровича як про людину, що стояла біля джерел професійного театру на Кубані і немало попрацювала для зміцнення дружби і взаєморозуміння між російським і українським народами.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Новая заря. - Екатеринодар, 1908. - № 651. (Далее: НЗ).
2. Там само. - № 652.
3. «Театр и искусство». - СПб., 1909. - № 3. - С. 62.
4. НЗ. - 1908. - № 652.
5. Бузова А.Л. Театр – наш дом. - Армавир, 1998. - С. 1.
6. Архив муниципально-унитарного предприятия Бюро технической инвентаризации г. Армавира. Довоенные фонды. Квартал № 42. Д.872. Л.52-53об. (Далее: Архив МУП БТИ г. Армавира).
7. Там само.
8. Электронный ресурс. – [Режим доступа]: <http://www.mau-nau.org.ua/kong/Odesa/Book2/Art65.h...> (06.10.2006 г.).
9. Архив МУП БТИ г. Армавира. Довоенные фонды. Квартал № 42. Д.872. Л.52-53об.
10. Российский государственный архив литературы и искусства. Ф.641. Оп.1. Д.2608. Л.9. (Далее: РГАЛИ).
11. Театр и искусство. – СПб, 1909. - № 11. - С. 213.
12. Кавказский край. - Армавир, 1909. - № 24.
13. Там само. - № 45; Приазовский край. - Ростов-н/Д., 1909. - № 324.
14. Кавказский край. - Армавир, 1909. - № 46; Приазовский край. - Ростов-н/Д., 1909. - № 324.
15. РГАЛИ. Ф.641. Оп.1. Д.1661. Л.2; НЗ. 1910. № 1113.
16. НЗ. 1910. № 1110.

17. Архив МУП БТИ г. Армавира. Довоенные фонды. Поквартальный журнал № 42. Подворная ведомость домовладения по ул. К.Маркса № 36/34; Список жителей гор. Армавира, промышленных предприятий и обществ, имеющих право участвовать в первоначальном избирательном собрании для выбора гласных Армавирской городской думы и кандидатов к ним. - Армавир, 1915. - С. 99.
18. НЗ. 1910. № 1113.
19. Отклики Кавказа. Армавир, 1915. № 65.
20. Там же. № 68.
21. Архив МУП БТИ г. Армавира. Довоенные фонды. Квартал № 42. Д.872. Л.52-53об.
22. Трудовой путь. Армавир, 1924. № 205.
23. Архив МУП БТИ г. Армавира. Довоенные фонды. Квартал № 42. Д.872. Л.52-53об.
24. Архив МУП БТИ г. Армавира. Довоенные фонды. Квартал № 42. Д.872. Л.180.

ББК 85.143

Тетяна ФЕДИНА,
кандидат історичних наук, доцент
Краснодарського державного університету
культури і мистецтв

УКРАЇНСЬКИЙ ХУДОЖНИК **І. С. ЇЖАКЕВИЧ І КАТЕРИНОДАР**

Ім'я киянина І. С. Їжакевича (1864-1962) згадується в різних джерелах в зв'язку з розписом в 1912 році Катеринінського собору в Катеринодарі (нині Краснодар). До цього часу Іван Сидорович був зрілим майстром і отримав популярність як живописець, графік, монументаліст, ілюстратор. Найбільшу популярність принесла йому співпраця з журналом «Нива» (1888-1917), для якого він зробив декілька сотень ілюстрацій. Його ілюстрації в цьому журналі називають «енциклопедією українського народу в малюнках» [1].

Як монументаліст Їжакевич отримав популярність завдяки розпису Успенського собору Києво-Печерської лаври. Але це не єдина його робота в галузі монументального мистецтва. Уперше він стикнувся з цим жанром в роки навчання у Києві. У 1879-

1980 роках Іван Іжакевич навчався в іконописній школі при Києво-Печерській лаврі. Потім він вступив до Київської художньої школи Н. І. Мурашка, де його вчителем був Х. Платонов. У 1882-1884 роках, не залишаючи навчання, він брав участь в реставрації фресок XII ст. в Кирилівському монастирі. Запропонували цю роботу юному живописцеві Врубель і Прахів. «Написані Іжакевичем разом з художником Даниловим фрески Петра і Павла дістали високу оцінку Прахова і були винагороджені підвищеним гонораром» [2]. Цікаво, що в Кирилівській церкві розписи Івана Іжакевича збереглися до цього часу.

У 1904-1908 роках Іжакевич повертається до справи, що полюбила його в юності, і знаходить застосування своїм знанням і досвіду в роботі над розписами трапезної і Всесвятської церкви в Києво-Печерській лаврі. Завдяки виконаним роботам художник отримує нові цікаві замовлення.

У 1909 році Катеринославська єпархія звертається до нього з пропозицією виконати ікони і фрески в Троїцькому кафедральному соборі. Його згода була сприйнята громадськістю міста як велика честь. І. С. Іжакевич здійснив настінний розпис собору. Особливу увагу привертала лики євангелістів на вітрилах центрального нефу і святі, зображені на весь зріст на пілонах собору, Кирило і Мефодій, апостоли Петро і Павло. На жаль, протягом довгих років у радянський час собор не був діючим (в ньому розташовувалася овочева база), тому частина розпису була втрачена. Під час реставрації будівлі в 1950-х роках були відновлені розписи Іжакевича «Втеча Йосифа в Єгипет», орнаменти, зображення херувимів на склепіннях малих куполів. До того часу ім'я автора храмового розпису було забуте. Припущення про те, що зображення було зроблене відомим київським художником Іжакевичем, першим висловив архієпископ Гурій (Егоров). Потім цю версію підтвердив учень І. С. Іжакевича В. Н. Кутлінський, який брав участь у реставрації собору. Надалі велику допомогу реставратори отримали від Ф. З. Коновалюка, художника, друга Іжакевича, який у 1909 році допомагав йому при розписі храму. До того часу він вже був старезною людиною, але ще пам'ятав події далеких років і повідомив цінні відомості, використані групою московських художників при проведенні реставраційних робіт [3]. (Інфор-

мація про це розміщена на сайті виконавчого комітету Дніпропетровської міської ради).

У 1911 році в Белгороді святкувалося прославлення мощей святого Йоасафа-святителя Белгородського. Їжакевич був запрошений для розпису інтер'єра архієрейських покоїв у Троїцькому чоловічому монастирі. Тут художник написав сюжети з життя святого Йоасафа: «Святий Йоасаф - єпископ Белгородський і Обоянський», «Останнє відвідування святим Йоасафом батьківського будинку в Прилуцькому повіті Полтавської губернії» і інш. Крім того, ікона, написана Їжакевичем, була визнана такою, що задовольняє всі вимоги канонічної ікони.

У 1912 році Їжакевич з групою майстрів Лаврської іконописної майстерні розписав Покровську церкву-мавзолей, зведену над могилою козаків, загиблих в бою з поляками під Берестечком (1651). Тут ним були написані «сцени пристрастей Христових, композиції на історичні теми і "Голгофа" - велика композиція на зовнішній частині фасаду» [Там же].

У червні того ж року, за повідомленням «Кубанського кур'єра», Їжакевич виконав «ряд оригінальних ескізів священних зображень», які були відтворені «на стінах <...> храму Катеринінського собору за його участю і під керівництвом Київського товариства художників релігійного живопису» [4].

У Державному архіві Краснодарського краю зберігаються два листи Ф. З. Коновалюка до фундатора і директора Катеринодарської міської картинної галереї Ф. А. Коваленка, які проливають світло на цю історію. Зокрема в першому з них (від 11 квітня 1916 р.), уточнюється, що Їжакевич здійснив «розпис нижньої церкви собору Святої Катерини в м. Катеринодарі» [5]. Ф. З. Коновалюк пропонує Коваленку в знак визнання його благородної діяльності на ниві пропаганди мистецтва «у власність галереї чотири ескізи художника І. С. Їжакевича», які є його власністю. «Вони являють собою частину його ескізів, по яких ним же була розписана Трапезна церква Києво-Печерської лаври. Ескізи наступного змісту: "Різдво Христове", "Стрітіння Господнє" і два євангелісти».

У іншому листі (від 19 травня 1916 р.) Коновалюк підтверджує згоду Їжакевича на передачу його ескізів Катеринодарській картинній галереї. Для нас являє інтерес інформація про те,

що ці ескізи «зберігаються з часу розпису нижньої церкви нового собору Святої Катерини, де Різдво Христове виконане за пропонуваним ескізом... Були й інші взяті для цієї мети, але потім передумали писати їх там...» [6].

Таким чином, є документальне підтвердження тому, що нижня церква Катеринінського собору у Катеринодарі була розписана на основі тих же ескізів, що і Трапезна церква Києво-Печерської лаври.

Цікаво, що в 1944 році І. С. Їжакевич розписав новий іконостас, споруджений у київському Покровському храмі на Приорку; у 1947-му він написав образ священномученика митрополита Макарія. Виконані ним у ті ж роки ікони збереглися в Свято-Макаріївській церкві на Татарці.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Ковалевская М. И. С. Ижакевич, заслуженный деятель искусств УССР. Киев: Мистецтво, 1951. С. 10.
2. Там же. С. 8.
3. <http://meria.dp.ua/culture/pravoslavie>.
4. Українське козацтво. Мала енциклопедія. Київ; Запоріжжя, 2006. С. 221.
5. Кубанский курьер (Екатеринодар). 1912. 26 июня.
6. Государственный архив Краснодарского края (ГАКК). Ф. 796. Оп. 1. Д. 12. Л. 141–142.
7. Там же. Л. 139.

ББК 63.3 (4 Укр) 6

Наталья КОРСАКОВА,

старший научный сотрудник Краснодарского историко-археологического музея-заповедника

ОТНОШЕНИЕ ГЕНЕРАЛА П.Н. ВРАНГЕЛЯ К КУБАНСКОМУ КАЗАЧЕСТВУ (По материалам дневников В.Г. Науменко)

Казачий генерал В.Г. Науменко был одним из тех, с кем тесно соприкасался в своей деятельности на посту главнокомандующего ВСЮР генерал Врангель. Его блестящая служба в строевых частях, доблестное командование полком, бригадой,

дивизией и корпусом, успешная деятельность на посту начальника штаба, командующего войсками Кубанской области, члена Кубанского краевого правительства и походного атамана Кубанского казачьего войска закономерно выдвинули его в годы гражданской войны в ряд крупных деятелей Белого движения¹.

---

¹ В.Г. Науменко (1883–1979) родился в семье войскового старшины в станице Петровской Кубанской области. По сохранившимся архивным документам, официальным документам семейного архива установлено, что дворянский род Науменко исходит из глубины истории Запорожского и Черноморского казачьего войск. В 1893 г. Науменко поступил учиться в Воронежский кадетский корпус, по его окончанию в 1901 г. зачислен в сотню юнкеров Николаевского кавалерийского училища в Санкт-Петербурге. По окончании кавалерийского училища в августе 1903 г. получил первый офицерский чин хорунжего и направлен на службу в 1-й Полтавский казачий полк, который дислоцировался в то время в Закавказье.

После восьмилетней службы в полку Науменко в 1911 г. поступил в Императорскую военную академию, которую окончил по первому разряду с причислением весной 1914 г. к Генеральному штабу. В начале первой мировой войны он вступил в должность старшего адъютанта 1-й Кубанской казачьей дивизии. Согласно послужному списку, составленному в ноябре 1917 г., он принимал участие в боях с августа 1914 по январь 1917 г. В 1914 году на Западном фронте участвовал в 29 боях, в 1915 – в 52, в 1916-1917 гг. в 10 боях. За это время он был награжден всеми боевыми орденами и Георгиевским оружием высочайшим приказом 22 апреля 1915 г.

Революция 1917 г. застала Науменко в должности штаб-офицера при 31-м армейском корпусе. 9 ноября 1917 года он прибывает в г. Екатеринодар и назначается начальником штаба и командующим войсками Кубанской области. На нем лежала вся тяжесть организации добровольческих отрядов, их снабжении для борьбы с большевиками. Науменко участник 1-го и 2-го кубанских походов. Ввиду упразднения Кубанской армии и подчинения ее командующему Добровольческой Армии генералу Л.Г. Корнилову он сдает свои полномочия и направляется в распоряжение атамана Кубанского казачьего войска. В самом начале 2-го Кубанского похода, в июне 1918 г. командует 1-ым Кубанским полком, позже переименованным в Корниловский полк. Честь занятия г. Екатеринодара 2 августа 1918 г. и очищение его от большевиков принадлежит В.Г. Науменко и его Корниловскому полку.

Ценнейшим историческим источником по данной теме являются дневники атамана В.Г. Науменко. В 2000 году его дочь, Н.В. Назаренко, проживающая в США, передала их на хранение в Государственный архив Краснодарского края [1].

Свои дневники Науменко вел с января 1920 года и по апрель 1952. В них отражены события, происходившие на Кубани и Юге России, взаимодействие казачества с Главнокомандованием Вооруженными силами на юге России, описание боев, история казачьей эмиграции.

Дневники частично были опубликованы в 1923 году в Белграде под псевдонимом В. Мельниковский – девичья фамилия его матери, дочери войскового судьи Кубанского казачьего войска [2].

В Екатеринодар генерал Врангель прибыл 25 августа (ст. ст.) 1918 года. В своих воспоминаниях он описывает ситуацию в городе, в штабе командующего армией генерала А.И. Деникина, свое назначение командованием 1-й конной дивизией и первую встречу с генералом Науменко в бою под станицей Темиргоевской Майкопского отдела 29 августа. Врангель писал: «Из двух командиров бригад я имел прекрасного помощника в лице командира 1-ой бригады генерального штаба полковника Науменко, храброго и способного офицера» [3].

В воспоминаниях Врангель, описывая бои и разгром Красной Армии на Кубани, многократно упоминает заслуги Науменко, его талант и храбрость, называя его «достоинейшим и блестящим офицером», которого он представил к производству в генерал-майоры [4].

В этот период генерал Науменко ведет большую организационную работу по созданию Кубанской армии, что не нашло поддержки со стороны главнокомандующего генерала Деникина [5].

Судя по дневникам Науменко, отношение Врангеля к стремлению кубанского казачества к автономии, к созданию Кубанской армии также было резко отрицательным. В апреле 1920 г. Врангелем была допущена крупная ошибка, когда он по требованию атамана Н.А. Букретьова отдал приказ об отзывании с высших командных должностей в Кубанской армии боевых генералов – Улагая, Шкуро, Бабиева и Науменко.

Из дневника: «10 апреля 1920 г. Получил назначение вместе с Бабиевым прибыть с Сочи, куда приехал генерал Улагай и терский атаман. Здесь Улагай и Шкуро рассказали о положении дел. Атаманы Донской и Терский решили перевезти своих казаков в Крым. Улагай настаивал на переводе кубанцев, но Букретов категорически воспротивился этому, говоря, что ни один кубанец не последует в Крым. Тогда Улагай отказался от командования армией, и принял ее на себя Букретов, который заявил, что армия Кубанская боеспособна, настроена отлично и готова воевать, но тормозят все дело Шкуро, Бабиев, Науменко, присутствие которых в армии не желательно. Вследствие этого генерал Врангель отдал приказ об отозвании нас в его распоряжение. Причем Улагай добавил, что Букретов желает, чтобы мы выехали до его приезда в Сочи. Итак, мы казаки – Улагай, Шкуро, Бабиев и я не удел, и нас заменили – Букретов, Морозов» [6].

Для отозванных Врангелем в Крым генералов, как и для всей армии, это явилось полной неожиданностью. Армия была обезглавлена.

Из дневника: «Пришли в Ялту 14 апреля вечером. Ночевали в море. Вечером англичане устроили импровизированный концерт. Сначала вынесли на палубу граммофон, который играл какие-то странные танцы, и англичане танцевали. В 11 вечера ужинали, но наших офицеров на этот ужин не пригласили. Впечатление от этой поездки у меня самое неприятное. Нас, русских, англичане ставят ни во что. Не знаю, как я буду чувствовать за границей, а поехать туда придется.

В Ялте остановился на Бульварной улице, дом 6. Ялту видел мало, но произвела хорошее впечатление. 17-го в 8.30 пришли в Севастополь. Первый, кого я встретил, был генерал Шатилов. Он рассказал о положении дел и, между прочим, сказал, что у Романовского после его смерти найдены среди бумаг копии писем ко мне, и одно из них показал мне. Значит, была слежка. Но кто же снимал копии писем, по-видимому, у меня на квартире. Из всех разговоров вывел заключение, что единодушия в штабе нет и что уверенности в том, что Крым будет удержан, также нет. Убеждаюсь, что помощь союзников да-

ет мало. В бухте масса иностранных кораблей, но все это больше любопытные» [7].

В Севастополе Науменко, встретившись с генералами Шкуро, Бабиевым и офицером своего штата Тобиным, узнал о событиях 17-19 апреля в Адлере и сдаче атаманом Букретовым и генералом Морозовым Кубанской армии в количестве 34 тыс. казаков большевикам. Сам Букретов сбежал в Грузию, передав атаманскую булаву председателю Краевого правительства В.Н. Иванису. «К всеобщему удивлению, – писал Науменко, – генерал Врангель принял Иваниса в Крыму очень любезно» [8].

Из дневника: *«Тобин говорил, что после сдачи красные немедленно отделили казаков от офицеров, приказали бросить оружие, а потом начали всех грабить. Казаки возмутились, началась драка, в результате часть казаков села на лошадей и ушла. Букретов и красные старались скрыть от казаков прибытие транспортов, вследствие чего многие желающие погрузиться, остались. Возмутительней всех вел себя Морозов, который ездил на переговоры с большевиками с красным бантом на груди. Так закончилась борьба кубанцев на Кавказе. Казаки проданы Букретовым, Морозовым и теперь ясно, что Главнокомандующий сделал большую ошибку, поддавшись на хитрости Букретова. Только мы уехали, начались переговоры о мире, и битых с толку казаков некому было поддержать» [9].*

В дневниковых записях за 17-18 апреля приводятся описания встреч Науменко как с кубанцами, так и с офицерами штаба Главнокомандующего, записаны рассказы очевидцев о трагической гибели Кубанской армии. Описана и его первая встреча с Врангелем 18 апреля 1920 г.

Из дневника: *«Вечером был у Врангеля, но он просил зайти завтра в 7 часов вечера, так как разговор предстоит длинный, а время его расписано по часам. Он меня спросил, получил ли я его письмо, в котором он сообщал мне об его отъезде за границу. Не получил. Очевидно, оно, как и последнее письмо Шатилова, перехвачено агентами Романовского. После Врангеля был у полковника Данилова, который рассказал мне об отозвании нас в распоряжение Главнокомандующего и о том, что в то же время было дано распоряжение атаманом о воспреещении кому бы ни было из членов армии уезжать с нами. Это произвело*

удручающее впечатление, так как много офицеров и казаков собиравшись уехать с нами в Крым» [10].

На следующий день состоялся обстоятельный разговор генералов Врангеля и Науменко.

Из дневника: «Только что вечером 19 апреля вернулся от генерала Врангеля. Он предложил мне занять штабную должность в его штабе, но я попросил дать мне возможность побывать дома. На мои слова, что в случае тяжелого положения семьи я предполагаю перевезти ее сюда, он сказал, что это опасно. Относительно кубанцев – его предположения перевести их сюда, организовать и месяца через два перебросить на Таманский полуостров. Генерал Врангель верит в восстание на Кубани, но я считаю, что сейчас оно невозможно. Выступление возможно в июле или в августе, т.е. после уборки хлеба, который большевики пожелают социализировать. Рассказал мне Врангель о своих разговорах с Букретовым, он постоянно жаловался на кубанских генералов, что мы помеха всему. Врангель находит, что сейчас время выбросить Букретова из атаманства и принять эту должность мне. Я категорически отказался» [11].

Вечером, 22 апреля в Севастополь прибыл генерал Бабиев, который подробно изложил события сдачи Кубанской армии.

Из дневника: «С этими сведениями мы втроем - Богаевский, Бабиев и я - пошли к Врангелю. Он нас принял немедленно и сказал, что получил сведения об этом от англичан и что положение далеко не так плохо, что лучшие части в числе 9 тыс. человек плывут в Феодосию, часть казаков ушла в Грузию, часть в горы и на Красную Поляну и лишь незначительная часть сдалась большевикам (34 тыс.) – это незначительная часть! Здесь мы обсудили вопрос, как быть дальше, и решили, возможно скорее организовать кубанцев» [12].

В мае-июле 1920 года генерал Науменко посещает Болгарию и начинает вести переговоры о перемещении казаков в страны Европы.

Рукописи дневников под номерами 12-14 посвящены неудавшемуся десанту генерала Улагая на Кубань, в котором Науменко принимал участие как командир 2-го корпуса.

Из дневника: «Мы ушли с Кубани 24 августа в 6 часов вечера, забрав все что можно. Оставили несколько сот повозок и до 100 лошадей, для которых не было места на судах. Потеряли мы около 3000 человек (700 убитыми, остальные раненые). Пришли с Кубани в составе больше, чем ушли. Людей было 14000, стало 17000. Лошадей было 4 тысячи, стало около 7. Пушек было 28, стало 36. Из Ачуева войска перевезли в Керчь, Бабиева направили в Северную Таврию, Кубанское правительство в Феодосию. Филимонов немедленно уехал в Болгарию. 27 августа выехал из Керчи в Севастополь. Утром был у Врангеля. Принял любезно, но с озабоченным видом. Главную причину неудачи на Кубани он приписывает неправильным действиям Улагая. Я с ним не согласился и указал на то, что главнейшей причиной считаю неудовлетворительную подготовку со стороны штаба Главнокомандующего» [13].

В дневниковых записях довольно много примеров, говорящих о честолубии Врангеля и его неискренности как в отношении генерала Науменко, так и вообще к кубанским казакам. В сентябре 1920 г. Науменко с большим разочарованием и горечью пишет о политике генерала Врангеля: «Обдумав положение кубанского вопроса и отношение к нему главного командования, пришел к выводу, что Иванис главному командованию выгоден, при нем они надеются взять казачество в свои руки. Обращают внимание подробности: Улагая держат в тени, Ткачева как атамана считают совершенно невозможным. Меня к делу организации не допускают» [14].

При эвакуации в ноябре 1920 г. из Крыма частей Русской армии, казачества и гражданского населения в Константинополь Науменко будучи раненым в последних боях на Днепре был эвакуирован в одиночном порядке в Сербию. Тем временем на острове Лемнос, где были сосредоточены до 18 тыс. казаков, 19 ноября собрались все наличные члены Рады, и кубанским атаманом был избран генерал В.Г. Науменко.

В дневнике находятся две подлинные телеграммы об избрании Науменко атаманом, которые были посланы в Сербию участником Лемносской Рады Д. Е. Скобцовым:

Из дневника: «20 ноября. Сегодня получил из Константинополя телеграмму Скобцова об избрании меня в атаманы.

Придется согласиться, так как в такое тяжелое время отказаться нельзя. Кубанцы совсем в загоне» [15].

Науменко выезжает в Константинополь. 27 декабря 1920 г. состоялась его встреча с генералом Врангелем. Науменко заявил о том, что своей главной задачей он считает переезд казаков в Сербию и Болгарию, сплочение и организацию Кубанского войска вне России. В Константинополе Науменко получил сведения о том, что Врангель ведет разговоры о незаконности избрания Науменко на острове Лемносе и всячески поддерживает генерала Фостикова. Науменко принимает решение об объединении усилий всех казачьих войск и предлагает создать Союз трех казачьих войск – Дона, Кубани и Терека. Войсковые атаманы и представители правительств 1 января 1921 г. в Константинополе подписали соглашение и выработали декларацию. Декларация была составлена по схеме Д.Е. Скобцова (1884-1968): описание казачьей истории с 1917 года, его участие в боях с большевиками, причины соглашения, отношение к России. Россию мыслили как демократическую республику, которую утвердит Российское Учредительное Собрание.

В январе 1921 г. состоялось десять встреч генерала Врангеля и Науменко. Врангель предлагал такие варианты устройства казачьих войск, которые практически могли только уничтожить казачество. Это: распыление казачества и переселение его в Грузию, переброска казачьих частей на Кавказе и оттуда в станицы, где они должны организовать восстания. Каждое совещание у Врангеля заканчивалось требованием ввести в декларацию объединения Дон, Кубань, Терек руководящую роль главнокомандующего или ликвидировать июльские Севастопольские соглашения. Как альтернативу объединения Дон, Кубань, Терек Врангель предложил создание Русского Совета. Науменко отметил в дневнике, что «будучи талантливым командующим, он удивительно легкомыслен в остальном». На одном из совещаний в Константинополе в январе 1921 г., обсуждая неудачи десанта Улагая на Кубани, Врангель сказал: «Это к лучшему, после этой неудачи казаки должны понять, что одни они ничего не могут сделать. Следующий десант он подготовит иначе и больше частей не казачьих» [16].

В 1921 г. кубанские казаки, более 12 тысяч, были перевезены с острова Лемнос в Югославию, а уже оттуда они расселились по многим странам.

В 1923 г. произошел окончательный разрыв между Науменко и Врангелем. Последние два письма генерала Врангеля и ответ ему Науменко хранятся в казачьем музее в штате Нью-Джерси (США). В дневнике за 1923 г. Науменко цитирует высказывание Врангеля по поводу взаимоотношений с кубанскими казаками: «В этом вопросе, - сказал Врангель, - пусть нас рассудит история» [17].

На страницах дневников и воспоминаний остались горечь поражений, печаль о покинутой России, споры и разногласия этих двух генералов русской армии. Они так и не смогли объединить свои усилия в борьбе с большевиками.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Государственный архив Краснодарского края (далее ГАКК). Ф. Р-1864. Оп. 1. Д. 2.
2. Мельниковский В. Из недавнего прошлого Кубани. – Белград, 1924.
3. Врангель П.Н. Главнокомандующий. - М., 2004. - С.184.
4. Там же. - С. 206.
5. Там же. - С. 229.
6. ГАКК. Ф. Р-1864. Оп. 1. Д. 2. Дневник № 6. Л. 2-5.
7. ГАКК. Ф. Р-1864. Оп. 1. Д. 2. Дневник № 7. Л. 10.
8. Там же. - Л. 7-14.
9. ГАКК. Ф. Р-1864. Оп. 1. Д. 2. Дневник № 9. Л. 2-4.
10. ГАКК. Ф. Р-1864. Оп. 1. Д. 2. Дневник № 7. Л. 9-10.
11. ГАКК. Ф. Р-1864. Оп. 1. Д. 2. Дневник № 8. Л. 1-3.
12. Там же. - Л. 7-9.
13. ГАКК. Ф. Р-1864. Оп. 1. Д. 2. Дневник № 13. Л. 2-14.
14. ГАКК. Ф. Р-1864. Оп. 1. Д. 2. Дневник № 7. Л. 5-8.
15. ГАКК. Ф. Р-1864. Оп. 1. Д. 2. Дневник № 16. Л. 17.
16. ГАКК. Ф. Р-1864. Оп. 1. Д. 2. Дневник № 18. Л. 1-4.
17. ГАКК. Ф. Р-1864. Оп. 1. Д. 2. Дневник № 37. Л. 23.

УКРАЇНА І КУБАНЬ В ІСТОРИЧНІЙ СПАДЩИНІ ПРОКОПА ПЕТРОВИЧА КОРОЛЕНКА (1834-1913)

Яскравим представником перших кубанських істориків-аматорів був Прокіп Петрович Короленко - козацький історик і архівіст, тісно пов'язаний з історією і культурою України. Предки його - дід і прадід жили на Полтавщині [1]. Його батько поселився в Кисляковському курінному селищі Чорноморського козачого війська в 1808 році. Народився майбутній історик в хуторі на ріці Сосика поблизу курінного селища [2]. Систематичної освіти він не отримав. Виховувався при батьках. Батько навчив його читати, а письму вивчився він у станичного писаря. Все це він називав своєю домашньою освітою: «мав любов до читання, читав все, що попадалося під руку, переписував твори інших осіб, помічав склад мови і сам почав пробувати писати» [3]. Пам'ятаючи про своє походження, Короленко писав немало творів українською мовою («Чернець Лаврін, або Хутірські бесіди» і інш.) [4].

Поїздки по історичних місцях, що хвилювали Прокопа Петровича, багаторічна робота в архівах Катеринодара, Одеси, Києва, Харкова і інших міст перетворили П. П. Короленка у авторитетного козацького історика, допомогли подолати малоосвіченість. Він продовжував свою самоосвіту шляхом наполегливої праці. У результаті Короленко вдалося стати надалі одним з найбільш авторитетних людей на Кубані. Цьому сприяла його природжена талановитість, наполегливість в досягненні поставленої мети - «бути на рівні часу», зі слів сучасного кубанського краєзнавця В. П. Бардадима [5].

Дослідницька робота не відразу зайняла в житті історика чільне місце. Спочатку була служба рядовим козаком 6-го кінного Чорноморського козачого війська (1851-1853 рр.). 27 березня 1853 року Прокіп Петрович покинув стройову службу і був зарахований писарем Чорноморської лікарської управи, а в подальшому служив столоначальником у військовому правлінні Кубанського козачого війська, секретарем Катеринодарського окружного суду [6]. У 1863 р. почала виходити газета «Кубанские войсковые ведомости», пізніше перейменована в «обласні». З цього ж часу, виконуючи обов'язки секретаря окружного суду, П. П. Короленко публікує свої перші етнографічні нариси: «Чорноморське весілля», а потім «Подорожні нотатки про поїздку по Закубанському краю» [7]. У подорожніх нотатках автор описує місцезнаходження нових закубанських станиць, шляхи сполучення в гірській місцевості і деякі побутові картини з життя переселенців, багато з яких були козаками-чорноморцями.

Працюючи на посаді помічника старшого ад'ютанта військового чергування (1866 р.), секретарем цивільної експедиції військового правління (1868 р.), діловодом військового господарського правління Кубанського козачого війська, Прокіп Петрович ретельно збирав матеріали для задуманої ним книги про чорноморське козацтво. Як писав сам автор, «це історія формування на річці Дністрі князем Потьомкіним-Тавричеським в турецьку війну 1787-1791 рр. вірного війська чорноморських козаків з колишніх запорожців і воєнні подвиги їх з того часу до 1842 р.» [8]. Перша половина задуманого твору - «Черноморци за Бугом» була надрукована у «Военном сборнике» в 1868 р.

У 1871 р. Прокіп Петрович подав прохання про переведення його в Єйськ на посаду дільничого пристава 2-го дільниці повітового поліцейського управління [9]. У цей час Єйськ був значно більш розвинений у культурному відношенні, ніж Катеринодар. А нова посада залишала більше часу для творчої роботи. У 1861 р. в це місто була переведена кубанська військова гімназія [10]. Більшість викладачів гімназії склали випускники Харківського університету, тут жив український поет

Іван Подушка, а потім сюди переїхав на посаду мирового судді відомий у ті часи літератор Василь Мова [11]. Можливо, під впливом такого оточення П. П. Короленко, поряд з роботою над монографією, починає писати вірші українською мовою [12]. Ейський період життя і творчості П. П. Короленка (1871-1878 рр.) був пов'язаний з напруженою роботою над другою частиною його головної книги - «Чорноморці на Кубані» («Черноморцы на Кубани»), яка була надрукована в «Памятной книжке Кубанской области на 1876 г.» під редакцією Е. Д. Феліцина [13]. Повністю ця праця з додатками документів і з оригінальною картою «Землі війська Чорноморського», складеною в 1846 р., вийшов друком в 1874 р. у Петербурзі. Військово-вчений комітет всі витрати по виданню книги талановитого історика Кубані взяв на себе, ставши його видавцем. Це дослідження П.П. Короленка - історична праця, написана на основі друкованих і архівних матеріалів. Особлива цінність книги у тому, що вона передає історичні дані в своїй первинній формі. Робота «Чорноморці...» була високо оцінена на Кубані і в Петербурзі. Сам Прокіп Петрович пише так: «За сочинение «Черноморцы» дал мне хороший письменный отзыв Военно-Ученый Комитет» [14]. Безсумнівно, ця книга являє великий інтерес для історії України.

У 1878 р. Короленко «перемещен для пользы службы на должность старшего делопроизводителя... Областного правления» [15] спочатку «по временному штату», а потім (в 1885 р.) і по постійному. Історико-літературна діяльність Прокопа Петровича, що продовжувалася, була високо оцінена вищим начальством. 21 червня 1883 р. Кабінетом Його Величності талановитому історикі були подаровані золоті запонки з діамантовими і рубіновими каменями [16].

Вийшовши у відставку в 1885 р., історик їде в Харків, де майже два роки займався пошуком і вивченням історичних матеріалів з Харківського історичного архіву і Університетської бібліотеки на російській і польській мовах. Там П. П. Короленко був вибраний членом Харківського історич-

ного товариства, засідання якого він постійно відвідував [17]. У 1892 р. в збірнику Харківського історико-філологічного товариства при Харківському університеті була опублікована його стаття «Черноморские заговоры». Це етнографічний нарис, присвячений молитовним замовлянням, які вживалися козаками під час військових дій: для збереження життя від вогнепальної і холодної зброї [18].

Важливою подією в житті і творчості Прокопа Петровича був вихід у Катеринодарі його книги «Двухсотлетие Кубанского казачьего войска. 1696-1896 гг.» [19]. Це ювілейне видання дає опис найважливіших подій з життя кубанських козаків і їх предків російського і українського походження. У роботі описана козака служба, побут і воєнні подвиги протягом двохсот років, звичаї і культура в Кубанському краї. Автор мимоволі спирається у своїй праці на найважливіші принципи історичного пізнання - історизм і об'єктивність. П. П. Короленко прагнув до розуміння «духу епохи», намагався вникнути особливо у психологічну суть сучасників подій. Підсумки своїх досліджень автор повідомляв в об'єктивній логічній формі, без політичних коментарів. Високу оцінку книзі дав імператор Микола II. Ось як писав про це сам автор: «За «200-летие Кубанского казачьего войска» Его Императорское Величество, царствующий Государь, по поднесении ему экземпляра этого труда удостоил меня своей благодарностью, о чем по сообщению Военного Министра начальником Кубанской области наказным атаманом генералом Малама было объявлено приказом» [20].

17 січня 1893 р., П. П. Короленко «определен вновь на службу с назначением архивариусом войскового архива Кубанского казачьего войска» [21] за пропозицією наказного отамана. Можливість стати ближче до архівних справ, надія знайти в них цінне і необхідне для задуманих нових досліджень, необхідність матеріально підтримати сім'ю, що складалася з чотирьох дітей і дружини, спонукала Прокопа Петровича дати згоду на нове призначення. Період з 1893 по 1902 р. став «золотим десятиріччям» історико-літературної діяльності Прокопа Петровича. Ро-

бота на посаді військового архіваріуса дала можливість зібрати і описати тисячі документів. Саме турбота про архівні джерела, їх збереження, доступність і привела П. П. Короленко в архів. До цього часу йому було вже 60 років. Прокіп Петрович, знаючи, що архівні справи в області занедбані, архіви гинуть від недбалого зберігання, береться за цю складну і відповідальну справу. Він переглядає тисячі архівних справ, систематизує їх, складає довідкові каталоги. Багато що з того, чим має в своєму розпорядженні сучасний дослідник, збереглося завдяки зусиллям П. П. Короленка.

«Золоте десятиріччя» Короленка було взагалі сприятливим для плідної наукової діяльності на Кубані, можливо, завдяки особистим якостям наказного отамана Я. Д. Малама. Як і по всій Росії, організаційним центром, що об'єднував любителів історії і краєзнавства, став відкритий ще в 1879 р. Кубанський обласний статистичний комітет. Першим секретарем комітету став Е. Д. Феліцин, що залишався «головною робочою силою» комітету до 1892 р. Найближчим його співробітником по виданню «Кубанского сборника» і «Памятной книжки Кубанской области», - видання Кубанського обласного правління, - які редагував Е. Д. Феліцин, був старший археограф П. П. Короленко [22]. Надалі статистичний комітет очолювали В. Ф. Щербина, А. С. Собрієвський, С. В. Руденко. Прокіп Петрович завжди був активним співробітником цих видань. Зі статей, опублікованих у «кубанському збірнику», звертають на себе увагу історичні нариси П. П. Короленка («Предки кубанских казаков на Днестре» [23], «Территория кубанских казаков» [24], «Турецкие эмигранты в Кубанской области» [25]).

Вивчаючи результати археологічних розкопок на Тамані, Прокіп Петрович все більше переконувався в тому, що Кубань тісно зв'язувала загальна, багатовікова історія з Кримом. Працюючи на посаді військового архіваріуса, П. П. Короленко зібрав і описав безліч документів кінця XVIII - початку XIX ст., коли Чорноморське козацьке військо знаходилося у віданні Таврійського губернського управління. Тут же йому потрапляли матеріали з історії Криму. У 1896 р. він зробив спробу

зав'язати ділові зв'язки з Таврійською ученою архівною комісією (ТУАК). Лист з повідомленням про деякі підсумки досліджень кубанського історика, з пропозицією про співпрацю було зачитано на засіданні комісії 4 жовтня, і П. П. Короленко був вибраний у члени ТУАК. В опублікованих тезах С. Б. Філімонова міститься огляд матеріалів про співпрацю Короленка з цим науковим товариством за 1896-1913 рр. [26]. У "Известиях ТУАК" в 1899 р., були надруковані три статті історика: "Суконная фабрика Черноморского казачьего войска", "Овчарный завод Черноморского казачьего войска" и "Конный завод Черноморского казачьего войска". Всі три публікації були об'єднані під загальним заголовком "Войсковые фабрики и заводы Черноморского казачьего войска". У 1903 р. в "Известиях ТУАК" надрукована стаття П. П. Короленка "К истории Кубанского войска: Документы Кубанского войскового архива, касающиеся деятельности правителя Таврической области Жегулина". У військовому архіві Короленко знайшов дуже важливий історичний документ "Манифест императрицы Екатерины II от 8 апреля 1783 г. о присоединении к России Крыма, Тамани и Кубанской земли". Документ цей він відправив у листі з супроводженням для друкування в "Известиях" [27]. Комісія постановила: "ввиду затруднительности отыскания этого важного памятника истории Крыма в официальных и ученых изданиях" надрукувати його в "известиях" Комісії, що і було зроблено в 1908 р.

У історико-літературній діяльності Короленка співробітництво з ТУАК продовжувалося 14 років (1896-1909). Кубанський історик, краєзнавець, архівіст підготував до видання сім повідомлень, з яких шість були надруковані в "Известиях ТУАК" [28].

На посаді архіваріуса П. П. Короленко прослужив до 1902 р. Він був звільнений зі служби за станом здоров'я. У наказі наказного отамана Кубанського козачого війська Я. Д. Малами відмічалось: "За час своєї служби в архіві П. П. Короленко привів у систематичний порядок архівні справи, описи, довідковий апарат. Нелегка ця праця виконана лише завдяки особливій любові його до пам'ятників старовини і досягнення наміченої мети" [29].

Дослідженням Прокопа Петровича властива описовість. Це було характерною особливістю майже всієї тодішньої провінційної історіографії. За своїм характером П. П. Короленко був скромним трудівником, дослідником, що відзначався надзвичайною працьовитістю. Б. М. Городецький писав про нього: «Особливістю праць Короленка був епічний спокій, передача з фотографічною точністю найбільш яскравих моментів життя Черноморії. Автор як неупереджений свідок залишався збоку» [30]. Але Б.М. Городецький, на нашу думку, переоцінив «безсторонність» кубанського вченого: праці Прокопа Петровича просякнуті духом монархізму, схилинням перед привілеями козацтва.

Внесок П. П. Короленка у вивчення історії Кубані значний. Він був краєзнавцем в найширшому розумінні цього слова, постійно працював над вивченням історичного минулого краю. У 1910 р. померли його дружина і 42-річний син. Це остаточно підірвало його сили. Він осліп. П. П. Короленко помер 6 лютого 1913 р. в Ставрополі, де жив у сім'ї старшої дочки Євдокії Білої - відомої української поетеси. Повідомляючи про цю сумну подію в газеті "Кубанський край", подружжя Білих висловили бажання поховати історика в Катеринодарі. З якихось причин того не сталося [31].

Памяті П. П. Короленка була присвячена доповідь Ф. А. Щербини, прочитана на загальних зборах членів "ОЛІКО" 26 квітня 1913 р. Він зокрема відмітив: "Хто дорожить історичною правдою, той зуміє оцінити різнобічні і довготривалі дослідження нашого козачого історіографа. Він був піонером цієї благородної справи, що проклав першу стежку до багатьох подій нашого історичного минулого" [32].

11 грудня 1913 р. на засіданні ТУАК заслухали некролог П. П. Короленка. Як відмічено в протоколі, "председатель комиссии А. И. Маркевич сообщил о кончине члена комиссии П.П. Короленко и в кратких словах указал на его труды по истории Юга России, имея в виду Кубань и Украину". Спадщина П. П. Короленка має ретельно вивчатися сучасними дослідниками.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Короленко П. П. Автобиография // Городецкий Б.М. Литературные и общественные деятели Северного Кавказа. Библиографические очерки. - Екатеринодар, 1913. - С. 394.
2. В «Энциклопедическом словаре по истории Кубани с древнейших времен до октября 1917 г.» (Краснодар, 1997. С. 215-216) ошибочно сказано, что это станица Кубанской области, хотя куренные селения стали станицами с 1842 г., а Кубанская область образована в 1860 г.
3. Короленко П. П. Указ. соч. - С. 396.
4. Кубанские областные ведомости. – 1863. - № 18-20.
5. Бардадым В. П. Радетели земли кубанской. 2-е изд. доп. - Краснодар, 1998. - С. 143–146.
6. Государственный архив Краснодарского края (ГАКК). Ф. 670. Оп. 1. Д. 19. Л. 24.
7. Кубанские войсковые ведомости. - 1884. - № 36–37, 39, 42, 44–45, 47; 1866. - № 23–24, 26–29.
8. Короленко П. П. Указ. соч. - С. 393.
9. ГАКК. Ф. 670. Оп. 1. Д. 19. Л. 26 а.
10. Родионова Н. Б. Исторические особенности возникновения г. Ейска // Творческое наследие Ф. А. Щербины и современность. - Краснодар, 1999. - С. 126–129.
11. Чумаченко В.К. Неутомимый и упорный работник // Проблемы культуры и информатизации. - Краснодар. 2001. - № 2. - С. 9–12.
12. Чумаченко В.К. Указ. соч. - С. 12.
13. Короленко П. П. Черноморцы на Кубани // Памятная книжка Кубанской области на 1876 г. - Екатеринодар, 1876. - С. 113-144.
14. Короленко П. П. Автобиография // Городецкий Б. М. Литературные и общественные деятели Северного Кавказа. Библиографические очерки. Екатеринодар, 1913. С. 392–396. (Сохранена орфография оригинала).
15. ГАКК. Ф. 670. Оп. 1. Д. 19. Л. 26 об.
16. ГАКК. Ф. 670. Оп. 1. Д. 19. Л. 26 г.
17. Короленко П. П. Указ. соч. С. 392–393.
18. Короленко П. П. Там же. С. 396.
19. Короленко П. П. Двухсотлетие Кубанского казачьего войска. 1696-1896 гг. - Екатеринодар, 1896.
20. Короленко П. П. Автобиография // Городецкий Б. М. Литературные и общественные деятели Северного Кавказа. Библиографические очерки. - Екатеринодар, 1913. - С. 395.

21. ГАКК. Ф. 670. Оп. 1. Д. 19 Л. 26 об.
22. Городецкий Б.М. Статистические учреждения на Северном Кавказе // Кубанский сборник. Т. 18. - Екатеринодар, 1909. - С. 617.
23. Короленко П. П. Предки кубанских казаков на Днестре // Кубанский сборник. Т. 8. - Екатеринодар, 1902. - С. 1–203.
24. Короленко П. П. Территория кубанских казаков // Кубанский сборник. - Т. 10. Екатеринодар, 1904. - С. 225–242.
25. Короленко П. П. Турецкие эмигранты в Кубанской области // Кубанский сборник. Т. 11. - Екатеринодар, 1905. - С. 35–42.
26. Филимонов С. Б. Кубанский казачий историк и архивист П.П. Короленко – член Таврической Ученой Архивной Комиссии // Творческое наследие Щербины и современность. - Краснодар, 1999. - С. 188–190.
27. Там само. - С. 189.
28. Там само. - С. 190.
29. ГАКК. Ф. 670. Оп. 1. Д. 19. Л. 29.
30. Городецкий Б.М. ОЛИКО за 25 лет существования (1897-1922) // Известия ОЛИКО. - Екатеринодар, 1922. - С.13.
31. Кубанский край. - 1913. - 7 февраля.
32. Щербина Ф.А. Памяти П.П. Короленко // Известия ОЛИКО. Вып. 6. - Екатеринодар, 1913. - С.11.

ББК 76.123

Юрий ЛУЧИНСКИЙ,

*доктор филологических наук, профессор заведующий
кафедрой истории журналистики и коммуникативистики
Кубанского государственного университета*

ЗАПРЕТ НА ЯЗЫК: «ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ» КУБАНСКОЙ ПРЕССЫ НАЧАЛА XX ВЕКА

До 1905 года единственной газетой, издававшейся в Кубанской области (за исключением короткого периода с 1881 по 1885 год, когда в Екатеринодаре выходила еще и частная газета «Кубань»), были «Кубанские областные ведомости». Издательская модель ее была достаточно жесткой, состояла из двух отде-

лов (официального и неофициального) и соответствовала правилам, предписанным губернским ведомостям по всей территории Российской империи.

Выход за структурные или тематические рамки предложенной издательской модели губернских ведомостей приводил к жестким цензурным санкциям, вплоть до замены редакторов неофициальной части, что и случилось в Кубанской области в 1902 году. И связано это было с гонениями на использование украинского языка в российской периодике.

Пострадавшим оказался Лука Мартынович Мельников, пользовавшийся с ведома начальника области Якова Дмитриевича Маламы относительной редакторской свободой. В своих «Воспоминаниях» он писал:

«При представлении моем (10 июня 1897 г.) Маламе, по случаю назначения меня на должность редактора, он сказал мне, что он сторонник гласности, что он желает поэтому, чтобы газета заглядывала по возможности во все уголки местной жизни, освещая ее нужды и указывая средства к удовлетворению их; но что вместе с тем он просит меня избегать всякой полемики, так как полемика не соответствует официозу.

Слово «полемика» я понял тогда в обычном, узком смысле этого термина; но скоро обнаружилось, что под «полемикой» Малама разумел главным образом своего рода обличения, исходящие от станичных корреспондентов по адресу местных властей. Главным же образом Я. Д. напирал на необходимости статей по сельскому хозяйству, применительно к особенностям местного климата, топографии и населения, преимущественно, казачьего; находил также необходимость в статьях по специальным вопросам казачьего быта и службы. В заключении он сказал, что он представляет ведение газеты моему усмотрению и пониманию, что стеснять меня в этом отношении он не предполагает, в особенности что касается литературного и общего отделов.

Эти, последние слова означали, как это обнаружилось при выпуске первого под моей редакцией номера газеты, то, что мне вверено не только редакторство, но вместе с тем и цензурование газеты» [1].

Подобная вольность с прохождением цензуры вступала в прямое противоречие с цензурным уставом, где говорилось, что неофициальный отдел «Ведомостей» должен подвергаться такой же цензуре, что и частные повременные издания, а цензорские функции возлагались либо на вице-губернатора, либо на специально назначенного чиновника, «получившего образование в высших учебных заведениях или иным способом приобретшего основательные в науке сведения, достаточно ознакомленного с историческим развитием и современным движением отечественной или иностранной словесности» [2].

До определенной поры главное управление по делам печати смотрело на ситуацию с «Кубанскими областными ведомостями» сквозь пальцы, однако Мельников своими неосторожными высказываниями привлек к газете повышенное внимание.

По версии Мельникова, дело было так.

«В апреле 1901 года в С.-Петербурге, при главном управлении по делам печати, была образована, под председательством редактора «Правительственного Вестника», поэта К.К.Случевского «комиссия для пересмотра действующих правил об издании губернских и областных ведомостей; для участия в этой комиссии были вызваны редакторы 15–16 более содержательных губернских ведомостей, в том числе и я.

Не находя нужным (и полезным) скрывать свои мнения по вопросу о положении и задачах губернских ведомостей, я, по видимому, обратил на себя внимание своими «свободными мыслями» членов комиссии из числа членов совета главного управления по делам печати. Заключаю это из того, что не обращавшее до сих пор никакого внимания на «Кубанские ведомости» главное управление печати стало проявлять к ним довольно настойчивый интерес» [3].

Первоначально это были сравнительно мелкие придирки по поводу перепечаток по темам, определенным главным управлением по делам печати в качестве запретных: критика действий полиции и любые упоминания о графе Толстом.

Тем не менее, начальник области, получив соответствующие указания из главного управления по делам печати, был вы-

нужден отреагировать должным образом, поручив на месячный срок цензуру газеты старшему помощнику правителя канцелярии и поместив 14 декабря 1901 года в официальном отделе «Кубанских областных ведомостей» следующее сообщение:

«Редактору неофициальной части «Кубанских Областных Ведомостей» Л. М. Мельникову Главное Управление по делам печати признало необходимым поставить на вид неисполнение одного из циркулярных распоряжений Главного Управления» [4].

Редактор неофициальной части на редкость беспечно отнесся к полученному предупреждению и в феврале 1902 года бытовой очерк из казацкой жизни под названием «Ылько», в котором «действующие лица говорят по-украински, как это им и полагается. Вот эти разговоры, ввиду незнания автором украинского правописания, были напечатаны самым безграмотным образом, с точки зрения правил орфографии, так что текст являл из себя хаотическую смесь русского и малорусского правописания.

Тем не менее, главное управление по делам печати усмотрело в этой безграмотной мешанине отступление от нигде не публиковавшегося высочайшего повеления 18 мая 1876 года, воспрещающего употреблять малорусскую орфографию, так называемую кулишовку, которой и не пахло в рассказе, так как даже заголовок его «Илько» был напечатан русским, а не малорусским правописанием (по кулишовке следовало бы «Илько», а не «Ылько» [5].

Но такова была версия редактора – у главного управления по делам печати сложилось совсем иное мнение, и 2 марта 1902 года последовало распоряжение начальнику области:

«На основании ВЫСОЧАЙШЕГО повеления, последовавшего в 18/30 день Мая 1876 года и сообщенного Господам Губернаторам в циркуляре Главного Управления по делам печати от 23 Июня 1876 года, за №3570, печатание произведений изящной словесности на малороссийском наречии разрешено лишь под тем условием, чтобы в них **не было** допускаемо: никаких отступлений от общепринятого русского правописания и чтобы разрешение на напечатание такого рода произведений давалось не

иначе, как по рассмотрении рукописей в Главном Управлении по Делах Печати.

Между тем в № 28 «Кубанских Областных Ведомостей» за текущий год напечатан фельетон под заглавием «Ылько», большая часть которого изложена по-малороссийски, причем допущено и отступление от общепринятого русского правописания употреблением в тексте буквы «і» там, где следовало бы ставить букву «и».

Ввиду изложенного Главное Управление по Делах Печати имеет честь обратить внимание Вашего Превосходительства на то, что согласно вышеприведенному ВЫСОЧАЙШЕМУ повелению фельетон «Ылько» ни в коем случае не подлежал помещению на страницах «Кубанских Областных Ведомостей» без предварительного на то разрешения» [6].

Украинофильские заигрывания в то время стоили дорого, но в Екатеринодаре не заметили надвигающейся угрозы. Мельникову даже не было поставлено на вид, а резолюция Я. Д. Маламы по поводу бумаги, полученной из главного цензурного управления, звучала какой-то отпиской – «ничего не печатать на малороссийском наречии» [7].

Но это не помогло. Повод вскоре был найден (публикация, посвященная очередной годовщине отмены крепостного права), и 23 марта 1902 года министр внутренних дел Д. С. Сипягин направил в Тифлис отношении главноначальствующему гражданской частью на Кавказе князю Г. С. Голицыну с предложением заменить редактора. И тот, несмотря на заступничество начальника области, в ультимативной форме 18 мая 1902 года потребовал снять Мельникова с должности:

«Немедленно устранить Мельникова от редактирования неофициальной части газеты, хотя бы при этом последовал перерыв издания ее» [8].

Впрочем, опасения властей имели под собой почву – в 1902 году в Екатеринодаре активизировала свои действия Революционная украинская партия (РУП), в которой не последнюю роль играл С. Петлюра. Листовки наподобие «Открытого листа до министра внутренних дел Сипягина», появившие-

ся осенью 1902 года, только подтверждали наличие националистской угрозы.

В ноябре 1907 года бывший активный деятель РУП, заведующий екатеринодарской городской библиотекой им. А. С. Пушкина Гавриил Васильевич Доброскок подал заявление на имя начальника Кубанской области о разрешении издавать ему еженедельную газету по следующей программе:

- «1. Официальный отдел (правительственные распоряжения, общие и местные).
2. Политическое обозрение (политика внутренняя и внешняя).
3. Государственная Дума.
4. Хроника общественной жизни (земство, город, рабочий, крестьянский и земельный вопросы, образование и т. д.).
5. Телеграммы отовсюду.
6. Корреспонденция отовсюду.
7. Свод газетных сообщений и перепечатки.
8. Разработка местных вопросов и хроника местной жизни.
9. Повести, рассказы, пьесы оригинальные и переводные.
10. Критика и библиография.
11. Театр и музыка, спорт.
12. Справочный отдел.
13. Объявления» [9].

Однако издавать эту газету под названием «Кубанська громада» Доброскок хотел на украинском языке, что вызвало дополнительное подозрение со стороны канцелярии начальника области, тем более что и благонадежностью заявитель не отличался, и украинский язык не вписывался в информационное поле Кубани.

Областное жандармское отделение выдало заключение о том, что «Гавриил Васильев Доброскок в 1905 году в городе Екатеринодаре, на кладбище, во время демонстративных похорон учителя Ротаря произносил противоправительственные речи. Возбужденное по сему дознание прекращено по силе Высочайшего указа 21 октября 1905 года» [10].

Похороны преподавателя Екатеринодарской учительской семинарии И. Т. Ротаря, заметного активиста РУП, в марте

1905 года вылились в настоящую манифестацию, и выступление Доброскока запомнилось не только манифестантам.

Полицмейстер Екатеринодара сообщал, что Доброскок «по убеждениям принадлежит к левым партиям, всегда принимал участие в неразрешенных сборищах и митингах, по постановлению от 31 декабря 1905 года за № 20708 за помещение в газете «Кубань» статьи, возбуждающей население против начальства, был подвергнут аресту при тюрьме на три месяца» [11].

На самом деле Доброскок отсидел всего десять дней, но суть дела это не меняло. Решение начальника области было вполне предсказуемым:

«Прошение его о разрешении ему издавать газету на украинском языке под названием «Кубанська Громада» оставлено мною без удовлетворения» [12].

ЛИТЕРАТУРА:

1. Мельников Л. М. Цензурные порядки былого времени. Из воспоминаний редакторов // Известия Общества любителей изучения Кубанского края. - Краснодар, 1924. Вып. VIII. - С. 129–130.
2. Устав о цензуре и печати // Свод законов Российской империи. - СПб., 1896. - Т. XIV. - ст. 25.
3. Мельников Л. М. - Указ. соч. - С. 133.
4. ГАКК. Ф. 454. Оп. 2. Д. 6075. Л. 11.
5. Мельников Л. М. - Указ. соч. - С. 133.
6. ГАКК. Ф. 454. Оп. 2. Д. 6075. Л. 14.
7. Мельников Л. М. - Указ. соч. - С. 134.
8. ГАКК. Ф. 454. Оп. 2. Д. 6075. Л. 24–25.
9. ГАКК. Ф. 454. Оп. 1. Д. 5973. Л. 1.
10. ГАКК. Ф. 454. Оп. 1. Д. 5973. Л. 3 об.
11. ГАКК. Ф. 454. Оп. 1. Д. 5973. Л. 3 об.
12. ГАКК. Ф. 454. Оп. 1. Д. 5973. Л. 6.

Наталья ГАНГУР,

*кандидат исторических наук, докторант Краснодарского
государственного университета культуры и искусств*

**ТРАДИЦИОННОЕ ЖИЛИЩЕ
ЧЕРНОМОРСКИХ КАЗАКОВ
(конец XVIII – середина XIX в.)**

Жилище представляет собой сложный культурный комплекс, слагающийся из жилых и хозяйственных помещений, выполняющих различного рода функции – жилые, хозяйственно-бытовые, религиозно-обрядовые, символические. Основным типом казачьего жилища на Кубани в XIX в. была так называемая круглая хата, которая по внешнему виду мало чем отличалась от украинской хаты - мазанки. Это вытянутые в плане турлучные или глинобитные, побеленные снаружи дома (соотношение сторон 1 : 1,4 – 1 : 2,5 при разных типах планировки) с четырехскатными круто поднимающимися соломенными или камышовыми крышами, украшенными по коньку гребнем, а по ребрам ступенчатыми гребешками (остришками, нырьжниками) [1].

В первой половине XIX в. застройка куренных селений (станций) велась преимущественно турлучными хатами: «Господствующими же у черноморцев постройки суть турлучные или мазанковые..» [2]. В конце 40-х гг. XIX в. войсковой архитектор Е.Д. Черник, по поручению Войскового правления, составил смету на строевой лес, употребляемый для постройки «одного казачьего дома». В ней были указаны основные размеры, количество дубовых бревен и брусьев, необходимых для возведения деревянного каркаса дома (сохи и их «обвязка», потолочные балки и накатины, стропила, латы, ригеля либо бантины, снозы и др.) и его «наполнения» (хворост) [3].

В «Записке» кубанского областного инженера, составленной в 1907 г., приводится краткое описание строительных материалов и приемов, применяемых «казачьим населением» при

постройке жилых домов: «...в степных местах [Черномория], где совсем нет лесного материала постройки делаются исключительно из глины [мазанки], употребляя привозные дубовые столбы на угловые стойки [сохи], а из дубовых жердей делаются потолки и крыши под покрытие камышом или соломой; крыши с крутым подъемом, кроются камышом под корешок или в расчес. Стены жилищ делаются следующим образом: врываются угловые столбы в землю или ставят деревянную основу строения на деревянные или каменные стулья, пространство между столбами в стене забирается горизонтально дубовыми жердями на расстоянии $\frac{1}{2}$ аршина друг от друга, укрепляя концы жердей посредством вдалбливания их концов в столбы. К поперечным жердям вертикально с двух сторон шпагатом или волокнами конопля привязываются тонкие пучки камыша, если он есть на речке, а нет – забираются стены мелким хворостом [турлучком]. По камышу или турлуку делается мазка глиной с двух сторон; глина для большей прочности смешивается с навозом; мазка производится в два-три приема: таким же образом по камышу или турлуку, укрепленному на потолке по балкам, накатываются и смазываются потолки. Стены как внутри, так и снаружи белятся мелом» [4].

В середине XIX ст. в степных местностях Черномории, кроме турлучных, получают распространение и саманные постройки, которые местами даже потеснили старые, столбовые, с камышовыми стенами (мазанные) жилища [5]. Саман приготавливали «из глины с навозом, в виде больших 4 x 8 вершков кирпичей; при возведении стен местами прокладывали (подкладывали) доски для общей связи здания» [4].

Войсковая старшина строила деревянные рубленые, как правило, многокомнатные дома. Для срубных жилищ использовали лес различных пород – дуб, тополь, березу, вербу, сосну. Стены деревянных домов сооружали из круглых бревен (иногда «в два дерева»), пластин и четырехвершковых досок. В качестве кровельных материалов чаще всего использовали тес, луб, железо. Иногда рубленые дома делали на каменном фундаменте либо на деревянных стульях (фундамент из обрубков бревен, заглуб-

ленных в землю). В отдельных случаях деревянные стены покрывали (декорировали) снаружи частично или полностью известковым раствором: «сделанный под щекотурку», «оштукатурен в середине (на главном фасаде – *Н.Г.*) известью» [6]. В середине XIX столетия в городских и сельских усадьбах войсковой старшины появляются дома из «жженого кирпича, кладенного на извести», с камышовыми либо железными крышами. В станицах Таманского округа встречались каменные и полукаменные (в соединении с кирпичом) дома.

В конце XVIII–первых десятилетиях XIX столетия в черноморских куренных селениях были распространены так называемые «землянки» – углубленные в землю турлучные или саманные хаты небольших размеров, не имевшие потолка, чердака и покрывавшиеся двускатными крышами с небольшим уклоном земляной кровли. Землянки «об одном покое и сенями» (9 ½ x 4 арш.), под камышовыми крышами местами встречались и в конце 70-х гг. XIX в. [7].

Массовым типом жилища в рассматриваемый период были различные варианты домов, имевшие одно жилое помещение (одно-, двух-, трехкамерное жилище). Наиболее простым типом является однокамерное жилище («балаган», «балаганчики»), не имевшее сеней и других хозяйственных помещений. Двухкамерная постройка состояла из одного жилого помещения, совмещенного с кухней, и сеней («хата с сеньми», «дом об одном покое с сенцами»). Сени могли быть плетеными из хвороста, «частокольными», дощаными, камышовыми (мазаными). В трехкамерных жилищах отдельно выделялась кладовая, которая иногда устраивалась и путем пристройки к сеням специального помещения (будка, чулан). По формальному признаку к последнему типу, согласно общепринятой классификации, должны быть отнесены и «дома связью» (или «связные дома»), принципиально различающиеся по конструкции: «две хаты под одной связью», «дом под одной связью с двумя покаями» (или «о двух покаях под одной связью») [8]. В таких домах-шестистенниках посредине находились сени, а по сторонам от них – комнаты.

В домах с одним жилым помещением окон могло быть от трех до пяти, в двухкомнатных – шесть-семь, а в многокомнатных – восемь-десять и более. Например, в «господском» доме войскового полковника Степана Кобеняки (селение Медведовское, 1820 г.), рубленном из дерева, «о четырех покоях», имелось 13 «растворчатых» окошек [9]. В ранних постройках окна были небольшие (даже маленькие), причем в описях «имений» черноморских казаков особо отмечались «окна со стеклами». В середине XIX столетия, наряду со створчатыми оконными рамами (летними) получают широкое распространение и подъемные переплеты, однако зимние рамы, как и ставни, встречались в рассматриваемый период только в домах состоятельных казаков.

В окраске наружных стен жилых домов доминировал традиционный белый цвет, который благодаря незначительным добавкам красителей приобретал различные оттенки теплых или холодных тонов. По-видимому, это обстоятельство не ускользнуло от внимания путешественника, посетившего Черноморию в 1858 г: «Как и в Екатеринодаре, так и в станицах Черномории, через которые мне случалось проезжать, живут казаки не богато, но и не совсем бедно. Избы с прозрачными большими окнами, вымазанные белой глиной с разводами белой краски (отличительная черта у казаков - чистоплотность, которая вполне напоминает Малороссию)» [10].

Знаковая функция цвета отчетливо выражена в оформлении экстерьеров усадебных домов и служебных построек войсковой старшины. Железные и дощатые крыши амбаров, кладовых, сараев окрашивались в зеленый либо красный цвет. В последнем случае использовалась мумия шведская – красная или красновато-бурая краска, разведенная на конопляном масле. Применялась и окраска стен кладовых разноцветными полосами: зелеными, белыми, красными [11]. В жилом интерьере рядовых казаков также встречалась декоративная роспись стен, печей в виде цветных полос: красных, желтых, синих, розовых, бурых, имитирующих бумажные обои, для которых полосатый узор был уже в начале века довольно распространенным [12].

Стены оклеивали чистой бумагой или простыми дешевыми шпалерами, однако войсковая аристократия предпочитала «импортные», в частности французские.

Единство применяемых типов мебели и планировки организации жилого помещения предопределили размещение мебели в строго установленном месте, обусловленном наибольшим удобством ее использования и функциональным назначением каждой части помещения. «Классический» (канонический) вариант меблировки хаты включал: лавы, «ослоны», «пол», стол, сундук («скрыня»), «мисник» и «полицы». Эта мебель в ряде случаев закреплялась на своем месте наглухо и имела как бы встроенный характер.

Функциональным центром внутренней части хаты являлся красный («покутя», «покут») угол, в нем находились образа и стол; это место постоянно было связано с *rites de passage* (смерть-возрождение) [13]. Обычно в красном углу помещалось несколько икон, украшенных богато орнаментированными рушниками или одним большим узким полотенцем - «набожником» («божником»). Иконы устанавливались на специальной простой или резной деревянной полочке, называвшейся «божницею». У зажиточных казаков были целые иконостасы из шести - восьми и более икон (до 25); они располагались иногда в несколько рядов, заполняя весь красный угол и образующие его стены. Центральное место в домашней божнице занимали три образа: Спасителя, Божией Матери и св. Николая Чудотворца (Николая Угодника). Состав других икон варьировался в зависимости от ряда жизненных обстоятельств, среди них: особенности хозяйственной деятельности, традиции, связанные с миграционным прошлым; местные праздники; иконы святых, имена которых носили члены семьи; семейные традиции; личные предпочтения [14]. Иконописные изображения, выполненные на дереве, особенно кипарисовом, нередко помещались под стекло и украшались иногда довольно дорогими серебряными окладами или золочеными ризами. В составе домашних божниц встречались и небольшие иконы «киевской работы в оловянных шатах». Вместо икон использовались и печатные изображения «святых ли-

ков». Перед образами ставили или подвешивали к потолку одну или несколько лампад; иногда ограничивались восковой свечой, которая прикреплялась к полочке. У зажиточных казаков в обиходе были не только стеклянные и медные лампы, но и хрустальные, фарфоровые.

Красный угол традиционно украшался искусственными бумажными, соломенными («ризками») цветами, которые в большом количестве помещались над образами. На стенах, ближе к красному углу, висели картины на темы: «Страшный суд», «Молитва Архангелу Михаилу» (от всех болезней), а также портреты царствующих особ; популярны были яркие лубочные картинки различного содержания. Интерьеры парадных комнат войсковой старшины украшали «кунштики» или «картины на бумаге» (гравюра, эстамп), оформленные под стекло, в золоченные рамы. Сюжеты «картин» были самые разнообразные - библейские и исторические (в том числе и французские), например, из истории Самсона сильного или «королевы» Женевиэвы [15].

В красном углу, перед божницей, находился большой продольный стол, покрытый белой скатертью, на котором обычно лежал хлеб – знак гостеприимства хозяина. Иногда в комнате было два стола: большой и маленький для детей - «сирно». В бедных хатах в красном углу устанавливали на специальных подножках «скрыню», которая в праздничные дни служила столом; в будничные – семья обычно обедала за низеньким «сирно». У войсковой старшины в парадных комнатах, кабинетах появляются столы столярной и токарной работы более сложной конструкции - складные, с одним или двумя выдвижными ящиками, разнообразные по материалу, форме, размерам и отделке: «маленькие берестовые с окладкою грушею», «берестового дерева под политурую», «маленький зеленым сукном покрытый» [16].

В жилищах со «встроенной мебелью» вдоль стен, по обеим сторонам от красного угла тянулись наглухо прибитые к стойкам широкие деревянные «лавы» для сиденья. Подвижные узкие скамьи на ножках – «ослоны» («ослончики») приставлялись в необходимых случаях к обеденному столу, а иногда и к

«лаве» для спанья. Такие скамьи изготавливались самим хозяином либо заказывались мастерам: «ослон майстерский стругальный», «деревянный с плечами» или «с перильцем» [17]. У более зажиточных казаков появляются «канапеи» («канапей», «канапейка») - деревянные, со спинками и локотниками диваны из «соснового дерева», имевшие различный диапазон размеров и конструктивных решений; иногда «канапеи» покрывали тяжелой (набойчатая или тканая полосатая материя) либо ковром.

Деревянные стулья мог позволить себе только состоятельный хозяин, обычно использовались грубо сколоченные скамейки, маленькие ослоны. Тем не менее, уже в начале XIX в. несколько стульев «простой работы», у зажиточных – с «юхтовыми», «зелеными сафьяновыми подушками», большей частью крашенные, «берестового дерева под политуру» и даже стулья-полукресла появляются в интерьерах парадных комнат [18].

Кроме красного угла, значимым местом был и печной угол. Большая четырехугольная русская печь («варистая»), занимавшая значительную часть помещения в хате, служила предметом особой заботы хозяйки дома. Печи делали из глины (глинобитные) либо сырцового или обожженного кирпича. В украинском быту было широко принято украшать росписью верхнюю часть печи («комин»). Печь, в отличие от белых стен, окрашивали в голубой, но чаще в желтый цвет с яркими, иногда довольно замысловатыми узорами или разноцветными полосами [19]. У зажиточных казаков появляются голландские печи - «грубки» с кухонными плитами «Грубка» («груба»), украшенная «разными колонками и карнизами», с «лежанкою» устраивалась в «горнице» для дополнительного обогрева в домах с несколькими жилыми помещениями. В отдельных случаях небольшую грубу (или сырцовый очаг) пристраивали к печи, в том числе и в однокомнатных жилищах [20]. В домах войсковой аристократии русскую печь можно было увидеть только в кухне или в «людских», а в «господской» половине находились «голландки» с приборами: вьюшками, железными дверцами, трубными заслонками. Голландские печи окрашивали в различные колера, например, «умброю с мелом и клеем» [21].

У входа в хату, по другую от печи сторону двери прикреплялись в два-три ряда полки для посуды – «малый мисник». «Большой мисник» представлял собой род буфета с верхним отделением для мелкой посуды и нижним для печного хлеба. Около печи находились ухват, кочерга, лопата, «шапля» (чапля), на лавках - ваганы (долбленные корыта), дежи – кадки для заквашивания теста.

Шкаф появляется в сельской среде раньше всех других видов городской мебели. Он мог быть сделан в два яруса с отдельными дверцами для верхнего и для нижнего яруса, может представлять собой сочетание комода и буфета: «под стеклами, крашенный голубою краскою», «с комодом, обмалеванный зеленою краскою», «простой работы с ящиком без стекла», «шафа с орехового дерева сделана с тремя ящиками и в горе под стеклом», «комод окрашенный под красное дерево со шкафом» и т.п. [22]. В шкафах хранили каменную, фаянсовую, стеклянную, хрустальную и серебряную посуду.

Комоды были редким явлением в рассматриваемый период и для хранения одежды, ценных вещей и т.п. использовали сундуки; их покупали «по капиталу» на ярмарках или заказывали мастеру. Сундуки были разной конструкции: на ножках и без них, на колесах, с внутренними замочками, выдвижными ящичками, с «прискринком» (внутренняя полочка, где женщины хранили деньги). Предпочтение отдавалось сундукам, окрашенным в яркие цвета (преимущественно зеленый, реже красный) и окованным металлическими полосками из железа или жести. В обиходе употребительны были также старые малороссийские скрыни, у войсковой старшины встречались турецкие сундуки, изготовленные из дерева ценных пород – кипариса и окованные жостью. Зажиточные казаки имели в доме от двух до пяти сундуков различных размеров: в одних хранилась исключительно женская и детская одежда, в других – мужская, отдельно дорогое оружие.

В «глухом» углу помещалась кровать, рядом с которой стоял сундук с одеждой. В бедных хатах кроватью служили лавки и «пол» («піл») – широкий помост типа нар, идущий от

боковой стенки печи до противоположной стены. «Пол» делался шириной метра полтора и больше из нескольких досок, длиной чуть более двух метров, уложенных на поперечниках, упирающихся в закопанные в земляной пол столбики, высотой до одного метра. В рассматриваемый период даже в зажиточных казачьих семьях кровати имели самую простую конструкцию и не отличались изяществом отделки, очень редки упоминания о кроватях с «точеными ножками», «лубовым полом» или «берестового дерева». Поистине «азиатская роскошь», пристрастие к дорогим восточным тканям, ярким цветам, блеску материи проявляется у казачьей аристократии в убранстве «парадных» спален.

В казачьих семьях среднего достатка в обиходе были менее дорогие фабричные ткани: нанка, набойка, пестрядь, ситец, килимы и ковры суконные, тканые. В бедных семьях часто и простынею и покрывалом служили грубые домотканые рядна. Укрывались также лоскутными одеялами домашнего изготовления или мягкими и пушистыми, наподобие байковых, «ложниками» («ліжник»), ткаными из толстой пряжи овечьей шерсти с узором из цветных полос. Над «полом» или спальными нарами под самым потолком горизонтально подвешивалась тонкая длинная жердь («жертка») для развешивания будничной одежды. В качестве защиты от комаров шили пологи их хряща, полосатого или клетчатого холста.

Пол («долівка», «підсіпка») в турлучных и саманных хатах чаще всего был земляной (глинобитный), мазаный, и только зажиточные казаки могли позволить себе дощатый, крашеный. Глиняная обмазка земляного пола возобновлялась еженедельно. Для раскраски земляного пола применялся толченый, просеянный красный кирпич (цегла), как в чистом виде, так и с добавлением растительных красителей (перетертые корни конского щавеля) или использовались цветные глины и железные гольши в виде охры. Иногда пол расписывали «кубиками», «веточками», «полосками», имитируя по узору и расцветке ковер. Роспись наносилась обычным «вихтем» (накатывание узора при

помощи тряпки). Земляной пол в зимнее время покрывался грубым холстом и рогожками, ряднами.

В богатых домах деревянные полы имелись даже не во всех жилых помещениях. В середине XIX в. они чаще встречались в екатеринодарских домах - деревянных, каменных и турлучных. Плотницкие полы делали иногда во флигелях, отдельно стоящих кухнях, кладовых, даже сараях [23]. В гостиных богатых домов применялась окраска деревянного пола («черный накат»), иногда с имитацией под паркет «в несколько колеров» [24].

В домах с двумя жилыми помещениями большая комната («горница», «светлица») – чистая, предназначенная для приема гостей, «отдельвалась лучше других»: здесь находились красный угол, один или несколько небольших столов, стулья, диван, голландская печь. Обязательным атрибутом интерьера парадной комнаты являлось большое зеркало в деревянной резной раме. Стены чаще всего оклеивались обоями (шпалерами) и украшались картинами, гравюрами; в красном углу – большие иконостасы с богатой отделкой.

Интерьеры многокомнатных домов войсковой аристократии отличались по внутривпространственной структуре, художественно-пластическому решению и мебелировке. К середине XIX столетия жилые и служебные помещения дифференцируются на: кабинеты, залы, гостиные, спальни, гардеробные, детские, столовые, «передние», кухни, сенцы. Каждое из этих помещений требовало и соответствующей мебелировки. Фасады домов «обрастают» стеклянными коридорами, подъездными («выходными») крыльцами, флигелями и т.п. Так, например, если в начале 1800-х гг. войсковой полковник Кифа имел «дом о двух покоях на подклети с сенцами и поддашками, крытый камышом», то в 1850-е гг. войсковая старшина уже владеет несколькими усадебными четырех-семикомнатными домами, кирпичными, каменными либо деревянными, под тесовыми, железными и даже черепичными крышами [25].

В связи с общим ростом благосостояния населения Кубанской области традиционное жилище претерпевает определенные изменения в организации внутривозрастной структуры, хотя основная масса жилой застройки по-прежнему остается во многом традиционной. Нередко новое сказывалось лишь в отдельных деталях традиционных по архитектуре сооружений. Вместе с тем следует отметить, что типы пространственной организации домов, первоначально присущие жилым сооружениям войсковой аристократии, спустя десятилетия повторялись в жилищах рядовых казаков (дома пяти- и шестистенники). За столетие хата, состоявшая из одного жилого помещения, во многих случаях стала разделяться перегородками на две, три, четыре комнаты: прихожую, кухню, зал, спальню. Однако более отчетливо эти процессы проявились на рубеже столетий, затронув в какой-то степени даже малоимущую часть населения.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Кубанские станицы. Этнические и культурно-бытовые процессы на Кубани. М., 1967; Очерки традиционной культуры казачеств России. Москва - Краснодар, 2002. Т. 1; Кирей Н.А. Типы традиционного сельского жилища кубанских казаков и народные способы его строительства (конец XIX – 20-е гг. XX в.) // Археологические и этнографические исследования Северного Кавказа: Сб. науч. трудов. - Краснодар, 1994; Его же: Урбанизационные тенденции в интерьере современного сельского жилища славянского населения Кубани // Археология и этнография Северного Кавказа. - Краснодар, 1998.
2. Попко И. Д. Черноморские казаки в их гражданском и военном быту. - СПб., 1858; Краснодар, 1998. - С. 38.
3. Государственный архив Краснодарского края (ГАКК). Ф. 252. Оп. 2. Д. 450. Л. 480.
4. Там же. - Ф. 449. Оп. 6. Д. 156 а. Л. 2-3.
5. Там же. - Ф. 452. Оп. 1. Д. 9. Л. 31; Ф. 482. Оп. 1. Д. 26. Л. 113.
6. Там же. - Ф. 252. Оп. 2. Д. 637. Л. 1-9; Оп. 5. Д. 209. Л. 1-12.
7. Казачинский В.П., Бондарь В.В. Архитектура и градостроительство Кубани XIX – XX вв. Часть 2. - Краснодар, 2002. - С. 20; ГАКК.Ф. 252. Оп. 5. Д. 209. Л. 3-4.

8. Там же. Ф. 250. Оп. 2. Д. 58. Л. 378, Д. 97. Л. 454; Оп. 3. Д. 7. Л. 13; Д. 11. Л. 3; Д. 31. Л. 8; Д. 33. Л. 8; Д. 38. Л. 203; Д. 40. Л. 12; Оп. 5. Д. 234. Л. 86.
9. Там же. Ф. 250. Оп. 3. Д. 36. Л. 11.
10. Петр Андреевич. По поводу черноморских писем. // Орел. 1859. № 2. С. 71.
11. ГАКК. Ф. 482. Оп. 1. Д. 26. Л. 113; Ф. 252. Оп. 2. Д. 451. Л. 53; Д. 1548. Л. 57.
12. Серафинович И. Обзор производительности бывшей Черномории Кубанской области // Памятная книжка Кубанской области на 1876 год. Екатеринодар, 1877. С. 17; Соколова Т.М., Орлова К.А. Глазами современников: Русский жилой интерьер первой трети XIX века. Л., 1982. С. 53, 56.
13. Байбурун А.К., Левинтон Г.А. К описанию организации пространства в восточнославянской свадьбе // Русский народный свадебный обряд. Л., 1978. С. 101, 103.
14. Цеханская К.В. Икона в русском доме // Этнографическое обозрение. 1997. № 4. С. 75.
15. ГАКК. Ф. 250. Оп. 2. Д. 70. Л. 670; Оп. 3. Д. 38. Л. 203; Оп. 5. Д. 53. Л. 492. Термин «кунштик» может означать и гравюру, эстамп (куншт) и кунштюк – забавное произведение искусства; оба термина были употребительны в XVIII в.
16. ГАКК. Ф. 250. Оп. 2. Д. 70. Л. 671; Оп. 3. Д. 38. Л. 204; Д. 39. Л. 9.
17. Там же. Ф. 250. Оп. 2. Д. 70. Л. 671; Оп. 3. Д. 24. Л. 13; Оп. 5. Д. 53. Л. 471.
18. Там же. Ф. 250. Оп. 2. Д. 58. Л. 378; Д. 439. Л. 141; Д. 559. Л. 4; Оп. 3. Д. 39. Л. 10; Д. 33. Л. Д. 28. Л. 3, 155; Оп. 5. Д. 53. Л. 384.
19. Серафинович И. Указ. соч. С. 17; Котельников. В. Кубань – Терек. М., 1950. С. 80.
20. ГАКК. Ф. 250. Оп. 2. Д. 70. Л. 670; Ф. 252. Оп. 5. Д. 209. Л. 11-12.
21. Там же. Ф. 252. Оп. 2. Д. 1548. Л. 200-201.
22. Там же. Ф. 250. Оп. 2. Д. 559. Л. 2; Ф. 249. Оп. 1. Д. 1973. Л. 32, 35, 40; Оп. 3. Д. 36. Л. 11; Оп. 3. Д. 35. Л. 29; Оп. 3. Д. 39. Л. 9.
23. Там же. Ф. 249. Оп. 1. Д. 1973. Л. 31, 44, 51; Ф. 250. Оп. 5. Д. 53. Л. 250; Ф. 252. Оп. 2. Д. 1350. Л. 555; Ф. 482. Оп. 1. Д. 1. Д. 4. Л. 9; Д. 26; Ф. 500. Оп. 1. Д. 4. Л. 2.
24. Там же. Ф. 252. Оп. 2. Д. 1284. Л. 95-96; Д. 1548. Л. 57, 109.
25. Там же. Ф. 250. Оп. 2. Д. 70. Л. 670; ф. 252. Оп. 2. Д. 451.

Аркадий СЛУЦКИЙ,
кандидат педагогических наук, профессор
кафедры общего библиографоведения и книговедения
Краснодарского государственного университета
культуры и искусств

**КУБАНСКИЕ СЮЖЕТЫ В ЛИЧНОЙ
БИБЛИОТЕКЕ Б. Д. ГРИНЧЕНКО
(БИБЛИОГРАФИЧЕСКИЙ ЭТЮД)**

Связи Кубани (Черномории) и Украины в течение двух последних веков были естественными и органичными, всегда активно поддерживались, были конструктивно диалогичными. Совсем другое дело - изучение этих связей, изучение степени взаимовлияния культур. Тут были периоды активизации, но были и периоды не просто спада интереса, а “запрета” на изучение и публичное освещение этой тематики. Запреты традиционно диктовались политическими обстоятельствами.

Сегодня (с моей точки зрения) наступил период активизации исследований историко-культурных связей Кубани и Украины. Провинциальная наука и культура во все времена была лично «персонифицирована», в «векторности» ее развития большую роль играли отдельные ученые и деятели культуры. Это в равной степени касается и названной тематики. В первую очередь в этом контексте я бы назвал работы В.К. Чумаченко, А.М. Авраменко, но не следует забывать Н.А. Тернавского, М.В. Семенцова, А.И. Фединой. Их усилиями в научный оборот активно вводятся новые сюжеты, неизвестные источники, делаются первые попытки историографического осмысления публикаций по данной тематике. Впрочем, мне уже об этом приходилось писать.

Данная статья (или скорее заметки), собственно, являются продолжением материала, опубликованного в двенадцатом

выпуске «Донецького вісника наукового товариства ім. Шевченка» [1]. Материал был посвящен сотрудничеству кубанских историков, этнографов и литераторов с журналом «Киевская старина», степени отраженности этого сотрудничества в украинских библиографических указателях, в первую очередь, в библиографических росписях периодических изданий. Разработка этой темы должна быть продолжена, ведь кубанской тематике уделяли внимания многие украинские периодические издания. Даже поверхностного взгляда на библиографические росписи журналов «Зоря», «Основа», «Літературно-науковий вістник» достаточно, чтобы убедиться в том постоянном интересе, который испытывала украинская периодика к кубанской (черноморской) тематике.

Разные виды и жанры библиографических указателей обладают (об это уже писалось) [2] различной источниковедческой природой, требуют к своему анализу применения различных методов источниковедческой критики, отражают материал с различной степенью полноты, ориентируются на регистрацию различных видов источников и текстов. Понимание этого требует комплексного, системного рассмотрения всего корпуса интересующих нас библиографических источников.

Ведь не только периодическая печать интересовалась кубано-украинскими историко-культурными контактами, эти контакты отражены в библиографических пособиях самых различных видов. В библиографических студиях М.Ф. Комарова по украинской драматургии и литературе, в фундаментальном библиографическом указателе «Українські письменники», не менее фундаментальном многотомном «Репертуаре української книги. 1798 – 1916» то и дело встречаются имена, обстоятельства, названия, непосредственно связанные с Кубанью, с судьбой украинской диаспоры на Кубани и Северном Кавказе.

К сожалению, приходится признать, что (за редким исключением) украинские источники сегодня остаются вне поля зрения северокавказского (кубанского) исследователя. Во-первых, это следствие слабой источниковедческой и библиогра-

фической разработанности проблемы. Во-вторых, следствие ограниченности корпуса украинских библиографических и историко-книжных изданий в фондах региональных книжных коллекций. В этом контексте вполне актуальной могла бы стать попытка создания указателя второй степени «Кубань (Черноморья) в украинских библиографических пособиях». Такой указатель мог бы быть интересен как на уровне источниковедческой проблематики, так и на уровне библиографической. Но это дело будущего, которое силами только кубанских библиографов не сделать, необходимо участие украинских библиографов и историков. Есть, конечно, шанс (как это нередко бывает с библиографическими указателями) замыслить нечто утопическое, нереальное. Теоретически кубанская тематика может оказаться отраженной в любом (или почти любом) украинском библиографическом указателе. Степень отраженности в разных указателях будет различной (от двух-трех записей до сотен). Одни и те же публикации могут быть отраженными десятки раз. Чтобы избежать «утопичности», очень важно предварительно точно сформулировать цели издания, принципы отбора материалов и оговорить еще много всяких методических условий.

* * *

Среди сравнительно редких, но достаточно информативных источников, дающих богатый материал для изучения культурных связей, следует назвать каталоги библиотек. О возможностях их источниковедческого использования в подобных исследованиях (например, в изучении русско-французских, русско-чешских культурных связей) писали не раз – П. Н. Берков, В. С. Люблинский, А. С. Мыльников. Практически во всех каталогах (дореволюционных) кубанских книжных собраний обязательно отражена (зарегистрирована) украинская историческая и художественно-литературная книга. Начиная от каталога (реестра) Черноморского войскового училища (1806 г.), где мы встречаем описание львовских изданий Михаила Слезки, до предреволюционных каталогов Екатеринодарской городской библио-

теки им. А.С. Пушкина. Там рядом с Т. Шевченко и И. Франко значится Григорий Доброскок, кубанский украинский драматург и, кстати, директор той самой библиотеки им. А. Пушкина.

Особая тема – каталоги личных библиотек (сами личные библиотеки). Безусловно, возможности использования этого вида источников ограничены сравнительно малой его распространенностью. О том, что в личных библиотеках кубанцев, много украинской литературы свидетельств бесконечное множество. Это и библиотеки Я. и А. Кухаренко, С.Шарапа, П. Короленко, Ф. Бигдая, Е. Фелицына, Ф. Щербины. Список можно продолжить. Но ни этих библиотек, ни их каталогов не сохранилось, и сегодня мы можем ссылаться только на косвенные свидетельства. О сохранившихся (как единое целое) личных библиотеках кубанцев, которые позволили бы сегодня подготовить к публикации их каталоги, неизвестно и вовсе. Рукописный каталог сохранился (или скажем мягче: нам известен) только один. Это каталог библиотеки И. Д. Попки [3], составленный им самим в конце жизни.

Но ведь не только в кубанских, и в украинских личных и общественных библиотеках сохранились издания по истории Черноморья (Кубани), книги кубанских историков и литераторов. Они, естественно, тоже нашли отражение в существующих библиографических пособиях и каталогах, которые тоже могут стать объектом (или предметом) изучения.

Сравнительно недавно на Украине был издан каталог личной библиотеки Бориса Дмитриевича Гринченко[4]. Прекрасный поэт, одаренный прозаик, драматург, пьесы которого исполняли лучшие украинские труппы, переводчик, литературный критик, литературовед, педагог, лингвист-лексикограф, фольклорист и этнограф, публицист, редактор-издатель, библиограф, популяризатор украинской истории и детской украинской литературы – таково было поле интересов и деятельности Б. Гринченко [5]. Кубанскому читателю о нем уже рассказывал В. К. Чумаченко [6].

За всю жизнь у Бориса Гринченко собралась огромная библиотека, в которой отражались его универсальные интересы, и которую он завещал сохранить единым комплексом. Рукописный каталог (848 с.) библиотеки был составлен женой писателя, тоже украинской писательницей М. Загорной (М. М. Гринченко) уже после смерти самого Б. Гринченко. В нем было зарегистрировано более 6000 книг, брошюр, оттисков отдельных статей, альбомов, периодических изданий. В 1919 году библиотека поступила в фонды Всенародной библиотеки Украины при Украинской Академии наук (сегодня Национальной библиотеки Украины им. В. И. Вернадского). Силою обстоятельств коллекция как целое разрушилась, что-то оказалось потерянным, что-то погибло, отдельные фрагменты библиотеки влились в специальные фонды. Разрушение самой коллекции сделало актуальным издание сохранившегося каталога. И когда в 1988 года ЦНБ Украины приступила к осуществлению своего давнишнего проекта – публикации каталогов фондов библиотеки, то первым изданием этого серии стало именно факсимильное издание рукописного каталога библиотеки Б. Гринченко.

По замечанию издателей, библиографическая культура рукописного каталога была очень высокой, позволяла и сегодня спокойно работать с каталогом, разыскивать необходимые книги. Издатели решили напечатать каталог факсимильным способом, приложив к нему именной и предметно-тематический вспомогательные указатели, список периодических и продолжающихся изданий.

В библиотеке Б. Гринченко большое количество конволютов и картонов. Составитель описывала их под единым номером, давая сравнительно подробное описание каждой брошюре или отдельному оттиску, включенному в конволют. Указывался формат изданий. Практически всегда указывалось издание, в котором печаталась статья или отдельный оттиск статьи, включенные в конволют. Номера, выпуски журналов или продолжающихся изданий (если они хранились целиком) не расписывались, аналитическая роспись давалась только для конволютов и

картонов. (Например, в составе конволютов отражены статья М. Дикарева (№ 2620), второй раздел библиографического указателя Е. Фелицина и В. Шамрая (№ 352).

Фиксировались в каталоге и дарственные надписи на книгах и отдельных оттисках. Надпись никогда не цитировалась полностью, просто после описания указывалось “З написом Б. Гринченкові од автора”. Иногда подписной экземпляр книги попадал Б. Гринченко из другой библиотеки. Так, екатеринодарское издание “Программы для этнографического исследования народной жизни в связи с голодом и холерою” (1894) М. А. Дикарев подарил с дарственной надписью К. П. Михальчуку (1840 – 1914), известному украинскому языковеду [7]. И уже экземпляр Михальчука оказался в библиотеке Б. Гринченко.

Не исключены в каталоге и опечатки. В именном вспомогательном указателе в гнезде М. Дикарев значится № 1777. (Народній календарь “Село”. На 1910 рік. Додаток до народньої ілюстрованої газети “Село”. Київ, 1910). В самом описании имя Дикарева не упоминается. Если учесть, что именным указателем составлялся сотрудниками библиотеки им. Вернадского по самому рукописному каталогу, без просмотра *de visu* каждой статьи, то здесь возможна случайная ошибка.

Книг, периодических изданий, отдельных оттисков, представляющих Кубань, в библиотеке Б. Гринченко немного – всего 25 номеров (42 названия). Мы встречаем монографии, брошюры, отдельные публикации М. Дикарева, А. Бигдая, Ф. А. Щербины, Л. М. Мельникова, А. Пивня, Я. Жарко, Г. Доброскока, Е. Фелицына, отдельные номера “Кубанских областных ведомостей”, “Известий общества любителей Кубанской области”.

Анализ описаний личных библиотек свидетельствует, что отдельные издания в него могут попасть и случайно, но в целом состав библиотеки отражает привязанности и взгляды собирателя. Кубанские материалы по своим тематическим и жанровым характеристикам совпадают с кругом интересов Б. Гринченко. В первую очередь, в них представлена этнография, фольклор, литература, библиография, лексикография. Некоторые публикации

в библиотеке Гринченко оказываются дублетными. Так, уже названное екатеринодарское издание “Программы для этнографического исследования народной жизни в связи с голодом и холерою” (отдельный оттиск из 3-го тома “Кубанского сборника”) зарегистрировано в каталоге дважды (под №№ 41 и 2620).

При работе Б. Гринченко над “упорядкуваньям” словаря украинского языка он неоднократно обращается к кубанским и черноморским источникам. Его непосредственным корреспондентом на Кубани был С. И. Эрастов. Активно использовались в работе публикации Я. Г. Кухаренко в “Основе” (1861 - 1862 г. г.), в частности “Чабанський словарь” [8]. Естественно, у Гринченко есть комплект “Основы” (№№ 250 - 252), но есть и пискуновское (с бесконечным количеством цензурных помарок) издание произведений Я. Г. Кухаренко (1029) [9]. Есть в библиотеке и издание “Черноморцев” (“по Кухаренку скомпанував М. С[тарицький]”).

Больше всего в библиотеке из кубанских авторов представлен М. Дикарев: 7 его публикаций и 2 публикации Л. М. Мельникова о нем. О личной переписке М. Дикарева и Б. Гринченко рассказывал В. Чумаченко [10]. Обозначил он и характер взаимных интересов: в первую очередь, этнографических и фольклорных, рассказал о заинтересованности М. Дикарева в публикации своих (впрочем, не только своих) этнографических студий в тех изданиях, к которым Б. Гринченко имел непосредственное отношение.

Кубанская литература представлена именами Я. Кухаренко, Г. Доброскока, А. Пивня, Я. Жарко, М. Воронного. Безусловно, сегодня невозможно говорить о мотивах приобретения тех или иных отдельных книг. Скорее всего Я. Жарко, М. Воронной для Гринченко интересны не тем, что определенное время работали и жили на Кубани, а своим литературным творчеством. В библиотеке хранились Полтавское и Петербургское издания Жарко. Следует отметить такую деталь: хронологически последнее киевское издание Жарко (1912 г.) попало в библиотеку уже после смерти ее владельца. Что же касается А. Пивня (два номе-

ра, семь названий), то тут может быть несколько причин к интересу. Во-первых, М. Дикарев посылал Б. Гринченко материалы А. Пивня, и с помощью Гринченко они публиковались в “Этнографических сборниках”. Во-вторых, занимаясь издательством “книг для народа”, Гринченко внимательно следил за издательской деятельностью И. Д. Сытина, тем более что книжки Пивня у Сытина выходили на украинском языке. В библиотеке Б. Гринченко были не только “кубанские” издания И. Д. Сытина. В-третьих, в 1906 году киевская “Просвіта” (в руководстве которой Гринченко участвовал) обратилась с просьбой к кубанским украинцам «присылать книги для библиотеки товарищества и предметы для музея, в котором намечены отделы этнографический, историко-археологический, естественно-исторический, художественный и педагогический. Кроме того, товарищество просит составлять и присылать ему популярно-научные книжки на украинском наречии». [11]

Понятно, что любое объяснение фрагментарно и гипотетично. И все-таки нам представлялось важным обозначить отдельные возможные контексты интереса Б. Гринченко к Кубани или к отдельным кубанским авторам, что совершенно не исключает новых прочтений (при более глубокой проработке вопроса, знакомстве с отдельными экземплярами книг из библиотеки Гринченко “de visu”, т. д.). Кроме того, нам представлялось важным наметить некоторые возможности анализа “каталога личной библиотеки” как исторического источника. Библиографические пособия, или тем более отдельные библиографические описания относятся к той группе исторических свидетельств, которые “обязательно” требуют в своей интерпретации использования “контекстов”, лежащих вне документа. Сами по себе отдельные описания или группа описаний могут иметь ограниченную для исторического исследования ценность, важнее другое, они могут быть подвергнуты статистической или иной обработке, научной группировке для получения данных обобщающего характера [12].

ЛИТЕРАТУРА:

1. Слуцкий А. Кубанская тема в украинской периодике: Библиографический аспект // Донецкий вісник наукового товариства ім Шевченка. – Донецьк, 2006. – Т. 12. – С.124 – 136.
2. Здобнов Н.В. Библиография как историческая дисциплина // Здобнов Н.В. Избранное. – М., 1980. – С. 178 - 195.
3. Государственный архив Ставропольского края (ГАСК). Ф. 377. Оп. 1. Д. 35. 42 л.; Слуцкий А.И. Библиотека генерал-лейтенанта И.Д.Попки // Дворяне в истории и культуре Кубани: Матер. науч.-теорет. Конференции. – Краснодар, 2001. – С.130 – 138.
4. Каталог фондів. – 1. Бібліотечні колекції – Вип. 1. Б. Д. Гринченко / Академія наук України. Центральна наукова бібліотека ім. В. І. Вернадського. – Київ, 1988. - 959 с.
5. Качкан В. А. Українське народознавство в іменах. – Київ: Либідь, 1994. – С. 178 – 187.
6. Чумаченко В. К. М. А. Дикарев и книгоиздательская деятельность украинского этнографа Б. Д. Гринченко // Дикаревские чтения – 4: Итоги фольклорно-этнографических исследований этнических культур Кубани за 1997 год. Материалы научно-практической конференции. – Белореченск, 1998. – С. 3- 6
7. Енциклопедія українознавства. – Львів, 1994. – Т.4. - С. 1562-1563.
8. Словарь української мови. - Киев, 1909. - Т. 4. - С.ХХІХ.
9. Омельченко Г. Видання творів Я. Кухаренка // Я. Г. Кухаренко. Твори. – Прага, 1928. - С. 128 – 130.
10. Чумаченко В. К. М. А. Дикарев и книгоиздательская деятельность украинского этнографа Б. Д. Гринченко // Дикаревские чтения – 4: Итоги фольклорно-этнографических исследований этнических культур Кубани за 1997 год. Материалы научно-практической конференции. – Белореченск, 1998. – С. 3- 6
11. Школа и жизнь (Екатеринодар) – 1907. - № 4. - С. 28.
12. Литвак Б. Г. Очерки источниковедения массовой документации. – М., 1979. – С. 6.

Борис ФРОЛОВ,

*зав. отделом истории Краснодарского государственного
историко-археологического музея-заповедника
им. Е. Д. Фелицына*

ПЕРЕСЕЛЕНИЕ КАЗАКОВ ЧЕРНОМОРСКОГО ВОЙСКА НА КУБАНЬ

В 1787 г. российская императрица Екатерина II предприняла свое знаменитое путешествие по южной России. По свидетельству первых историков Черномории Я.Г. Кухаренко и А.М. Туренко, 3 июля в Кременчуге князь Г.А. Потемкин представил ей ряд бывших запорожских старшин, которые и поднесли государыне прошение о восстановлении войска Запорожского (1). В этот период чаяния казачьей старшины удивительным образом совпали с намерениями русского правительства. В преддверии надвигающейся войны с Турцией правительство изыскивало различные меры по усилению военного потенциала страны. Одной из таких мер явилось создание нескольких казачьих войск.

20 августа 1787 г. князь Г.А. Потемкин отдал следующее распоряжение: «Чтоб иметь в наместничестве Екатеринославском военные команды волонтеров, препоручил я секунд-майорам Сидору Белому и Антону Головатому собрать охотников, и конных и пеших, для лодок, из поселившихся в сем наместничестве служивших в бывшей Сечи Запорожской казаков» (2). До этого времени бывшие запорожские старшины С. Белый и А. Головатый служили, первый – предводителем Херсонского дворянства, второй – капитан-исправником (капитаном земской полиции) в Новомосковске.

Первые результаты сбора «охотников» из бывших запорожцев оказались явно неутешительными, и уже 12 октября Г.А. Потемкин разрешил набирать «охотников из свободных людей» (3). К концу 1787 г. «в вольной запорожской команде» (в это время употреблялось еще несколько названий этого воин-

ского контингента) числилось 600 человек (4). Руководство волонтерной командой с первых дней было поручено С.И. Белому. Сам Г.А. Потемкин уже с октября 1787 г. стал употреблять выражение «войско верных казаков», которое со временем вытеснило все другие наименования. В январе 1788 г. Г.А. Потемкин назначил подполковника С.И. Белого «Войсковым Атаманом верных казаков» (5).

В ноябре 1788 г. в документах князя Г.А. Потемкина появляется выражение «черноморские казаки» (6). В декабре 1788 г. речь идет уже и о «Черноморском казачьем войске». Полное наименование звучало так: «Ея Императорского Величества войско верных Черноморских казаков».

Черноморское войско приняло участие в основных операциях русско-турецкой войны 1787-1791 гг. и к моменту ее окончания имело в своем составе приблизительно 12 тысяч человек. Следует учитывать, что списочный состав никогда не соответствовал наличному; а если исключить «престарелых, неспособных и малолетних» казаков, то количество реальных бойцов составляло примерно половину от внесенных в куренные «компуты».

В 1791 г. умер покровитель черноморских казаков князь Г.А. Потемкин. С его смертью черноморцы оказались в тяжелом положении: территория между Бугом и Днестром, выделенная им в 1790 г. для поселения войска, так и не была юридически закреплена за казаками. Черноморцы остро чувствовали все невзгоды своего положения и шаткость прав на забужские земли.

Уже с ноября 1791 г. войсковое руководство начинает активно ходатайствовать о выделении новых земель для поселения (7). Еще 14 января 1788 г. Екатерина II разрешила Г.А. Потемкину отвести земли казакам для поселения в Керченском куте или на Тамани, предоставив решение этого вопроса на усмотрение светлейшего (8). Кроме того, в 1790 г. князь подарил черноморцам свои рыбные ловли на Тамани. И вот теперь казаки просили выделить уже «ассигнованные» им земли.

И снова желания казаков и правительства совпали, поскольку последнее уже приступало к практической реализации своего плана военно-казачьей колонизации кубанских земель.

В начале февраля 1792 г. в войске получают приказ о направлении депутатов для получения царской Грамоты на «новопожалованные» земли. На имя императрицы готовится специальное прошение, а руководителю делегации войсковому судье А.А. Головатому вручается специальная инструкция из 11 пунктов. Дипломатическая миссия А.А. Головатого увенчалась полным успехом: все главные просьбы казаков были удовлетворены. 30 июня 1792 г. последовал именной указ Сенату и почти идентичная по содержанию Высочайшая Грамота, в которой, в частности, говорилось: «... Желая воздать заслугам войска Черноморского ... Всемилостивейше пожаловали оному в вечное владение состоящий в области Таврической остров Фанагорию с всею землею, лежащею на правой стороне реки Кубани от устья ея к Усть-Лабинскому редуту – так чтобы с одной стороны река Кубань, с другой же Азовское море до Ейского городка служили границею войсковой земли...» (9).

Черноморское казачье войско имело гребную флотилию, пешие и конные полки, артиллерию, свой архив, администрацию. Переселить такую массу людей на Кубань было очень не просто. По словам Ф.А. Щербины, Войсковое правительство выработало план переселения, решив переводить войско на Кубань несколькими партиями (10). Первым в путь должен был выступить казачий флот. Здесь следует оговориться, что переселение черноморских казаков на Тамань планировалось много раньше издания указа Сенату и Грамоты от 30 июня. Первое повеление о передвижении казачьей флотилии к Тамани последовало еще ранней весной 1792 г., но было приостановлено до получения надлежащих сведений о кубанской земле (11). Исследование Тамани, проведенное под руководством генерал-аншефа Коховского, показало, что земель острова явно недостаточно для поселения черноморского войска. Очевидно, вскоре после этого и последовало решение о выделении казакам просимых земель («Тамань с окрестностями оной» – так говорилось в прошении). В начале мая бригадир русского флота П.В. Пустошкин получил приказ «препроводить» казачью флотилию до

Тамани; 13 мая он сообщил об этом в войско и затребовал данные о состоянии флотилии.

Из рапортов командиров флотилии видно, что часть лодок требовала серьезного ремонта, а часть оказалась «совсем неспособной к подчинке». 20 июля 1792 г. П.В. Пустошкин вместе с командиром казачьей флотилии С. Белым осмотрели в урочище Аджибей все суда и из 54 лодок выбрали только 26 «способных дойти до Тамани» (12). К этим 26 «способным» лодкам старой постройки были добавлены 24 новых лодки и 1 яхта, выстроенные самими казаками при урочище Фальче на реке Прут (13).

Починку и оснастку судов удалось завершить к 8 августа, и в этот же день командующий походом бригадир П.В. Пустошкин с борта флагманского судна «Благовещение» отдал приказ командирам частей казачьей флотилии о готовности к походу и о правилах движения в пути (14). 16 августа из Очаковского лимана к берегам Тамани двинулась огромная эскадра, включавшая в себя казачью флотилию из 50 лодок и 1 яхты, бригантину «Благовещение», на которой нес свой вымпел П.В. Пустошкин, 11 транспортных судов (перевозили часть людей и тяжелые пушки) и несколько «корсерских судов», в задачу которых входило охранять флотилию. Осторожно двигаясь вдоль берегов Крыма (лодки не предназначались для плавания в открытом море) флотилия 25 августа 1792 г. благополучно достигла берегов Тамани.

Точную численность первого десанта установить, по видимому, не удастся. 4 августа 1792 г. С. Белый рапортовал, что при флотилии «имеет ныне следовать старшин и казаков две тысячи восемьсот тринадцать человек» (15). Из текста не вполне ясно, учитываются ли здесь казаки, помещенные на транспортные суда. И самое главное – за две недели до отплытия это число могло измениться не раз.

В любом случае гораздо предпочтительнее рапорт С. Белого от 10 сентября 1792 г. «о казаках, находящихся на гребной флотилии при Тамани» (16): «Полковников - 4, старшин - 4, асаулов – 4, хорунжих – 4, квартирмейстеров – 4, сотников – 51, атаман и пушкарь 21, канонир – 124, казаков – 3031. А всего

3247 человек». Эту цифру и следует принять за ориентир, но абсолютизировать нельзя и ее. Дело в том, что на Тамани еще до переселения туда черноморцев находилось значительное количество «разного рода бурлак», которые бродяжничали и занимались промыслами. М. Гулик во время своего знаменитого осмотра «Кубанской стороны» насчитал их более двух тысяч, их них 114 человек сразу же записались в казаки. У нас нет полной уверенности в том, что подобную процедуру не проделал С. Белый и не показал вновь поступивших в казаки в общем списке.

Ф.А. Щербина (а вслед за ним и многие другие авторы) пишет о 3847 казаках, высадившихся на Тамани. Это явная и грубая ошибка. Из документов выхвачена цифра гораздо более позднего времени. 3847 человек появляются в рапортах только начиная с 1 ноября. Увеличение численности произошло за счет шестисотенной команды полковника Кордовского, прибывшей на Тамань сухопутным путем через Крым.

Между 25 января и 20 февраля 1793 г. на Тамань прибыло еще 100 человек вместе с казначеем гребной флотилии. Численность казаков на Тамани достигла 3947 человек (17).

Между тем, после отплытия флотилии кошевой атаман З.А. Чепега активно собирал в Слободзее конных казаков и «войсковые тяжести». 2 сентября 1792 г. он рапортовал М.М. Коховскому: «... имею честь донести, что в поход с конною командою 2063 человек, старшинами и казаками и войсковым правительством на всемилоостивейше пожалованную войску Черноморскому землю сего числа выступил» (18). Отряд З.А. Чепеги шел на Кубань длинным «северным маршрутом». Через Буг переправились в Соколах, через Днепр у Берислава, затем путь пролегал по землям бывшей Запорожской Сечи и войска Донского. Переправившись через Дон в том месте, где вскоре будет основан г. Новочеркасск, Чепега 23 октября достиг границ войсковой земли. Вступив на пожалованную землю, отряд двинулся на Ейскую косу, где и остановился на зимовку в ханском городке (ныне на этом месте г. Ейск). В рапорте войскового правительства Таврическому губернатору С.С. Жегулину от 9 декабря 1792 г. сообщалось: «... войска

верных Черноморских конная команда в двух тысячах семидесяти пяти человек состоит благополучно, по дозволению вашего превосходительства на зимовлю расположилась при Ейской косе в Донском городку [одно из названий этого места – *Б.Ф.*]. Землянки построили в обветшалых праваленных бывших в Ейской косе двух ханских солянях амбаров, церковь походную разбили в бывшем ханском доме» (19).

10 мая 1793 г. конный отряд Чепеги выступил к южным рубежам войсковых земель на пограничную реку Кубань (20). Прибыв 19 мая к Усть-Лабинскому редуту, атаман рапортовал генерал-аншефу Гудовичу: «Вашему Превосходительству имею честь доложить, что я по исполнению воли Ея Императорского Величества для учреждения от Усть-Лабинского редута по реке Кубани пограничной стражи с конною командою прибыл. Всея команды налицо состоит старшин и казаков тысяча одиннадцать человек» (21).

23 мая войсковому полковнику Кузьме Белому было поручено расставить кордоны вниз по Кубани от Воронежского редута до Казачьего ерика, кордоны вниз от Копыла устанавливал поручик Захарий Малый (22). Сам атаман З.А. Чепега с основными силами двигался следом за Кузьмой Белым. 9 или 10 июня он достиг местности, именуемой Карасунским Кутом. В письме к войсковому судье А.А. Головатому от 12 июля 1793 г. он сообщил о принятии важнейшего решения: «... уведомляю, что я расставивши по реке Кубану пограничную стражу, состою с правительством над оною при урочище Карасунском Куте, где и место сыскал под войсковою град» (23). Именно во второй половине 1793 г. состоялось фактическое и юридическое основание г. Екатеринодара (24).

... После ухода З.А. Чепеги из Слободзеи войсковою судья А.А. Головатый занялся подготовкой переселения оставшихся казаков и членов их семей. 1 января 1793 г. он предписал полковнику Л. Тиховскому оповестить всех казаков о готовности к походу. Войсковою судья заблаговременно предупредил должностных лиц о сроках и маршруте движения (25). Оставшаяся часть войска должна была следовать в 20 колоннах через Буг на

Сокольский перевоз, а затем на Берислав. Общее количество людей в колоннах А. Головатый определил примерно в 5 тысяч человек. 26 апреля 1793 г. его отряд выступил в поход. В авангарде, для отыскания водопоев и подножных кормов, шел старшина Танский. Войсковой судья прошел по маршруту З. Чепеги до Берислава, где разделил свой отряд. Три колонны пехоты и легкий обоз составили отряд войскового полковника И. Юзбаши, направившийся через Таврическую область на Керчь и Тамань. Остальные колонны из конных и семейных казаков вместе с тяжелым обозом составили отряд войскового полковника Л. Тиховского, который последовал и дальше путем З. Чепеги через Запорожье и Дон.

Сам А.А. Головатый двинулся через Крым, но не с колоннами Юзбаши, так как в Тамани оказался намного раньше его. Вероятно, войсковой судья шел ускоренным маршем с небольшим легким отрядом и прибыл в Тамань где-то в конце мая или самом начале июня 1793 г. Колонны И. Юзбаши прибыли на Тамань только 4 августа. Через шесть дней, 10 августа, реки Еи – северной границы войсковой земли – достигла первая колонна из отряда Тиховского.

По маршруту Тиховского двинулась затем на Кубань колонна войскового полковника Алексея Шульги. Она была сформирована из казаков, не успевших присоединиться в А.А. Головатому. Ее численность – около 100 человек. 11 сентября эта группа прибыла на Кубань. Мы можем указать еще, по крайней мере, на две небольшие организованные партии переселенцев. 6 июня 1793 г. выступил на Кубань небольшой отряд полкового хорунжего Орлова, составленный из старшин и казаков, проживавших в различных местах Таврической области. Войсковой есаул Сутыка, находившийся в Березанском Коше с «войсковыми тяжелостями», доставил их на обывательских подводах в Керчь, а оттуда на войсковых лодках в Тамань. В январе 1794 г. на Тамань с Сутыкою прибыло 142 казака (26).

В дальнейшем на Кубань идут казаки-одиночки, небольшие группы, отдельные семьи. Для препровождения их на но-

вую родину в Бериславе был организован пересыльный пункт под командой полкового старшины Трофима Рохмановского.

И последний аспект переселения. После ухода на Кубань отряда войскового судьи А.А. Головатого в Слободзее осталась комиссия во главе с полковым есаулом, армии поручиком Ф.Я. Черненко, назначенная для сбора оставшихся казаков и отправки их на Кубань (27). Но далее события вышли из-под контроля войскового руководства. 7 июля 1794 г. генерал-фельдмаршал П.А. Румянцев приказал всех черноморских казаков, «бродивших по степям в поисках работы», определить гребцами на флот вице-адмирала Де-Рибаса. Последний потребовал от Ф.Я. Черненко немедленно начать сбор казаков в Хаджибее (Одесса) для службы на лодках Гребного флота. Возникла так называемая черноморская команда казаков, считавшаяся временно прикомандированной к Гребному флоту. Фактически только часть казаков находилась при лодках, большинство же выполняло строительные работы в гавани. Общая численность команды на январь 1795 г. составляла 1123 человек (из них на Гребном флоте на 10 казачьих лодках служили лишь 121).

Часть казаков указанной команды умерла от тяжелых работ, часть бежала, некоторые, получив земельные наделы (в том числе и сам Ф.Я. Черненко) осели на постоянное жительство в одесских предместьях. В 1797 г. Черноморскую команду официально расформировали. В октябре этого года 247 казаков команды добрались на Кубань (28). Сколько всего казаков перебралось на Кубань из партии, собранной Ф.Я. Черненко, установить трудно, в отдельных работах речь идет о тысяче человек.

В заключение попытаемся ответить на следующие вопросы: сколько казаков переселилось на Кубань в составе организованных партий в 1792-1793 гг., какую часть из них составляли бывшие запорожцы, каким был национальный состав переселенцев?

В исторической литературе нет единого мнения о численности переселенцев за эти годы. А. Скальковский говорил о 5803 казаках (29). М. Мандрика считал, что на Кубань перешло

8200 человек, а 4400 по разным причинам остались (30). И.Д. Попка указывал на 13 тысяч строевых казаков и «при них до пяти тысяч душ женского пола» (31). П.П. Короленко и Ф.А. Щербина вели речь о 17 тысячах душ мужского пола (32).

В ряде случаев эти разногласия вполне объяснимы. В источниках не всегда можно разобрать значение той или иной цифры. Идет ли речь только о мужчинах или о женщинах тоже? Указаны в числе казаков только строевые или же строевые вместе с престарелыми и малолетними? Но самое главное – и спустя десятилетия никто не мог точно пересчитать казаков, бродивших по степям и плавням Черномории. Один показательный пример из чуть более позднего времени. По переписи 1800 г., в Черномории числилось 13681 мужчины и 659 женщин, по ревизии, сделанной по повелению генерала И.И. Михельсона, добавилось еще 1152 мужчины и 112 женщин, а по переписи 1801 г., «нашлось» еще «сверх означенного количества» 8693 мужчины и 2960 женщин (33).

Постараемся привязать число переселенцев (помня об относительности приводимых цифр) к конкретному времени. По рапортам командиров переселенческих партий, к сентябрю 1793 г. на Кубань перешло примерно 13 тысяч человек. 1 декабря 1793 г. Таврическому губернатору С.С. Жегулину был подготовлен рапорт о состоянии войска: 6931 человек конной команды и 4746 пешей (34). В целом же рапорты 1793 г. создают впечатление отписок. В течение нескольких месяцев фигурируют одни и те же цифры. Действительно, кто мог точно сосчитать казаков, приходивших в Черноморию в разное время в составе разных отрядов и расселявшихся стихийно и хаотично. Буквально через 4 года (в 1797 г.) атаман Т.Т. Котляревский в записке на имя императора утверждал, что в 1793 г. «перешло на оную землю... в числе мужского пола до 16 тысяч» (35).

В 1794 г. черноморцы расселяются куренными селениями в установленных местах. Это позволяет собрать несколько более точные данные. К июлю этого года по рапортам войска численность казаков достигла 12544 человек, из них взрослых и год-

ных к службе 7761 (36). К октябрю 1794 г. численность войска достигла 14156 человек, к декабрю – 16222-х, из них годных к службе 10408 (37).

Сколько же среди них было бывших запорожцев? По мнению И. Бентковского, в 1795 г. «истых сечевиков» насчитывалось только 30 %, «охотников» из свободных людей – 40 %, «прочих» 30 % (38). Методика получения этих цифр не совсем понятна и, возможно, не вполне корректна. Известный кубанский историк Ф.А. Щербина просто констатировал: «... в Черноморское войско записалось много лиц, не имевших никакой связи с Сичью» (39).

Определенную помощь в разрешении этого вопроса могут оказать материалы переписи 1794 г., проведенной поручиком Миргородским и корнетом Демидовичем. Из 12645 казаков, проживавших в 40 куренях, бывших запорожцев оказалось 5503 человека, то есть приблизительно 43 % (40). Эти цифры очень относительны. В числе «запорожцев», бесспорно, присутствует немало беглых, создавших себе более или менее убедительные легенды. Приток беглецов на Кубань, по словам В.А. Голубуцкого, принимавший порой «черты организованного переселения», должен был неуклонно снижать процент бывших запорожцев среди черноморских казаков.

Источники комплектования и пополнения Черноморского войска определили его многонациональный состав. Еще Ф.А. Щербина писал о разноплеменном войске, собранном из разных мест. В то же время мы вполне солидарны с «дидом кубанской истории» в том, что представители других национальностей оставались в явном меньшинстве и тонули в массе малороссийского населения. В подавляющем большинстве списков мы встречаем такую стандартную формулировку: «породы малороссийской, звания казачьего».

Трехэтапное переселение на Кубань в течение последующих 60 лет более сотни тысяч малороссийских казаков (фактически крестьян) окончательно, на наш взгляд, определило этническое лицо черноморского казачества.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Туренко А.М. Исторические записки о войске Черноморском (со времени поселения онога на всемиловейше пожалованной земле по 1831 г.) // Киевская старина. - 1887. - Т. 17. - № 3 (март).
2. Короленко П.П. Черноморцы за Бугом. - Екатеринодар, 1867. - Прилож. 1.
3. ГАКК (Государственный архив Краснодарского края). Ф. 249. Оп. 1. Д. 3. Л. 1.
4. Дмитренко И.И. Сборник исторических материалов по истории Кубанского казачьего войска. - СПб, 1896. - Т. III. - С. 6.
5. Фролов Б.Е. Правовой статус атаманов Черноморского казачьего войска в конце XVIII в. // Дворяне Северного Кавказа в историко-культурном и экономическом развитии региона. - Краснодар, 2002. - С. 27.
6. Сапожников И.В. Остров Березань и его штурм 7 ноября 1788 г. - Ильичевск, 2000. - С. 78.
7. ГАКК. Ф. 249. Оп. 1. Д. 153. Л. 6.
8. ПСЗ. Собр. 1. Т. XXII. СПб, 1830. Ст. 16605.
9. Копии Императорских грамот и других письменных актов, принадлежащих Кубанскому казачьему войску // Кубанский сборник. - Екатеринодар, 1901. - Т. 8. - С. 287.
10. Щербина Ф.А. История Кубанского казачьего войска. - Екатеринодар, 1910. - Т. 1. - С. 511.
11. Короленко П.П. Предки черноморских казаков на Днестре. б/м, б/г. - С. 133.
12. ГАКК. Ф. 249. Оп. 1. Д. 190. Л. 32.
13. ГАКК. Ф. 249. Оп. 1. Д. 132.
14. ГАКК. Ф. 249. Оп. 1. Д. 190. Л. 38.
15. Там же. Л. 35.
16. Там же. Л. 53.
17. ГАКК. Ф. 249. Оп. 1. Д. 228. Л. 31.
18. ГАКК. Ф. 249. Оп. 1. Д. 179. Л. 88.
19. Дмитренко И.И. Указ. соч. - С. 547.
20. Бельцев Н.В. У истоков станицы Старо-Щербиновской // Из истории Северо-Западного Кавказа. - Ейск, 1990. - С. 65.
21. Дмитренко И.И. Указ. соч. - С. 612.
22. Фролов Б.Е. Организация обороны Черноморской кордонной линии в конце XVIII-первой трети XIX в. // Кавказская война: уроки истории и современность. - Краснодар, 1995. - С. 101.
23. ГАКК. Ф. 249. Оп. 1. Д. 239. Л. 30.

24. Бондарь В.В. Войсковой город Екатеринодар. 1793-1867 гг. - Краснодар, 2000.
25. ГАКК. Ф. 249. Оп. 1. Д. 225.
26. ГАКК. Ф. 249. Оп. 1. Д. 267. Л. 8.
27. Сапожников И.В., Сапожникова Г.В. Черноморские казаки и И.М. Де-Рибас // Дворяне северного Кавказа в историко-культурном и экономическом развитии региона. - Краснодар, 2002. - С. 177.
28. Там же. С. 190.
29. Скальковский А.А. История Новой Сечи. Одесса, 1886. Ч. 3. - С. 21.
30. Останки часи Сичі Запорозьської, початок козацького війська Чорноморського. -Катеринодар, 1919. - С. 14.
31. Попка И.Д. Черноморские казаки в их гражданском и военном быту. - СПб, 1858. - С. 44.
32. Короленко П.П. Черноморцы за Бугом. С. 97; Щербина Ф.А. Указ. соч. - С. 510.
33. ГАКК. Ф. 250. Оп. 2. Д. 39. Л. 46.
34. ГАКК. Ф. 249. Оп. 1. Д. 224. Л. 76.
35. ГАКК. Ф. 249. Оп. 1. Д. 361. Л. 38.
36. ГАКК. Ф. 249. Оп. 1. Д. 290. Л. 5.
37. ГАКК. Ф. 249. Оп. 1. Д. 310. Л. 18.
38. Бентковский И.В. Заселение Черномории с 1792 по 1825 гг. // Памятная книжка Кубанской области. - Екатеринодар, 1881. - С. 20.
39. Щербина Ф.А. Указ. соч. - С. 514.
40. ГАКК. Ф. 396. Оп. 1. Д. 11328. Л. 6-11.

ББК 63.521 (=411.4-53)

Анастасия ЦЫБУЛЬНИКОВА,

кандидат исторических наук, доцент Армавирского государственного педагогического университета

**НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ
БРАЧНОЙ ПОЛИТИКИ ЧЕРНОМОРСКОЙ
КАЗАЧЬЕЙ АДМИНИСТРАЦИИ
В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XIX в.**

В 1792–1794 гг. произошло поселение Черноморского казачьего войска на Фанагорийском полуострове (Таманский) и части правобережных кубанских земель. По данным Е. Д. Фелицина, в регион переселилось около 25 тыс. чел. мужского пола,

из которых собственно запорожские казаки составляли около 30% (1).

В среде черноморцев-переселенцев заметно не хватало женщин брачного возраста. Главной причиной этого являлась особенность традиций Запорожья (обычай безбрачия, как символ верности казачьей вольнице) (2). Небольшое количество семейных казаков не могло обеспечить войско достаточным количеством женщин брачного возраста. Поэтому, несмотря на то, что при переселении предпочтение отдавалось семьям, где помимо способных к военной службе мужчин «более девок и вдов, в брак еще вступить могущих», количество женщин заметно уступало количеству мужчин. По данным Е. Д. Фелицина, в 1801 г. в Черноморском войске на 100 мужчин приходилось лишь 39 женщин (т. е. из 25 тыс. человек, переселенных в пределы Черномории, женщины составляли около 8 тыс.), а в 1808 г. их все еще было в два раза меньше, чем мужчин (3).

Недостаток женщин даже толкал казаков к бракам с пленницами-горянками (4). Причем войсковая администрация выдавала единовременное денежное пособие в размере 100 рублей казакам, вступившим в брак с черкешенками, которые приняли православную веру (5). Часть казаков женилась на иногородних, надеясь найти в лице такой жены беспрекословную покорность и преданность в благодарность за включение ее в льготное сословие.

В целях увеличения количества браков войсковая администрация всячески препятствовала выдаче замуж казачек за пределы своей территории. Это противоречило желанию рядовых казаков, которые пытались через браки дочерей с жителями других более зажиточных областей, особенно Кавказской губернии, поправить свое благосостояние. В 1822 г. был введен запрет на выдачу замуж черноморских девиц и вдов за пределы Черномории, и было запрещено жителям Кавказской губернии вступать с ними в брак (6). Для контролирования ситуации были даже сформированы специальные команды и патрули, которым было поручено не пропускать жителей за границу Черномории без

письменных разрешений (7). Запрет был окончательно снят только в 1856 г. (8)

Войсковая администрация препятствовала и бракам казаков с иногородними, так как это не только наносило ущерб казачьему генофонду, но (и это главное) разрушало льготную избранность казачьего сословия. До начала 40-х гг. XIX в. проживание на территории черноморского войска иногородних было относительно свободным. Многие из них женились на казачках (вдовах или девицах), обзаводились недвижимостью и домами, имели гулевой и рабочий скот, т. е. пользовались практически всеми казачьими привилегиями.

23 мая 1843 г. наказной атаман Черноморского казачьего войска издал приказ «О воспрещении иногородним обзаводиться на войсковой земле и пользоваться войсковыми угодьями». После этого выходящие замуж за иногородних казачки должны были выдавать подписку в том, что непременно обязуются продать принадлежащее им казачье имущество в 6-месячный срок после выхода замуж (9). Священники могли венчать иногородних с казачками только при предъявлении такого письменного сведения в городе от полиции, а в округе от станичного правления (10). Со второй половины XIX в. запреты стали смягчаться, но даже в начале XX в. у кубанских казаков браки с иногородними не приветствовались. Они происходили либо по расчету, либо под очень сильным давлением молодежи, либо тайно от родителей, которым в итоге приходилось прощать молодых (11).

Правительство пыталось содействовать брачной активности в среде казачества. В «Порядке общей пользы» окружным правлениям помимо всего прочего предписывалось «для распространения семейного жития холостых к женитьбе побуждать» (12), причем помимо административно-педагогических мер для этого использовались и финансовые стимулы. Согласно архивным документам за 1801 год указом Его Императорского Величества каждый женившийся казак получал от войскового правительства 100 рублей на обзаведение хозяйством (13). Кроме того, некоторые исследователи отмечают факты целенаправленного переселения и зачисления в войско молодых девиц и вдов из

российских губерний с обязательной выдачей их замуж за казаков в кратчайшие сроки (14).

Интересно, что подобные аналогии прослеживаются и в государственной политике Шамиля в период существования имамата (особенно в 50-е гг., когда возникла нехватка боеспособного населения). В связи с этим велась жесткая демографическая политика. Девушек, достигших совершеннолетия, насильно принуждали к замужеству, а вдовы, по истечении срока траура, не имели права отвергать домогательства ухажеров (15). Особая привилегия вдов выразилась и в предоставлении им права выбора нового мужа. Закон защищал имущественные права разведенных женщин: мужчина, изгнавший жену, обеспечивал ее материально (16).

К началу 40-х гг. XIX в. на Кубани сложилась следующая демографическая картина. В Черноморском казачьем войске на 66.358 мужчин приходилось 55.986 женщин (17), то есть по-прежнему имелся недостаток в женщинах, хотя уже и не такой значительный, как в начале XIX в.

Для сравнения: у кубанских линейцев (т.е. в Кубанском казачьем полку) в этот период на 12.147 мужчин приходилось 12.657 женщин. Особенно большой перевес в количестве женского пола был в Темижбекской (на 321 жен.), Новотроицкой (на 246 жен.) и Григорополисской (на 137 жен.) станицах. В то же время в ст. Новоалександровской и Успенской казачек, наоборот, не хватало – на 363 и 103 женщины соответственно (18).

Благодаря частным и государственным усилиям соотношение полов у кубанских казаков постепенно выравнивается, и к 1860 году количество мужчин и женщин составляло соответственно 50,9% и 49,1%. (19). После окончания т. н. Кавказской войны в Кубанском казачьем войске насчитывалось 225.779 мужчин и 219.044 женщин казачьего сословия (20). При этом наблюдался достаточно интенсивный естественный прирост населения.

Таким образом, тревожная боевая обстановка в регионе изначально не способствовала притоку свободных женщин на территорию Кубани, почему в первое время количество холостых мужчин значительно превышало число брачноспособных

женщин. Для улучшения ситуации войсковая администрация прибегала к различным мерам – от денежного поощрения до запретов на выдачу казачек замуж за пределы своей территории. Эти меры просуществовали вплоть до середины XIX в., когда соотношение полов выровнялось.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Информация по: Шевченко Г. Н. Черноморское казачество в конце XVIII – пер. пол. XIX вв. Краснодар, 1993. С. 7.
2. Фелицин Е.Д. Кубанское казачье войско. 1696–1888 г. Краснодар, 1996. (Репр. воспр. Воронеж, 1888.) С. 23.
3. Там же. С. 66.
4. И в качестве исключений были факты женитьбы казаков на турчанках или персиянках, привезенных в станицы после войн с Османской Империей или Ираном. (Болдырев Владимир Владимирович, 1955 г.р., г. Каменск-Шахтинск.)
5. ГАКК. Ф.260. Оп.1. Д. 2184.
6. ГАКК. Ф. 318. Оп.1. Д. 11.
7. Щербина Ф. А. История Кубанского казачьего войска. Т. 2. Краснодар, 1992. С. 65–66. (Репр. воспр.: Екатеринодар, 1910–1913.)
8. ГАКК. Ф.318. Оп. 2. Д. 621; Кубанское казачество: история, этнография, фольклор. М., 1995. С. 11.
9. Щербина Ф. А. Указ. соч. Т. 2. С. 691.
10. Краснодару – 200 лет. Краснодар, 1993. С.93–94.
11. Панфилец В.К. Кубанская станица. Краснодар, 1993.С. 22.
12. Цитата по: Шевченко Г. Н. Черноморское казачество... С. 12.
13. ГАКК. Ф. 249. Оп.1. Д. 431.
14. Тончу Е. А замуж выходили по жребью... Родина. 2000. № 1–2. С. 31.
15. Блиев М. М., Дегоев В. В. Кавказская война. М., 1994. С. 517
16. История Дона и Северного Кавказа с древнейших времен до 1917 года. Ростов н/Д, 2001. С. 291.
17. ГАКК. Ф. 249. Оп. 1. Д. 1706 «Статистические сведения о состоянии Черноморского войска за 1843 г.», Лл. 10–11.
18. РГВИА. Ф.15044. Оп. 1. Д. 2 «Дело Кубанского казачьего полка о народонаселении по возрастам... за 1838 г.». Л.2.
19. Бондарь Н. И. Кубанское казачество (этносоциологический аспект) // Кубанское казачество: история, этнография, фольклор. М., 1995. – С. 12.
20. Данные за 1866 г. (ГАКК. Ф. 252. Оп. 2. Д. 1760. Л. 378 об.).

**КУБАНСКАЯ РУССКОЯЗЫЧНАЯ ПРОЗА
КАК ТИП РЕГИОНАЛЬНОЙ ЛИТЕРАТУРЫ
(На материале творчества Ивана Бойко)**

Литературная жизнь Кубани характеризуется этническим и языковым разнообразием. Кубанский регион развивался как контактная зона между русскими и украинцами. Каждая из этих групп сформировала свою литературную традицию. 1920-е годы и начало 1930-х годов были временем активного развития украинской кубанской литературы. Изменения советской национальной политики и отказ от украинизации, репрессии и этнические перемещения привели к тому, что после 1945 года украинцы стали национальным меньшинством, а их литературная традиция стала маргинальной – она была вытеснена на периферию культурного развития Краснодарского края. В такой ситуации многие писатели украинского происхождения переходили на русский язык, отказываясь от украинского. В Кубани продолжает развиваться и украинская, но теперь уже русскоязычная литература. К этой литературной традиции, по нашему мнению, принадлежит и кубанский писатель – Иван Бойко.

Одна из важнейших особенностей нарративов Ивана Бойко – пессимизм. Текст Бойко – это не простой литературный текст, это текст-описание того, как одна культура уходит и на смену ей приходит другая культура. Проза Ивана Бойко автобиографична и мотивы потери родины (не в национальном, а социально-политическом плане) вызваны личным опытом. Поэтому, он писал о тяжелых ощущениях тех, кто «пережил гибель своей родины» (1). В такой ситуации стиль И. Бойко наполнен символами, один из которых – образ хаты. Образ старой хаты, которая разрушается, символизирует исчезновение украинской культуры на Кубани. Когда Бойко пишет о ней, он

явно грустит: «боль моя, жаль моя, любовь моя... вздрагиваешь от малейшего ветерка, от крика, от гула в степи ... пошерхла от времени ... уткнула в землю грустные окна» (2). В этом контексте заметно и сопоставление двух типов культур – традиционной старой культуры и современной технической культуры. В этом и лежит их трагедия – трагедия людей на грани двух идентичности. Комментируя такую ситуацию, Иван Бойко пишет: «в моем сердце слились Украина и Россия, родина отца и моя родина, и я должен сделать что-то хорошо для своего народа, если у меня такая родина». В такой ситуации интересна попытка писателя интегрировать свою собственную идентичность в некий общесоюзный концепт идентичности, в «большой наш Союз» (3).

Трагедия человека оказывается вписанной в окружающий их ландшафт: «а над тобой небо – как огромный сверкающий звон, гремит на весь мир небо, а ты стареешь и вырастаешь в землю». Настроение автора далеко от оптимизма. Он не видит перспектив для развития украинской кубанской культуры: «перестали смотреть вишни в твои окна ... быстро совсем тебя не будет ... тебя быстро не будет, но я из тебя, из тебя – кровь моя, плоть моя, из тебя». Бойко пытается пробудить интерес к прошлому и верит в возрождение украинской культуры, но и эти мотивы похожи на попытку успокоить самого себя: «Раскрой глаза! Разбуди думы! Не огорчайся! Ведь ты самая счастливая!» (4).

Хата выступает и в роли матери. Эти образы, образ родной матери и родного дома, оказываются тесно переплетенными между собой. Бойко пишет с явным сожалением, ему больно за судьбу и матери и хаты. Эти две категории постепенно сливаются в одну и превращаются в образ родины, судьба которой в XX веке не была простой: «Бедная наша мама! Дорогая наша мамочка! Что ты видела на своем веку? Лопату? Топор? Что ты знала в своей жизни? Город? Поле? Ручные мельницы?» (5). В этом контексте возможна параллель между творчеством Ивана Бойко и российских писателей – «деревенщиков», которые тоже выступали за сохранение связей с патриархальной родиной и зарекомендовали себя если не как враги

модернизации, то ее самые последовательные критики. На возможность компаративной перспективы в изучении творчества И. Бойко указывает, например, В. Чумаченко (6).

Поэтому, образ хаты оказывается последним свидетельством когда-то украинской истории Кубани. Хата – материализованная память об украинском прошлом, ровесница украинского заселения Кубани. Она помнит и то, как «для тебя предки мои искали вольные земли, прошли горы, прорубали леса, выжигали болота... такой путь, что весь мир позавидует». Хата – это и воспоминание о прошлом единстве, об украинской общности: «строили тебя всей родней, всей улицей, всей станицей». Хата – символический образ, который сопровождал украинцам на протяжении всей кубанской украинской истории. Она слышала и их песни: «сколько песен пропела ты». Поэтому, Иван Бойко в таком контексте использует и украинские лексические элементы (7).

В повести «Бог» у Ивана Бойко исторические мотивы более заметны. Описывая ситуацию, которая существовала на Кубани в начале XX века, он касается и проблемы той особой локальной идентичности, которая формировалась в регионе. Кубань, населенная казаками, выходцами из Украины, оставалась казачьим регионом, где формировалось не только особенное казачье, но и украинское, самосознание. Все другие воспринимались как неместные, как чужаки. Казаки с одинаковым недоверием относились как к украинцам, так и россиянам, которые не были казаками. Поэтому, когда ситуация становится особенно острой кто-то не выдерживает и бросает призыв: «Бей кацапню!» или «Бей хохлов!». А вопрос «Или вы казаки, или не казаки?» (8) превращается в проверку на лояльность, в своеобразный символ веры.

Проза Ивана Бойко – это своеобразная проза-воспоминание – воспоминание об украинских станицах, покинутых украинцами. Его герои – это носители воспоминаний, которые постоянно возвращают их туда, откуда они пришли. Одна из героинь его рассказов говорит: «я о своей родине, о Боривцах, думаю». Отрыв от Родины, от родной почвы играет негативную роль в жизни его героев. Они переживают своеобразный кризис идентичности: они не могут

найти ответ на вопрос, кто они есть. Они не могут себя реализовать и, поэтому, они замыкаются в себе и начинают жить только воспоминаниями о родной странице. Такая Родина, которую писателю трудно узнать, становится своеобразным «местом памяти», где «радость отовсюду, подсолнухи поднимаются, цветы под окнами, солнце горит, не стерпишь и запоешь» (9). В такой ситуации очевидно сопоставление урбанистической и аграрной идентичности, двух типов восприятия мира. Люди старшего поколения, как носители традиционного сознания, в таком мире города оказываются чужими, а тем, кто остались в станицах сложно смириться с тем, что их Родина умирает: они не могут принять то, что не «будет их родины» (10).

С другой стороны, старая традиционная культура вытесняется. Вместе с ней исчезают и кубанские хутора и станицы.

В повести «Труболет», когда молодой герой спрашивает о родном хуторе, то ему отвечают, что хутора уже почти и нет. И, действительно, когда они доходят к тому месту, где когда-то был их родной хутор, то они видят унылый пейзаж: «серые прошлогодние сорняки, кучи камней, барханы наносной земли, что осели в молодую траву – все заросло кустарником и было, будто посыпано пеплом, и среди этой серости редко торчали серые хаты» (11). В такой ситуации Бойко лишь верит в преемственность поколений и сохранение исторической памяти. И пусть старая хата умирает и исчезает, уходит в небытие, она все же сыграла свою роль. Она была началом другой, новой, культуры: «гремит над тобой небо, и плывут по нему корабли – дети твои. Вокруг зеленеют поля, расцветают сады, встают города – дети твои!». Писатель признает, что старый мир и хата вместе с ним скоро перестанут существовать, но останутся те, кто об этом будут помнить: «а тебя скоро не будет. Тебя скоро не будет, но ты навсегда останешься в сердце моем, хата» (12).

Но и в такой ситуации некоторые герои И.Бойко остаются носителями украинской культуры, не забывают украинский язык. Но и тогда их сознание остается двойственным, они делают выбор между украинским и русским. Герои Ивана Бойко оказываются носителями особенного самосознания, которое

имеет двойной характер, поскольку они могут говорить по-украински, но вынужденные писать по-русски. В стрессовой ситуации, например, один из героев повести «Труболет», предпочитает говорить по-украински – «он всегда переходит на украинский, когда у него на душе боль и, когда он говорит об Украине, своей родине» (14). Однако, Иван Бойко понимает, что таких на Кубани осталось меньше, чем тех, которые ассимилировались и окончательно порвали с украинской культурой.

Таким образом, комплекс нарративов, характерных для Ивана Бойко, сложен и многогранен. Проза Бойко – проза российская, но российская проза с украинскими корнями. Поэтому, его сюжеты демонстрируют своеобразный синтез российского и украинского этнических элементов. Проза Ивана Бойко развивалась в советский период в рамках официального литературного дискурса. Его проза перестала быть украинской, став локальной российской. Поэтому, проза И. Бойко не совсем вписывается в общероссийский литературный контекст, поскольку она была кубански локализованной. Творческое наследие Ивана Бойко демонстрирует, как развивалась творческая биография писателя вытесненного из украинской литературы, но и не интегрированного в большую российскую литературную традицию. Проза Бойко – это периферийный тип литературы. В такой ситуации последующее изучение творчества писателя возможно в рамках истории украинской диаспорной литературы, российской локальной литературы. Его произведения могут быть проанализированы и в рамках истории украинороссийских литературных отношений и истории украинской Кубани. Она демонстрирует, как украинская идентичность подвергалась принудительной и искусственной маргинализации, деградируя от национальной к локальной, вытесняясь на периферию литературного процесса.

Произведения Ивана Бойко написаны по-русски и содержали немало официальных моментов, деклараций лояльности советскому режиму, но это не означает, что они не важны для истории украинской литературы в XX веке. В 1990-е годы украинские исследователи признали необходимость

научного анализа литературного наследия англоязычных писателей украинского происхождения из США и Канады. Вероятно, следует анализировать и русскоязычную украинскую литературу, поскольку она демонстрирует один из дискурсов развития украинской литературы в иноязычном окружении. Эта проблема не ограничивается только творчеством Ивана Бойко, и ее последующее изучение может оказаться полезным для выяснения общих тенденций в эволюции литературы украинской диаспоры.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Бойко И. Продолжение Родины // Бойко И. Гора казачья. - М., 1984. - С. 115.
2. Бойко И. Хата // Бойко И. Родное. - М., 1989. - С. 3.
3. Бойко И. Мама // Бойко И. Родное. - М., 1989. - С. 19.
4. Бойко И. Хата. - С. 4.
5. Бойко И. Мама. - С. 11.
6. Чумаченко В. К. Литература региона (Кубань). Программа спецкурса и учебно-методические материалы. - Краснодар, 2003. - С. 17.
7. Бойко И. Хата. - С. 5.
8. Бойко И. Бог // Бойко И. Родное. - М., 1989. - С. 132.
9. Бойко И. Мама. - С. 14.
10. Бойко И. Продолжение Родины. - С. 99.
11. Бойко И. Труболет. - С. 60.
12. Бойко И. Хата. - С. 6.
13. Бойко И. Труболет. - С. 63.

ББК 63.3 (4 Укр)

Людмила РЕШЕТНЯК,

*обозреватель газеты «Кубанские новости»,
соискатель Краснодарского государственного
университета культуры и искусств*

ПРАЖСКИЙ ЖУРНАЛ О КУБАНИ И ДЛЯ КУБАНЦЕВ

Рассказывая об интеллектуальной жизни кубанских подбродцев, В. Н. Иванис пишет в пятом томе своих воспоминаний

«Стежками життя» («Жизненными дорогами»), что группа старых кубанских украинцев (сам Иванис, К. Я. Безкровный, И. В. Ивасюк, П. М. Сулятицкий, П. И. Белинский, С. Ф. Манжула, О. И. Балабас и некоторые другие) «несколько лет издавали журнал «Кубанський край» (литографией) на украинском языке и обычной печатью маленькие брошюрки (очень нарядного вида), в которых освещались разные события на Кубани, например, «Хлебозаготовка», «Коллективизация», «Голод на Кубани» и т. п. Все издания высылались на Балканы, в Югославию, Болгарию, позднее и во Францию. Были и отклики читателей, но материальные трудности сделали, в конце концов, невозможной и эту деятельность» (1).

Уточним, журнал выходил в Праге в 1929-1932 гг. на украинском языке. По жанру это общественно-политическое издание, данные об издателе и редакции отсутствуют. Кроме названных В. Иванисом фамилий из номера в номер кочуют имена Г. Ганько, Ю. Леглеча, Саврадыма и др. (очевидно, некоторые из них псевдонимы).

Традиционно каждый номер открывается аналитическим политобзором. Чувствуется тенденциозность в оценках: «Передовица» пишется ради того, чтобы внушить читателям веру в неизбежность краха советской власти, информацию авторы не перепечатывают из советских изданий, как этим грешили некоторые эмигрантские казачьи издания, а даются ссылки на письма с родины от конкретных людей, возможно, использовались и какие-то архивные источники... Таким образом, материалы подавались в печать и выглядели вполне достоверными, убедительными, при этом однобокими. Трагическое прошлое, унылое настоящее, неопределенное будущее – такова общая тональность издания, журнал призывает не столько к созидательной деятельности, сколько разжигает враждебные к Советской России чувства. Об этом пишет Г. Ганько в статьях «До моменту» (размышления по поводу двенадцатилетия Советской власти), «На шляху катастрофи», «Дві еміграції», «Велики завдання» и в других.

Автор, безусловно, владеет темой. Выводы, которыми заканчиваются его материалы сводятся к мысли, что для «національної еміграції кожний зовнішній удар по СРСР – чи то буде

розірвання дипломатичних зносин із Англією, чи захоплення Китаєм Східно-китайської залізниці – кожна така подія є ударом по окупаційній російській владі, що зменшує її престиж, ослаблює її могутність, значить, скорочує дні її існування.

Для російської еміграції влада більшовицька – це влада російська і підрив її престижу, пошкодження її інтересів – це підрив престижу и пошкодження інтересів російських. Російський патріотизм, як бачимо, бере гору над ненавистю до більшовиків» (2).

Словно через подзорную трубу, читая журнал, рассматривают свою родину кубанские казаки. Что там, как там? На эти вопросы отвечают статьи О-ко «Живі свідки», Синегуба «Коли ж кінець?..», О-ко «Коллективізація, живые колоритные зарисовки казачьего быта в обработке Саврадыма «У нашій станиці», слышна речь, сдобренная шуткой типичного кубанца – труженика, жизнелюба, хлебосола. На страницах, отведенных этому «чтиву» отдыхаешь от мрачных мыслей, к которым вскоре придется вернуться, читая политобзоры Леглеча «Туркофильство та русофильство», «Арешти на Україні», «Централізація ССРСР», Р-й «На фронті визволення з московської неволі...».

Художественная литература не занимает в журнале заметного места. Примечательно, что со второго номера появляется раздел «Библиография». Здесь печатают отзывы на новые книги: Э. Ремарка «На западном фронте без перемен» (опыт переживаний героев этого писателя, вероятно, был близок казакам),

С. Макеева «К берегам Кавказа» (История одной экспедиции); рецензии на журнально-газетные публикации, имеющие отношение к Кубани, казачеству.

Страницы журнала то и дело возвращают нас к прошлому, Переосмысление пережитого – так можно было бы назвать очерки-воспоминания члена кубанского правительства П. Сулятицького «Розгром Кубанської Краєвої Ради», «Від розгрому Ради до капітуляції Кубанської армії», «Капітуляція Кубанської армії». Публикация занимает несколько номеров и хороша тем, что отражает личностный взгляд на событие. Автор – непосредственный участник трагических событий. Спустя

десятилетие он переживает предательство русских и казачьих генералов Деникина, Врангеля, Покровского, Филимонова, Науменко, Шкуро. Он обвиняет их в том, что они поставили свои конъюнктурные интересы превыше державных интересов России, Кубани. Более того, публикация затрагивает «больную» тему – самостийность. И заставляет совсем нетрадиционно посмотреть на проблему, никак не связывая ее с сепаратизмом. Попытка Кубанской краевой Рады и Народной партии Горцев Северного Кавказа создать независимую республику – это защитная реакция на революционные преобразования, в которых кубанское казачество не желало принимать участия. В понимании кубанцев – самостийность – воля к свободе. У казаков были Царь и Отечество. Осталась Кубань – реальность, за которую они готовы сражаться даже с Деникиным. Белый генерал утратил доверие, запятнав свою честь преступной расправой с членом Рады священником А. И. Кулабуховым. «С самостийностью, – приводятся в тексте слова Врангеля, – в том виде, в котором она была на Кубани, совершенно покончено».

«...И добровольческая армия, и «все русские люди» были очень довольны. Недовольным оставалось только население Кубанского края. Весь край горел ненавистью до бывшего своего союзника, Добрармии» (3).

Самостийность – засушенное между страниц старых журналов и учебников истории слово. Оно и нынче пугливым эхом отзывается в рассуждениях о гражданской войне на Кубани. Однако ничего угрожающего державности России в те годы, как свидетельствует автор мемуаров, в нем не было, хотя Деникин и Врангель умело разыгрывали карту самостийности в своих политических интересах. А для казачества это был, возможно, единственный выход из сложившегося исторического тупика. По крайней мере, так казалось казакам. Войсковой атаман, Краевая Рада ясно выразили свои цели: не посягать на Россию, разорвать союз с добровольческой армией, укрепить союз с соседями, обеспечить оборону Кубанского края и его самостоятельность. Вот чего хотели «самостийники» в условиях, когда с одной стороны наседали красные, с другой – белые. Золотая середина – утопическая страна Казакия – остров спасения. Сделать сказку былью им, оказалось, не дано.

В рубрике «Нотатки» (заметки), которую вел Марко Подгорный, представлены отзывы на публикации журнала. Вот строки из высказывания «вольного казака» генерала Быкадорова: «Моя двух-с-лишком-летняя работа в «В. К.» мне показала, что у В. К. союзников нет... Украина – против, горцы – против, идее Казакии больше враги, чем русские, петлюровцы. И Россия стала врагом». Он же советует: «Надо выбирать другой путь – единение Казачества и такое единое Казачество в составе сильного государства... Идея Казакии не осуществима. Добиваться нужно не идеального, но возможного» (4).

Насколько в своих оценках П. Сулятицкий объективен – предмет особого разговора. Но журналу публикация сослужила добрую службу – привлекла внимание к не слишком тиражному изданию. Развернулась полемика с журналом «Вольное казачество». Игнат Билый обвинил своего оппонента в искажении истории. В ответ на его статью «Не клеветайте в «Кубанском крае» выходит ответ П. Сулятицкого «Хто ж «клеветце»?». В ее подробности, думается, нет необходимости вдаваться. Но не обойдем вниманием информацию, проскользнувшую, можно сказать, между строк: «...в неперіодическом журнале «Кубанский край – официозе «правительства» г. Иваниса». И еще: «...интересно отметить здесь еще одно обстоятельство: встретить «Кубанский край» в казачьих руках можно весьма редко, как исключение, само собою напрашивается вопрос: для кого, для какой аудитории и надобностей он издается?» Обиженная редколлегия отвечает так: «Це вже дійсно: нате й мою мазничку на дьоготь, бо й моя голова паршива». Таким образом, мы можем предположить, что в эмигрантских кругах журнал считался оппозиционным и не выражал мнений, интересов большинства эмигрантов-казаков. На эту мысль наводит и узость круга авторов. Из номера в номер выходят однотипные материалы одних и тех же корреспондентов.

И все же статьи на животрепещущие темы сделаны по-журналистски добротнo, написаны доступным, живым языком. И потому читаются легко.

О черных днях красного террора повествует И. Василенко в статье «Перевертні». Вот строчки из письма, приведенного в

статье: «І тепер від хліборобів землю відібрано. І тепер населення закріпачено. І тепер цвіт народу нашого знищено, загнано на Сибір та на Соловки, а всі, хто тільки може втекти від московської влади, тікають світ-за очі... Батьків наших загнано на той світ, а над дітьми нашими знущається чужинець» (5). Конечно, такой России казачество предпочитало эмиграцию, которая, разумеется, ни в коей мере не могла заменить им родину. Их взоры были повернуты в сторону уже не России, – к Украине. «Кубанці, як і всі українці, все ж не зрікалися думки поставити «свою хату». Но ни Россия, ни Украина не указали казачеству верной дороги, оставив на распутье.

Для многих эмигрантов, видно, в борьбе с большевиками все средства были хороши. Даже драматургию использовали в политико-пропагандистских целях. В конце седьмого номера «Кубанского края» напечатана пьеса Супереки-Пистона «Козацькі думки». По всей видимости, это была проба пера кого-то из начинающих литераторов, возможно, не слишком удачное творение (если оценивать художественные достоинства произведения).

В нескольких номерах журнала появляется поэтическая страничка. Стихотворения Ю. Липы «Шпицрута», «Суд Сірка», «Ненависть» более похожи на литературную иллюстрацию к строгим историко-публицистическим текстам. И как лирическое отступление воспринимаются стихи О. Олесья. Поэзия в прозе, так можно было бы назвать и художественные зарисовки П. Билинского «Сторінка з життя». И все же «литература» в «Кубанському краї» проходит фоном.

С голоса эмигранта, прибывшего из СССР, рассказывается о том, «що робиться дома». Несмотря на то, что статья напечатана без подписи, сомневаться в достоверности приведенных в ней свидетельств голодомора мы не можем: «Все те, що я скажу про життя на Кубані, може здатися вам неймовірним, неможливим, вигаданим і якщо ви мені не повірите, я не здивлюсь. Коли в Москві розповідав своїм знайомим, що діється на Кубані, мені на це казали: «Не может быть!» Коли я там казав, що на Кубані пухнуть і мруть люде з голоду, що там за чотири гнилі картоплинки платять по 1 рублю в той час, як у Москві можна купити 10 кіло за 35 коп., мені казали: «Не может

быть!» Отже коли в самому серці ССРСР не вірять, то що ж уже казати про вас, закордонців...

...Ви можете мені не вірити, але я вам кажу: на Кубані є цілі округи, де люди місяцями не то, що не їли, а й не бачили хліба. Що люди їли? Їли собак, кішок, мишей, здохлятину, тирсу, траву, коріння, глину, а весною почалося людодіство.

Люди пухли з голоду, вмирили, тікали світ за-очі. Ви знаєте станицю Дінську? У Дінській лишилося може 700 душ. А станицю Пластунівську знаєте? Вона теж обезлюднила. Заглянеш у хату – пороженька, або бачиш трупи. Шляхи на Кубані вкрилися трупом» (6). Далее приводятся примеры высылки коренного населения в отдаленные регионы России и заселение Кубани переселенцами из центральной полосы России. Подобные перемены не обнадеживали казачью эмиграцию на водворение старых порядков. Кубань перестала быть казачьим краем, как оказалось, на долгие годы. Такое положение дел, возможно, сказалось и на журнале. Призывать к возрождению казачьих вольностей можно было, только привязывая эти призывы к земле, эти вольности породившей. Но она, по представлениям казаков, была отдана в чужие, обогранные кровью руки. Все меньше оставалось надежд на возвращение на родину.

Возможно, «Кубанский край» мог существовать в будущем, как научно-исторический журнал. Но как рупор вольного казачества он себя исчерпал.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Іванис В. Стежками життя (Спогади). Книга V. На чужині. - Новий Ульм. Німеччина, 1962. - С. 44.
2. Кубанський край. - 1930. - № 6. - С. 42.
3. Кубанський край. - 1930. - № 9. - С. 31.
4. Кубанський край. - 1930. - № 12. - С. 5-6.
5. Кубанський край. - 1930. - № 3. - С. 3.
6. Кубанський край. - 1930. - № 6. - С.

ББК 82.3 (4 Укр)

Валентина ЧУРСИНА,

доктор исторических наук, доцент Краснодарского

КУБАНСКИЙ ФОЛЬКЛОР И СОВРЕМЕННЫЕ ПРОЦЕССЫ ТРАНСФОРМАЦИИ

Как известно, вне традиций фольклор не существует. По словам В. Г. Белинского "всякое отдельное народное произведение было обязано одному лицу, которое с горя или радости, вдруг запело его; но, во-первых, это лицо, сочинивши, или, говоря его собственным языком, сложивши песню, само не знало, что оно поэт; ... во-вторых, песня, переходя из уст в уста, претерпела много изменений, то, прибавляясь, то, убавляясь, то, улучшаясь, то, искажаясь, смотря по степени присутствия или отсутствия поэтического чувства у певших ее. Если у народа нет письмен – его поэтические произведения по необходимости хранятся в народной памяти и изустно передаются из поколения к поколению; если у народа есть письмена – его поэтические произведения опять-таки хранятся в памяти и живут в устах народа... Какие бы ни были причины этого явления, но автором русской народной поэзии является сам русский народ, а не отдельные лица" (1).

На устойчивость фольклорных традиций указывал и Н. А. Добролюбов. "Разбирая внимательно наши песни, сказки и пр., – отмечал он, – нельзя не заметить, что в них народ создал себе некоторый особенный способ выражения, которого придерживается более или менее неизменно и постоянно. Здесь находим мы обороты и фразы как бы условные, всегда одинаково употребляющиеся в данном случае из рода в род, по всей обширной Руси, переходят заветные формы, и в отношении к ним твердо держится русский народ пословицы, что "из песни слова не выкинешь"(2).

Один из устойчивых в русской народной поэзии образ креста, перекрестка. Это знак судьбы, предначертаний, отчасти выбора жизненного пути. На распутье прощались с теми, кто отправлялся в дорогу, и дожидались возвращения домой. С перекрестком связаны надежды, размышления, опасения. В фольклорных произведениях образ пути – дороги

символизирует судьбу героя. Мифологема судьбы выражена знаками триединой дороги и надписи на придорожном камне или столбе. На перекрестках читались заговоры на исцеление больного. Образ креста присутствует в балладах, песнях, сказках. В фольклоре в отличие от литературных произведений более устойчивы и способы построения композиций.

Сложившиеся фольклорные традиции рано или поздно претерпевают изменения. Старые видоизменяются или исчезают, их место занимают новые. Но старое не уходит бесследно, оно частично сохраняется в новых вариантах, наполняет новые оригинальные произведения. Формирование, развитие, а затем разрушение традиций – процесс динамичный и нескончаемый. "Сущность феномена "современность" состоит, однако, не только в настоящей реализации прямых и обратных связей между прошлым, настоящим и будущим, не только в механическом перемещении, в количественном росте и убавлении, но всегда в качественных метаморфозах и эволюциях, в качественной трансформации явлений и (что особенно важно подчеркнуть) управляющих ими законов... Оказавшись прошедшим (сначала недавним, потом далеким), настоящее постепенно или резко меняет свои функции, но не перестает функционировать, вступая в новые для себя отношения, обнаруживая новые свойства. Прошедшее... образует основу для существования и развития традиций, и эти традиции всегда активны по отношению к "новой современности"(3). Преломляясь сквозь призму современности, фольклор позволяет по-иному воспринимать и оценивать прошлое, настоящее и будущее. Бесспорно, что развитие его происходит по трем основным направлениям:

- наследование, живое бытование некоторых традиционных жанров;
- обновление, актуализация произведений фольклора;
- область новообразований (4).

Большое значение для совершенствования традиций имеет импровизация. Творческое начало в народном искусстве органично связано с исполнением. Исполнение не может не вызывать бессознательное или сознательное изменение

произведения. Бурная реакция зрителей и слушателей невольно заставляет исполнителей на ходу импровизировать. Подобные ситуации нередко возникают во время розыгрыша ряженных, в кукольных представлениях, в диалоге частушечников, импровизации присущи талантливым сказочникам. Менее всего творческой переработке поддается обрядовый фольклор.

Различают импровизацию принудительную и преднамеренную (5). Принудительная импровизация возникает тогда, когда певец, позабыв мелодию, создает свою или изменяет словесный текст. Исполнители сталкиваются с такой ситуацией при исполнении, например, величальных песен или похоронных причитаний. К принудительной импровизации прибегают во время пения трудовых песен или аккомпанемента. Для ансамблевого взаимодействия необходимо, чтобы музыкант подстраивался к исполнителю, определял нужный темп и ритмическую сетку наигрыша. В диалоге исполнителей решающая роль принадлежит танцору и певцу.

Исполнитель может преднамеренно использовать собственный или заимствованный из другого произведения музыкальный напев, создать комбинацию из нескольких сюжетов. Неподготовленная импровизация часто возникает во время исполнения обрядов, однако и здесь участники его стремятся не выходить за рамки существующих традиций.

Одна из фундаментальных проблем в отечественной фольклористике – коллективность творческого процесса. Справедливо замечание В. Е. Гусева, который указывал на необходимость ее изучения исходя из психологии носителей и творцов художественных ценностей. Игнорирование специфических законов психологии коллективного творчества оказывается зачастую причиной отождествления фольклора, литературы и творчества композиторов (6). Творчество того или иного человека всегда носит общественный характер и объективно отражает интересы, взгляды, вкусы, идеалы отдельных социальных групп, но в этой деятельности они преломляются через индивидуальное восприятие.

Коллективность не есть сумма творческих усилий большого числа лиц и тем более не сумма фольклорных произведений. Творческий акт в фольклоре осуществляется

отдельными людьми и отражает массовое мировоззрение и массовую психологию. В коллективном творчестве на первый план выступают коллективные эмоции. Традиция возникает благодаря приложению сил одаренных личностей, чья творческая индивидуальность подчинена ранее выработанным традициям.

В настоящее время в науке прочно утвердилась концепция о диалектическом единстве индивидуального и коллективного в фольклоре. Коллективность воспринимается не как авторство или способ первичного создания произведения, его первоосновы (словесного текста, игры персонажей, музыки), как постоянный процесс совершенствования и приспособления. Понимание коллективности связывается и с характером отражения мироощущения человека как части этноса.

Несмотря на многократную переработку, фольклорные произведения несут на себе отпечаток личности их создателей. Если окружающие усваивают фольклор, то он постепенно закрепляется традицией. Что касается новаций, то они могут быть незначительными, а могут привести к изменению структуры, идеи или жанра фольклорного произведения. В виду постоянной трансформации народного искусства его бытие в каждую историческую эпоху неповторимо. В этом смысле творческий процесс в фольклоре бесконечен. Традиции есть результат и выражение коллективного созидания, способ сохранения культурного наследия.

Соотношение общего и индивидуального в отдельных фольклорных жанрах неодинаково. В массовых плясках и хоровых песнях, в некоторых обрядовых жанрах главным признаком являются коллективное. В других жанрах, например, в сольном пении велика роль личной импровизации. Наиболее устойчивы традиции в обрядовом фольклоре. Порядок исполнения, например, похоронно - поминальных обрядов сохраняется на протяжении длительного времени. Искусство импровизации присуще частушечникам, танцорам, участникам театрализованных представлений. Несмотря на огромное значение традиции в народном искусстве, творческое начало в нем превалирует. Традиция в литературе и профессиональном искусстве не допускает использования чьих-либо произведений

для индивидуального творчества. Фольклорная традиция предполагает заимствование у тех, кто создал ранее.

Среди фольклористов нет единого мнения в отношении перспектив существования коллективности творчества в фольклоре. Есть мнение, что это свойство характерно для древних форм творчества. В современном фольклоре возрастает роль личного. Отсюда вывод, что с развитием общества коллективные формы художественного творчества исчезнут.(7)

Иную позицию весьма убедительно отстаивает В. Е. Гусев.(8) Он считает, что в бесписьменном обществе коллективность отражала общность мышления всех членов рода и была недифференцированной. Разделение труда привело к дифференциации мужских и женских песен. В результате смены матриархата патриархатом появились новые фольклорные жанры, подверглись переосмыслению укоренившиеся сюжеты и образы. Условия жизни первобытного человека наложили на коллективность творчества определенные ограничения: она осуществлялась в пределах рода, была локальной. По мере развития родственных и племенных коллективов локальные формы и традиции вступили во взаимодействие. Из этого следует, что в первобытном обществе коллективность проявлялась на уровне автономных форм, фольклор имел местный характер.

В эпоху феодализма традиционное мировоззрение и художественные образы пересматривались с позиций классов и сословий. Каждая социальная группа в процессе коллективно-го творчества создавала свои традиции. С появлением классов зародилось профессиональное искусство. Но носителями и создателями фольклора по-прежнему оставались представители низших слоев общества. В феодальном обществе коллективность приобрела региональный характер, сложились традиции трех восточнославянских народов – русских, украинцев и белорусов.

Специфика этносов наиболее полно отражена в народных праздниках, обрядах, в художественных ремеслах, песнях, танцах, традиционном этикете, народной педагогике, в национальных развлечениях. Каждый народ в процессе своего исторического развития выработал свои самобытные

культурные ценности. Совокупность культурных особенностей этноса получила название "этнической традиции". Традиции складывались в определенных исторических условиях и связаны были с конкретными социальными, экономическими и природными факторами. В известной мере они сохранялись и тогда, когда функции их изменялись.

На Кубани этнокультурные различия проявлялись достаточно отчетливо в первые десятилетия колонизации края. С 40-х годов XIX века начался процесс межэтнической культурной диффузии, которая в первую очередь затронула язык, песенный и танцевальный фольклор, и в меньшей степени обрядовую субкультуру (9).

Отдельные фольклорные жанры не получили развития в новых условиях и со временем вышли из обихода. Современному поколению они известны благодаря записям фольклористов прошлого. К таким жанрам следует отнести исторические песни, этиологические рассказы, хороводы. Не последнюю роль в трансформации произведений народного искусства сыграли профессиональные мастера, активно занимающиеся обработкой аутентичного фольклора. Стремительной трансформации фольклора в XX веке способствовало внедрение в сельский быт и культуру городских стандартов. Благодаря моде на городские песни и танцы в среде сельской молодежи стали популярны кадрили, польки, жестокий романс. Из хоровода выкристаллизовалась импровизированная пляска. Живучими оказались те фольклорные жанры, которые не дублировали профессиональное искусство.

Важная составляющая традиции – историческая память народа, способная вызывать общие эмоциональные переживания. Не будучи статичным явлением, она непрерывно развивается, отражая сложный и противоречивый характер общественного прогресса. Л. И. Гумилев отмечал, что в критические, переломные периоды истории динамичность и действенность этноса особенно велика (10). В истории Кубани такими важными периодами были заселение края, Кавказская война, русско-турецкая война 1877–1878 годов, походы в Закавказье, Персию, революция и гражданская война, годы борьбы с фашистскими захватчиками. Все эти события вызвали

живой эмоциональный отклик и зафиксированы в традиционном фольклоре.

За годы советской власти традиционная основа фольклора была существенно подорвана. Разрушение привычного хозяйственно-бытового уклада сельских жителей, смена механизма передачи культурного опыта, влияние профессионального искусства и средств массовой информации привели к нарушениям преемственности в фольклоре.

Процесс возрождения традиционной культуры начался с народных ремесел. Очаги декоративно-прикладного творчества сохранились в Мостовском, Лабинском и Отраденском районах. В станицах Надежной, Спокойной в прошлом бытовали гончарное производство и обработка дерева. У жителей Баговской, Попутной, Ахметовской, Каладжинской, Отрадной, города Лабинска сохранились прялки, ткацкие станки, резные блюда и ложки, иконы с деревянными окладами, орнаментированными объемными изображениями. Музыкальное наследие получает всестороннюю поддержку региональных и федеральных органов культуры.

В современных условиях реакция на прошлое вызвана возрождением кубанского казачества и его самобытной культуры. Это дает надежду на сохранение аутентичных традиций, сложившихся за более чем столетнюю историю. Постигание и осмысление прошлого является одним из факторов приобщения людей к духовной жизни.

В современном фольклоре наблюдаются новые формы коллективности. Появились сценические варианты традиционной свадьбы, календарных обрядов и внеобрядового фольклора. В таком виде фольклорные произведения приобретают иную жизнь.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Белинский В. Г. Полн. собр. соч. в 13-ти т. - М., 1954. - Т. 5. - С. 331.
2. Добролюбов Н. А. Полн. собр. соч. в 6-ти т. - М., 1934. - Т. 1. - С. 522.

3. Земцовский И. И. Народная музыка и современность // Современность и фольклор. - Л., 1977. - С. 28–29.
4. Гусев В. Е. Виды современного фольклора славянских народов // История, культура, фольклор и этнография славянских народов. - М., 1968. - С. 317.
5. Богатырев П. Г. Вопросы теории народного искусства. - М., 1971. - С. 398.
6. Гусев В. Г. Эстетика фольклора. - Л., 1967. - С. 165–176.
7. Аникин В. П. Русский фольклор. - М.–Л., 1960. - С. 21–24.
8. Гусев В. Г. Эстетика фольклора. - Л., 1967. - С. 195–213.
9. Бондарь Н. И. Традиционная культура кубанского казачества. – Краснодар, 1999. - С. 59.
10. Гумилев Л. И. География этноса в исторический период. - Л., 1990; Гумилев, Л. И. От Руси к России. Очерки этнической истории. - М., 1992.

3. АРХІВНІ ПУБЛІКАЦІЇ

ББК 83.3 (4 Укр) 5

*Василь ОРЕЛ (1928–1987),
кубанский и украинский краевед, создатель первого
на Кубани музея Т. Шевченко*

СВЯЗИ Т. Г. ШЕВЧЕНКО С СЕВЕРНЫМ КАВКАЗОМ

Чтобы понять и объяснить тот особый интерес, какой проявляла печать Северного Кавказа к личности и творчеству Т. Г. Шевченко, необходимо остановиться на тех связях, какие были у гениального поэта с этим краем, какую роль он сыграл в жизни и творчестве поэта.

Поворотным этапом в жизни молодого Шевченко стал Петербург, мастерская В. Ширяева, затем счастливое знакомство с И. Сошенко в Летнем саду и, наконец, долгожданное освобождение от крепостного рабства и учеба в Академии художеств. Как художник, поэт и гражданин Т. Г. Шевченко складывался именно в стенах Академии художеств. Здесь формировались его демократические и революционные взгляды, здесь он становился бойцом, и, конечно же, происходит это не под влиянием далеких от политики В. Жуковского и К. Брюллова. Надо было стать Тарасом Шевченко, чтобы потом, пройдя горнило ссылки, возвратиться в Петербург не сломленным, а закаленным и пойти в лагерь Н. Г. Чернышевского, в лагерь революционеров-демократов.

Однако именно о времени пребывания Т. Г. Шевченко в стенах Академии художеств написано и сказано не так уж много. Эти работы страдают схематичностью, отрывочностью фактов, отсутствием документов, подаются они недостаточно убедительно.

Многие исследователи чересчур подробно останавливаются на истории выкупа Т. Г. Шевченко, превознося при этом роль Брюллова, хотя сам поэт позднее напишет, что произошло это у Брюллова случайно, как бы помимо его воли.

Кто же окружал в Академии художеств бывшего крепостного? С кем он сошелся ближе всего? Кто разделял его взгляды и чьи взгляды были ближе поэту?

Е. Кирилук, рассказывая об этом периоде жизни Т. Г. Шевченко, пишет, что он близко познакомился с учениками Академии художеств, молодыми художниками Г. Федотовым, А. Агиным, В. Штернбергом, Ф. Ткаченко и другими [1]. И. Пильгук также подчеркивает, что большую роль в развитии Шевченко сыграла Академия художеств [2]. Хотя сам Шевченко в своем «Дневнике» пишет так об этом периоде: «мы были со Штернбергом едва оперившимися юнцами».

Несомненно, что К. Брюллов и его окружение смотрели на Шевченко как на редкий феномен. В свой круг они его не принимали и никогда не приняли, да и сам Шевченко к этому не стремился. Он был не только «мужицким поэтом», но остался и «мужицким художником». Сам поэт этого никогда не скрывал, он по праву этим гордился.

Рассматривая годы пребывания Т. Г. Шевченко в Академии художеств, надо не забывать главного – из крепостной неволи выкупили не гениального поэта, а способного крепостного художника. Он оказался по существу без средств и поддержки. Молодому Шевченко предстояло еще оформиться и художественно, и идейно.

Став свободным, но совершенно без средств, Шевченко с помощью знакомых добивается того, что становится пенсионером Общества поощрения художников. В апреле 1838 года он эту помощь получает, что дает ему возможность посещать рисовальные классы, а в декабре 1840 года он был переведен в разряд «вольноприходящих учеников и получил право посещать все художественные классы, в том числе лекции по физике, химии, зоологии, истории, эстетике» [3].

Иван Франко в свое время писал, что как для произведений, так и для жизнеописания Шевченко осталось еще очень много работы [4]. И, чтобы проделать эту работу, надо начать с самого начала – бедный студент, пенсионер Общества помощи художникам Шевченко, естественно, сходил с такими же, как и сам, преимущественно со студентами - выходцами с Украины.

В Петербурге кроме студентов-украинцев была хотя и небольшая, но дружная община студентов-черноморцев, которые на средства Черноморского казачьего войска обучались в различных высших учебных заведениях столицы, в том числе и в Академии художеств. Среди академистов были братья Иван и Елисей Черники, Павел Шамрай и некоторые другие.

В 1836 году ассессор Черноморской войсковой канцелярии Я. Г. Кухаренко, тогда уже автор «Исторических записок о Войске Черноморском» и пьесы «Черноморский побывт на Кубани», принимал непосредственное участие в отправке в Академию художеств двух будущих студентов Академии художеств Елисея Черника и Павла Шамрая. В архиве Академии художеств сохранился следующий документ: «Из Черноморской войсковой канцелярии присланы в Академию художеств для обучения художественному делу Черник и Шамрай. Сего числа приняты и зачислены на лицо. О исполнении донести честь имею. 26 марта 1836 года» [5].

Елисей Черник и Павел Шамрай были почти ровесниками Т. Г. Шевченко – оба родились в 1818 году, однако к моменту поступления Шевченко в Академию они были уже ее старожилками. Как и Т. Г. Шевченко, они имели билеты на право посещения рисовальных классов. И нет ничего удивительного, что молодые черноморцы и Шевченко подружились. Этому способствовало и то обстоятельство, что в Петербурге в это время жил и работал старший брат Е. Черника Иван, который окончил Академию художеств в 1834 году. Иван Денисович постоянно жил на Васильевском острове, где потом поселился и Т. Г. Шевченко. У него, тогда уже известного архитектора, собирались молодые люди. С волнением слушал молодой Шевченко рассказы о запорожской старине, о черноморском казачьем войске, его наказных атаманах С. Белом, З. Чепеге, А. Головатом.

Не только от старого деда услышал Шевченко историю боевого и победного пути казачьего войска, а, прежде всего, узнал он эту историю от просвещенных черноморцев. Этот факт до последнего времени почему-то полностью не учитывался литературоведением. То, что узнал Шевченко от своих молодых

друзей-черноморцев, он потом узнает еще подробнее от своего большого друга Якова Герасимовича Кухаренко.

Не исключена возможность, что Я. Г. Кухаренко знал о Т. Г. Шевченко еще до знакомства с последним. В 1840 году, будучи ассессором той же Войсковой канцелярии, он готовил еще одно письмо на имя Наказного атамана Войска Черноморского, в котором предлагал воспитанников Петербургской академии художеств Черника и Шамрая оставить далее на учебе, зачислив их на казенный счет, для чего необходимо уплатить из Войсковой казны 2300 рублей 15 копеек [6]. Сам Я. Г. Кухаренко готовился в это время к поездке в столицу.

Существует несколько версий знакомства Шевченко с Я. Г. Кухаренко. Некоторые (И. Куценко, А. Галаганов) считают, что Шевченко сам отыскал Я. Г. Кухаренко, другие считают, что Кухаренко отыскал поэта – все это плод фантазии исследователей.

Встреча, без сомнения, произошла в доме Ивана Черника. В сборнике «Листи до Т. Г. Шевченка»^{*} публикаторы при подготовке письма Я. Г. Кухаренко к поэту в строке «Год целый, как я прошу письменно своих Черников, чтобы дали мне о тебе известие», после «черники», написанного с маленькой буквы, поставили знак «?». Это слово они почему-то ассоциируют со словом «черкесы», якобы так Шевченко шутливо называл своих приятелей черноморцев». На самом деле здесь речь идет о вполне конкретных людях - братьях Иване и Елисее Черниках. Их-то и просил Яков Герасимович сообщить, куда девался Т. Г. Шевченко. В своих письмах Т. Г. Шевченко упоминает только Шамрая и ничего не говорит о Черниках, но именно из письма Я. Г. Кухаренко видно, что братья Черники были их общими знакомыми. Почему же Шевченко не упоминал в своих письмах братьев? Видимо, это произошло оттого, что оба Черника были архитекторами и таким образом были вне сферы деятельности Шевченко-художника. В то же время Павел Шамрай был художником-портретистом.

---

^{*} Листи до Т. Г. Шевченка. 1840-1861. К., 1964. 332 с. (Примеч. публикатора).

Согласно формулярному списку, Я. Г. Кухаренко в конце 1840 года выехал в Москву в Опекунский совет. Пробыл он в командировке до начала 1841 года. В это время, очевидно, и произошло в Петербурге в доме Ивана Черника знакомство поэта с Я. Г. Кухаренко.

Встречи, переписка. Запорожская терминология в обращении друг к другу: «брате, куренный товарищу», «привет всем на Коше и за Кошем» – все это не могло возникнуть сразу же после первого знакомства, все это было подготовлено знакомством и общением с черноморцами-студентами Академии и теперь приняло свою конкретную форму – стало кому писать на Черноморию, одновременно это было не только данью далекой и милой старине, а и сознательное подчеркивание важности истории для творчества обеих писателей. На какое-то время молодой Шевченко увлекся идеей возрождения казачества через Черноморское войско, считая его носителем былой вольности и прав казацких. Однако, в отличие от Я. Г. Кухаренко, который до конца своих дней оставался в идеалистическом плену, Т. Г. Шевченко быстро понял всю несостоятельность концепции так называемого «казачьего патриотизма».

В первые годы знакомства с «батькой Наказным атаманом» Т. Г. Шевченко в какой-то степени разделял некоторые положения этого патриотизма. Он вместе с Кухаренко идеализирует и превозносит роль войскового судьи Антона Головатого, Шевченко даже хотел нарисовать портрет Головатого на фоне Петропавловской крепости.

В первой редакции стихотворения «До Основьяненко» были строчки:

*Наш завзятий Головатий
Не вмере, не загине.*

Но потом, как бы подводя итог увлечению молодости, Т. Г. Шевченко соглашается заменить эти строчки на другие:

*Наша дума, наша пісня
Не вмере, не загине.*

Не войсковой судья, а народ, его дума, его песня не умрут и не згинут, они – вот кто способен решить те чаянья, ради которых жил и боролся великий поэт. Так с годами происходит и переоценка взгляда на роль черноморского казачества. Поэт увидел, что руками черноморского войска царизм пытается справиться с непокорными народами Кавказа, что Кавказ – такая же тюрьма для бедного люда, какой была и Украина, – так рождаются у поэта знаменитые строки поэмы «Кавказ».

Не таким уж и однородным было и само Черноморское войско. Это тоже не прошло мимо пытливого взгляда поэта. Конечно же, он во всех подробностях знал историю Персидского бунта черноморцев. В мае 1997 года во время возвращения двух пеших полков из Персидского похода доведенные до отчаянья казаки открыто выступили против своих командиров. Командовал полками Антон Головатый. Казаки обвиняли своих начальников в мошенничестве и казнокрадстве. Обвинения были записаны в специальном письме. Среди обвинений были и такие – присвоение 3000 рублей, выделенных в свое время для оплаты казакам во время переселения, во время похода начальники посылали казаков на работы в Астрахань, а деньги присвоили себе. В Баку продали пшеницу, а деньги взяли себе, горилку, которая полагалась больным казакам, начальники тоже забирали себе» [7].

Выступлением казаков руководил Ф. Дикун. Казаки, как в старом Запорожье, собрались на свою раду и избрали новыми старшинами своих боевых предводителей Ф. Дикуну, О. Шмалько, Н. Собакаря и других.

Персидский бунт – самое крупное выступление народных масс с конца XVIII века, которое не на шутку испугало правительство. В Екатеринодар срочно приехал полковник Пузыревский, который на встрече с руководителями восстания посоветовал им направить делегацию в Петербург для обсуждения их требований. В делегацию были включены все руководители выступления. В столице они немедленно были арестованы и брошены в тюрьму.

Царизм жестоко расправился с восстанием. После пыток умер Шмалько, умер по дороге в Екатеринодар Дикун. Собакаря

и Полового били кнутами, вырвали ноздри и сослали на каторгу в Сибирь.

М. Лола в своей работе о Персидском бунте писал, что «с этими событиями на Кубани окончательно умерла вольность, выборное право и войсковая рада» [8].

Видимо, о Персидском бунте Т. Г. Шевченко узнал позже, вот почему он «охладел» к теме Головатого, хотя сам Антон Головатый умер во время Персидского похода и до восстания не дожил, однако все притеснения делались непосредственно в бытность его командиром.

В свете всего сказанного понятен интерес, какой на протяжении всей жизни проявлял Т. Г. Шевченко к Черномории и Северному Кавказу. Первый раз Т. Г. Шевченко задумал побывать на Северном Кавказе в 1845 году. Он писал своему другу Я. Г. Кухаренко: «Я сегодня Петербург покидаю. Буду летом в Таганроге, будь добр, напиши мне, как там найти дорогу к твоему гнезду, ибо мне очень необходимо повидаться с тобой. Как-то писал я тебе об этом, но, наверно, не дошло».

В ответном письме Я. Г. Кухаренко 25 мая подробно сообщал не только, как добраться, но и о том, что он уже предупредил своих друзей о приезде поэта и что те ему помогут: «Куренной товарищ, брат! Тарас Григорьевич! Из Таганрога на нашу Украину две дороги: прямо через море байдаками на Ейскую косу (как я тебе об этом уже писал); вторая на Ростов и Куцевку (140 верст). Из Ростова до Куцевки приедешь на извозчике, а из Куцевки куренной атаман Моргун, к которому ты прямо иди, домчит тебя ко мне чем найдет возможным, ибо ему об этом уже сказано. Если же будешь ехать на Ейскую косу, то спроси господина Литевского, тот тебя примчит ко мне, моя резиденция в Уманской. Но если меня там не будет, найди моего адъютанта (там мой штаб), тогда и будешь там, где и я».

Как видно из этого письма, поэта ждали на Кубани, к его приезду готовились, были оповещены многие должностные лица и друзья Я. Г. Кухаренко. И не вина Шевченко в том, что на этот раз он не побывал на Северном Кавказе.

Вторую поездку Т. Г. Шевченко планировал уже после освобождения из ссылки. В своем «Журнале» в 1857 году он

записал, получив письмо от Я. Г. Кухаренко: «По случаю этого дружеского неожиданного приветствия я расположил было мое путешествие таким образом: через Кизляр и Ставрополь проехать в Екатеринодар прямо к Кухаренко. Насмотревшись досыта на его благородное, выразительное лицо, я думал поехать через Крым, Харьков, Полтаву, Киев в Минск и Нежин».

О своем намерении посетить Екатеринодар Шевченко общал и в письме к Я. Г. Кухаренко: «Теперь думаю вот что сделать: как даст бог, дождусь из корпусного штаба пропуск, то думаю навпростець через Астрахань ушкварить на Черноморию – я ее еще сроду не видел, надо хоть на старости посмотреть, что оно такое – эта славная Черномория. А пока это будет, посылаю к тебе сейчас, друг мой единый, свой портрет – нет у меня, брат, чего-либо большего теперь. Как даст бог милосердный, приеду сам на Сечь, то, может быть, еще какой гостинец привезу тебе. Однако боюсь, чтобы случайно не потребовали меня в Оренбург».

В письме от 5 июня 1857 года Шевченко вновь пишет своему другу: «Я уже писал, что незабаром вырвусь из этой каторги и приеду к тебе в гости, однако пока нет ничего официального, и черт его знает, когда оно будет - это проклятое официальное. Может быть, еще и зимовать останусь за этим скаженным морем. Однако ты мне все же напиши, будешь ли ты в это время летом на Коше... ибо как даст мне бог вырваться летом, то к кому я приеду, если тебя не будет на Коше».

Я. Г. Кухаренко немедленно ответил своему сердечному другу: «Освобождайся, друг, и приезжай на нашу Казацкую Украину, я теперь не собираюсь далеко ехать и буду дома: или в городе, или на хуторе (50 верст от города). Если будешь ехать трактом Ростовским, то дорога проходит через мой хутор, даже звонки слышны в хате и почтарей, которые зовут».

Несомненно, Шевченко самым серьезным образом планировал свою поездку на Северный Кавказ. Правда, он не знал, что за свои прогрессивные взгляды и связь с поэтом-бунтарем и сам Кухаренко попал в немилость и был отстранен от всех должностей. Осуществить свою поездку на Северный Кавказ и на этот раз поэт не смог. Причин тут было много. Одна из главных –

отсутствие необходимых средств. Почему-то об этом не упоминают в своих работах исследователи. Поездка через Кизляр – Ставрополь – Екатеринодар требовала немалых денег. Косвенно об этом Шевченко пишет в своем «Журнале»: «План этот (поездку на Северный Кавказ – В. О.) изменило письмо М. Лазаревского от 2 мая, из письма я увидел, что мне, нигде не останавливаясь, нужно поспешить в Академию художеств».

В этой записи есть и другая фраза, когда он пересказывает письмо Лазаревского. Тот ему сообщал: «Я слышал, что гр. Толстой имеет у себя для тебя некоторую сумму денег, которые будто бы думает передать тебе по приезде сюда; вероятно, он сам будет тебе писать». Имей эти деньги в Астрахани, Шевченко немедленно поехал бы на Кавказ, как он и планировал.

16 февраля 1858 года Шевченко вновь возвращается к неосуществленной поездке на Северный Кавказ. В письме к Я. Г. Кухаренко он строит планы: «У меня была думка пробраться к тебе на хутор. Да так думой и осталась. От 16 мая до 2 августа не давали знать из корпуса в укрепление о моей свободе. Вот палачи, иродовы души! Мало им было десять лет. Кровь стынет, когда вспоминаю. 3 августа вырвался из того проклятого каторжного укрепления и через море Волгою прямо в столицу. Я боялся застрять у тебя до осени». В столицу Шевченко не попал, а «застрял» в Нижнем Новгороде. И он снова планирует: «Летом, если не пустят в Питер, то чиркну в Харьков, а из Харькова, как бог поможет, то и на Черноморию. Я до нее когда-нибудь, а таки доберусь до той Черномории».

Правительство вовремя спохватилось – лучше иметь поэта-бунтаря у себя под рукой в столице, нежели где-то в провинции. Т. Г. Шевченко разрешили въезд в столицу. Поэт понял, что Черномории ему не видать, но казачьим краем продолжал интересоваться и впредь. В 1860 году он писал Я. Г. Кухаренко: «Собирай, батько, черноморскую, запорожскую старину да присылай на мое имя, а я буду передавать в редакцию».

Интерес поэта к Северному Кавказу никогда не ослабевал. Об этом пишет в своих воспоминаниях А. Чужбинский. Он долгое время был на Кавказе, и когда встретился с поэтом, вернувшимся из ссылки, Тарас Григорьевич немедленно попросил его:

«Вот садись и рассказывай мне о Кавказе и о черкесах!» Поэта все интересовало, он расспрашивал о мельчайших подробностях из жизни и быта горцев.

Интерес Шевченко к Северному Кавказу не ограничивался только чисто историческим и этнографическим моментом.

Поэт оказывал самое непосредственное влияние на литературную, общественную мысль Северного Кавказа. И. Пильгук писал, что передовые писатели находили в «Кобзаре» неисчерпаемые источники творческого вдохновения, загорались неугаемым патриотическим огнем служения народу в его освободительной борьбе.

Еще при жизни Т. Г. Шевченко на Северном Кавказе и, в частности, в Екатеринодаре сложился небольшой, но дружный литературный кружок, душой которого был Я. Г. Кухаренко. В его состав входили драматург В. Дмитерко-Бут, журналист и публицист П. Барилко, художник П. Шамрай и другие. Именно этот кружок заложил основы развития литературы и публицистики в крае и сыграл важную роль в деле популяризации и распространения творчества Т. Г. Шевченко на Северном Кавказе.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Кирилюк С. П. Т. Г. Шевченко. Життя і творчість. - К., 1959. - С. 35.
2. Пильгук І. Т. Г. Шевченко – основоположник нової української літератури. К., 1963. С. 52.
3. Вишневецький М. Ф. Т. Г. Шевченко: Коротка біографія. - К., 1961. - С. 35.
4. Франко І. Твори. - К., 1955. - Т.17. - С. 82.
5. Российский государственный исторический архив (РГИА). Ф. 789. Оп. 1. Ч. 2. Д. 120.
6. Государственный архив Краснодарского края (далее ГАКК). Ф. 250. Оп. 2. Д. 1064. С. 62–65.
7. Лола М. О Кубанском казачьем войске. - Ростов-Краснодар, 1928. - С. 27.
8. Там же. - С. 30.

Підготувала до публікації Л. Г. Орел